Deel LVI-2011

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) is een kenniscentrum voor regionale geschiedbeoefening, gespecialiseerd in de sociaal-economische en sociaal-culturele geschiedenis van Limburg vanaf circa 1850. Het SHCL herbergt historische archieven, een bibliotheek annex documentatiecentrum en een wetenschappelijke afdeling die onderzoek doet naar de geschiedenis van de provincie Limburg. Zie ook www.shclimburg.nl

De activiteiten van het centrum worden mogelijk gemaakt door de Provincie Limburg en de Universiteit Maastricht, met steun van sponsors en donateurs. Begunstigers krijgen het jaarboek van het SHCL gratis.

Abonnementen en inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht.

Foto omslag:
Bestuur en leden van de Roermondse Damesvereniging van de H. Elisabeth

Studies over de sociaal-economische geschiedenis

van Limburg

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2011

Redactie:
Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter
Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris
Prof. dr. Theo Engelen (RU)
Dr. Ben Gales (RUG)
Prof. dr. Ernst Homburg (UM)
Dr. Jos Perry (UM)
Prof. dr. Leo Wessels (OU)
Dr. Sophie Bouwens (Avans Hogeschool Breda)

Beeldredactie:
Drs. Paul Arnold (SHCL)

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg LVI

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2011

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. –Dl. 4 (1959) - ...-
Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek LV-2010/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten
Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641
Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2011 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Omslag en typografie: Océ Business Services, Maastricht
Drukwerk: Océ Business Services, Maastricht
Bindwerk: Océ Business Services, Maastricht

Inhoud

Willibrord Rutten
Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog 3

Marloes Hülsken
'Geen tien zoals mijn moeder'. Ervaringen van katholieke vrouwen met moederschap, gezinsgrootte en geboorteregeling, 1950-1975 55

Maurice Heemels
In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden in Roermond tussen 1870 en 1940 77

Barbara Beckers
Transfer in de grensstreek. Roermondse dwangarbeiders in het Derde Rijk herinnerd en herdacht 107

Rüdiger Haude
Transcendente meditaties over de IJzeren Rijn. Grenssymboliek en verzet in Vlodrop-Wegberg 131

Over de auteurs 155

Fotokatern m.m.v. Max Wijnen 157

Jaarverslag 2010 165

Controle bij een Belgisch-Nederlandse doorlaatpost, circa 1960. Aanvankelijk maakten grensarbeiders gebruik van speciaal busvervoer. Op den duur gaven zij de voorkeur aan eigen vervoer. Fotoarchief Spaarnestad.

Willibrord Rutten

*Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog**

Wallonië: het beloofde land

Sedert de de-industrialisatie heeft Wallonië veel van zijn glans verloren, maar in betere tijden was het voor Vlamingen *La terre promise*, om de titel te citeren van de Franse vertaling van een boek van Pascal Verbeken over de 'grote trek' naar het Zuiden van België.[1] Op de vlucht voor honger en ellende verlieten vanaf het midden van de negentiende eeuw tienduizenden gezinnen het verarmde Vlaanderen om zich definitief te vestigen in Wallonië, de bakermat van de Industriële Revolutie op het Europese vasteland. Hier vond men werk in overvloed, zij het dat de arbeidsomstandigheden dikwijls mensonwaardig waren. Ontelbare Waalse families blijken Vlaamse *roots* te hebben, al is men zich daar amper van bewust. De Vlaamse emigratie naar het 'dichtstbijzijnde buitenland' is een vergeten hoofdstuk uit de Belgische sociale geschiedenis. Ook wat dat betreft staan Vlaanderen en Wallonië met de ruggen naar elkaar toe. Pas de laatste tijd krijgt deze episode meer aandacht.[2] Wat meer historisch besef kan geen kwaad in een situatie van oplopende communautaire spanningen in België, zegt Geert van Istendael.[3]

Niet alleen voor de Vlamingen was Wallonië het beloofde land. Ook op de buurlanden van België oefende het een grote aantrekkingskracht uit. Arbeidsmigranten uit Nederland werden incidenteel aangetroffen tot in de

* À la mémoire de Michel Hannotte (1946-2005), fondateur et directeur de *l'Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale à Seraing-sur-Meuse*. Je lui suis reconnaissant pour ses conseils, les nombreuses discussions enrichissantes et pour les agréables moments passés à l'IHOES en 2004. Un grand merci au personnel de l'institut pour son aide précieuse. Mes remerciements s'adressent également au prof. Simon Petermann, Président du *Département de science politique de l'Université de Liège* pour avoir avancé ce projet de recherche transfrontalière par l'accord de coopération de 13 avril 2004 entre son institution et le Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Je tiens également remercier mon partenaire dr. Pierre Verjans, chef de travaux à l'Université de Liège, pour avoir mis son bureau à ma disposition durant mon séjour d'échange. Mijn dank gaat ook uit naar drs. Paul Arnold (SHCL), die mij behulpzaam was bij het invoeren van de data voor de steekproef.

1 Pascal Verbeken, *Arm Wallonië. Een reis door het beloofde land* (Antwerpen-Amsterdam 2007), vertaald als *La terre promise. Flamands en Wallonie suivi d'extraits choisis de l'ouvrage* À travers les Flandres *(1902) d'Auguste de Winne* (Brussel 2010). Verbeken maakte samen met Luckas Vander Taele ook een televisiedocumentaire met de titel *Arm Wallonië/ La Terre Promise*, bedoeld als 'eerbetoon aan de half miljoen Vlamingen die tussen 1840 en 1960 naar Wallonië migreerden'. Uitgezonden in drie delen op Canvas en RTBF in januari 2010.

2 Behalve *Arm Wallonië* verscheen nog het proefschrift van Yves Quairiaux, *L'image du flamand en Wallonie (1830-1914). Essai d'analyse sociale et politique* (z.p. 2006) die de oorsprong blootlegt van de vooroordelen over Vlamingen in de Waalse publieke opinie. Verschenen na afsluiting van de kopij: Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans (red.), *Vlaamse migranten in Wallonië 1850-2000*. Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd; 26 (Leuven 2011).

Borinage, het hart van Wallonië.[4] De hoogste concentratie Nederlanders vinden wij natuurlijk niet in het verre Henegouwen, maar in de provincie Luik, de enige Waalse provincie die aan Nederland grenst. Zij kwamen veelal uit Zuid-Limburg. Dit artikel gaat over de Limburgse mijnwerkers die in de jaren 1950 werk vonden in het Luikse kolenbekken. Deze grensarbeiders waren de hekkensluiters van een 'grote trek' die honderd jaar eerder op gang kwam en met onderbrekingen doorging totdat Wallonië vanaf de jaren zestig economisch in verval raakte.[5] Het economisch zwaartepunt van België verlegde zich naar Vlaanderen en daarmee droogde de stroom van Zuid-Limburg naar het Walenland op.[6]

De trek naar Wallonië ging met *ups* en *downs* al naar gelang de economische conjunctuur, de valutaverhoudingen en de situatie op de arbeidsmarkt aan weerszijden van de staatsgrens. Rond 1910 woonden alleen al in de provincie Luik meer dan 11 duizend mensen van Nederlandse afkomst.[7] De emigratie naar Wallonië was toen op zijn hoogtepunt. In de loop van de twintigste eeuw kreeg de Nederlandse emigratie naar Wallonië een ander aanzien. De Eerste Wereldoorlog betekende een keerpunt. In het kielzog van honderdduizenden Belgische vluchtelingen keerden veel Nederlanders veiligheidshalve terug naar hun vaderland. De situatie van voor 1914 heeft zich nooit meer volledig hersteld. Ten eerste, door de opkomst van de steenkolenmijnbouw in eigen land hoefden althans de Limburgers, die een belangrijk aandeel hadden in de trek vanuit Nederland naar Wallonië, niet meer per se naar het buitenland uit te wijken om een bestaan op te bouwen. Ten tweede, de grensoverschrijdende arbeidsmigratie naar Wallonië kreeg tijdens het Interbellum een ander karakter. Het algemeen gebruik van moderne vervoermiddelen als de fiets, de trein, de tram en de autobus nam een grote vlucht. Verhuizen naar de werkplek was niet meer

3 'Les Flamands oublient trop facilement leur passé de cruel dénuement, d'exploitation d'enfants et d'estomacs vides ... Ils ne veulent non plus voir que le déclin wallon pourrait bien être rapidement suivi d'un déclin flamand. Que Dame Pauvreté est toujours susceptible de frapper à la porte', aldus Geert van Istendael in het voorwoord van Verbeken, *La terre promise*, 6. In de negentiende eeuw hadden de Vlamingen Wallonië nodig om te overleven, nu zijn de rollen toevallig omgekeerd.

4 Vincent van Gogh is er ook nog verzeild geraakt. Hij werkte (1878-1880) in de buurt van Mons (Henegouwen) als lekenprediker onder de straatarme mijnwerkers. Leo Jansen, Hans Luijten en Nienke Bakker, *Vincent van Gogh – De brieven* (volledige, geïllustreerde en geannoteerde uitgave; Amsterdam 2009) dl. 1, nrs. 149-158 (brieven aan Theo van Gogh uit Wasmes en Cuesmes).

5 Michel Quévit, *Les causes du déclin wallon. L'influence du pouvoir politique et des groups financiers sur le développement régionale* (Brussel 1978). Roeland C. van Geuns, *De transformatie van een oud industriegebied. Wallonië, voorbeeld of geval apart?* Proefschrift Universiteit van Amsterdam (Amersfoort 1990).

6 Eind november 1963 bedroeg het aantal Nederlandse grensarbeiders werkzaam in de provincie Luik 517 mannen en één vrouw. De meerderheid (341) kwam uit het rayon Maastricht. *Sociale Maandstatistiek* 12 (1964) 339. In december 1975 pendelden nog 103 grensarbeiders (incl. twee vrouwen) naar de provincie Luik, waarvan 64 naar het rayon Luik en 39 naar het rayon Verviers. Zij kwamen uit Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek, *Sociale Maandstatistiek 24* (1976) 391.

7 De industriesteden Luik en Verviers telden aanzienlijke contingenten Nederlandse immigranten, zowel mannen als vrouwen. De Nederlandse kolonie in de stad Luik was goed voor 3,2 procent van de bevolking in 1910. Willibrord Rutten, 'De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en begin 20e eeuw)', *Publications. Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 136-137 (2000-2001) 357-372.

noodzakelijk. Emigranten werden grenspendelaars.[8] Onder grensarbeiders verstaan wij arbeiders of employés die werk hebben gevonden in een van de buurlanden, terwijl zij domicilie behouden in hun eigen land, waarheen zij dagelijks of wekelijks terugkeren.

Het Belgisch wonder

België ontpopte zich vanaf september 1944 als een zeer welvarende economie. Er was een frappant verschil met de buurlanden die in de naoorlogse jaren grote moeite hadden zich in economisch opzicht op de been te houden. Tijdgenoten spraken van een *miracle belge*.[9] Via de haven van Antwerpen, die spoedig na de bevrijding weer in bedrijf was, bevoorraadde België de geallieerde legers in Duitsland. Bovendien ontfermden Belgische ondernemers zich na de oorlog over het marktaandeel dat door het wegvallen van de Duitse export was vrijgekomen. Het ging onze zuiderburen voor de wind. Wallonië was economisch nog niet uitgeteld in de jaren veertig en vijftig. De staalindustrie, de motor van de Waalse economie, floreerde nog. Bewoners uit de Nederlandse grensstreek die een dagje naar Luik gingen, vergaapten zich aan de grote lichtreclames en de chique etalages. In Nederland was na de oorlog nog veel op de bon, in België waren luxe consumptiegoederen vrij te koop. De reële gezinsconsumptie per hoofd van de bevolking lag in België anno 1948 een heel stuk (plus 14 procent) boven het niveau van 1938 (vgl. Nederland plus 4 procent).[10]

De Waalse industrie was afhankelijk van steenkool. Via een grootscheepse propagandacampagne probeerde de Belgische eerste minister Achille Van Acker de kolenproductie in zijn land naar recordhoogten op te stuwen. Dit was de zogenaamde kolenslag. De arbeidsvoorziening was echter een groot probleem, om verschillende redenen. Het Waalse gewest kreeg al tijdens het Interbellum te maken met bevolkingsdaling en een krimpende beroepsbevolking.[11] In Wallonië had de jongere generatie geen zin meer in het zware en gevaarlijke werk in de steenkoolmijnen.[12] De Vlamingen, die het tekort aan Waalse arbeidskrachten tot dan toe hadden gecompenseerd, keerden zich meer en meer af van de verouderde Waalse mijnindustrie ten gunste van de moderne kolenmijnen in Belgisch-Limburg. Tienduizenden gastarbeiders werden uit Italië gehaald om het structurele tekort aan arbeidskrachten in de Waalse en Kempense kolenmijnen

8 Langs de Belgisch-Franse grens zien wij dezelfde ontwikkeling, met dien verstande dat Frankrijk het land was van de hoge lonen en België van de lage kosten van levensonderhoud. F. Lentacker, 'Les frontaliers belges travaillant en France', *Revue du Nord* 32 (1950) 130-141, aldaar 134-135.

9 René Leboutte, Jean Puissant et Denis Scuto, *Un siècle d'histoire industrielle (1873-1973), Belgique, Luxembourg, Pays-Bas. Industrialisation et sociétés* (Parijs 1998) 197-198.

10 F. Hartog, 'Het Belgische wonder', *De Economist* 98 (1950) 195-205.

11 Willibrord Rutten, 'Bevolkingsdaling in Wallonië. De demografische voorsprong van de Walen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 54 (2009) 37-57.

12 Paul Culot, 'La question sociale dans les exploitations minières', in: *Centenaire de l'Association des Ingénieurs sortis de l'Ecole de Liège.* Congrès 1947. Section mines (Luik 1947) 49-59, aldaar 55.

op te vangen.[13] Bijna niemand weet het nog, maar ook mijnwerkers uit Limburg (NL) hebben een rol gespeeld in de Belgische kolenslag. Wij beperken ons tot het Luikse kolenbekken. Deze kompels werden door de Franstaligen *frontaliers hollandais* genoemd, 'Hollandse grensarbeiders', ook al kwamen ze uit Limburg.

Er ging ook een grote wervingskracht uit van de nieuwere Kempense mijnen, waar de lagen dikker waren en veel veiliger werd gewerkt.[14] De pendel van Nederlandse grensarbeiders naar Belgisch-Limburg vergt evenwel een afzonderlijk onderzoek. Hier komt dit aspect alleen zijdelings ter sprake.[15]

De stand van het onderzoek

Er is nog geen gericht historisch onderzoek gedaan naar de lotgevallen van Nederlandse mijnwerkers in de Luikse regio na de Tweede Wereldoorlog.[16] In *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* (1981) wordt het onderwerp even aangestipt.[17] Contemporaine onderzoekers hadden wel oog voor de naoorlogse arbeiderstrek over de Nederlands-Belgische grens. Prof. Hendrik Keuning (1904-1985) viel het op dat in 1947 het aandeel van de mijnwerkers onder de grensarbeiders nog bescheiden was (minder dan 5 procent), hetgeen men bij de onmiddellijke nabijheid van het Kempense en het Luikse mijngebied niet zou verwachten. De Groningse hoogleraar, die het heen en weer golven van arbeiders over de grens als een symptoom beschouwde van vervagende nationale grenzen, stelde wel vast dat opmerkelijk veel textielarbeid(st)ers afkomstig uit Vaals en omgeving werkzaam waren in Verviers, het centrum van de wollenstoffen- en kledingindustrie. Zij maakten in 1947 bijna de helft uit van alle Nederlandse grensarbeiders.[18]

13 De geschiedenis van de Oosteuropese en mediterrane immigranten is uitgebreid gedocumenteerd. Albert Martens, *25 jaar wegwerparbeiders. Het Belgisch immigratiebeleid na 1945* (Leuven 1974). Anne Morelli ed., *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours (Brussel 1992). Paul Delforge (red.), Wallons d'ici et d'ailleurs. La société wallonne depuis la Libération* (Charleroi 1996).

14 René Leboutte, 'Mortalité par accident dans les mines de charbon en Belgique aux XIXe-XXe siècles', *Revue du Nord* 73 (1991) 703-736.

15 Een belangrijke aanzet is al gegeven door Noël Cramer, 'Le travail frontalier belgo-néerlandais: le cas du Maasland en Belgique et du Westelijke Mijnstreek aux Pays-Bas', *Espace, Populations, Sociétés.* Numéro spécial Limites et frontières 2: I (1984) 57-64. *Idem*, 'De Maasgrens als socio-geografische determinant', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies / Bulletin de la Société Belge d' Etudes Géographiques* 52:1 (1983) 169-184.

16 De bestudeerde periode valt buiten het bestek van het verkennend onderzoek van Mike L. Samson, *De grensmigratie van Nederland met Duitsland en België na 1960. Een vooronderzoek.* Rapport Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Rijksplanologische Dienst (Den Haag 1979) en Eric Jansen, *De migratie van Nederland naar de Belgische grensstreek.* Doctoraalscriptie Sociologie van de Ruimtelijke Ordening Katholieke Hogeschool (Tilburg 1979).

17 Bert Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht,* (Alphen a/d Rijn 1981; tweede druk 1991) 98.

18 H.J. Keuning, 'Vervaagde grenzen. Arbeiderstrek over de Nederlands-Belgische grens', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie* 39:4 (1948) 441-447.

De geograaf Maurice Simons publiceerde in 1950 een goed gedocumenteerd onderzoek over grensarbeid in en rond Zuid-Limburg.[19] Hij maakte melding van het ontstaan na de bevrijding van een nieuwe 'trek' naar België doordat Zuidoost-Limburg (Vaals) een tijdlang van Aken en de rest van het Duitse achterland was afgesloten. Grensarbeiders uit Vaals en de oude mijnstreek vonden werk in de wollenstoffen- en confectienijverheid in Verviers. Arbeiders uit Maastricht en Eijsden waren op de industrie in Luik georiënteerd. Toen de auteur in 1949 zijn onderzoek afsloot, kon hij niet vermoeden dat deze trek nog maar het begin was van een veel grotere uitstroom van grensarbeiders die in de jaren vijftig zijn hoogtepunt zou bereiken. Anders dan Keuning oordeelde Simons, die uit Maastricht kwam, niet altijd gunstig over grensoverschrijdende neigingen van zijn stad- en streekgenoten. Hij betitelde deze beweging als 'onnatuurlijk', omdat werkloosheid niet aan de orde was. De meeste grensarbeiders uit de omgeving van Maastricht was het niet te doen om het werk, maar om de hogere lonen. Alsof dat verkeerd was.

Afgezien van de bovengenoemde publicaties vallen de Nederlandse grensarbeiders gewoonlijk tussen de wal en het schip in contemporaine geografische studies. Belgische geografen doen althans alsof de aantrekkingskracht van stedelijke centra als Gent, Antwerpen en Luik ophoudt bij de Nederlandse grens.[20] Toch heeft de Universiteit van Luik een school van geografen[21] voortgebracht die een zekere faam hebben verworven met analyses van de Luikse arbeidsmarkt.[22] Zij hebben de Vlaamse werkforensen, die voor de arbeidsvoorziening in de Luikse regio van vitaal belang waren, nauwkeurig in kaart gebracht. Belgisch-Limburg was met zijn grote gezinnen een bijna onuitputtelijk reservoir van arbeidskrachten. De forensen kwamen uit de Haspengouw en de Kempen.

19 M.S.M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 236-249, 374-391.

20 Bijvoorbeeld [Ministerie van Openbare Werken van het Koninkrijk België. Bestuur van de stedebouw en de ruimtelijke ordening], *Atlas van de Nationale Survey / Atlas du Survey National*, tome II (z.j. z.p.), kaarten 37-39 (Aantrekking van de voornaamste agglomeraties in 1961). Zo ook Sybille Alexandre-(Pyre) et Jean Alexandre, 'Les migrations définitives et alternantes dans les régions voisines de la Région Industrielle Liégeoise', in: *Congrès de l'Association Française pour l'Avancement des Sciences, Luxembourg 1953. Communications.* Cercle des Géographes liégeois. Travaux, fascicule 95 / Travaux du Séminaire de Géographie de l'Université de Liège, fascicule 105 (Luik 1955) alsmede Henriette Damas, 'Les migrations pendulaires en Belgique. Situation au 31 décembre 1961', *Bevolking en Gezin / Population et Famille* nr. 24 (1975) 1-58.

21 *Cent ans de géographie à l'Université de Liège (1903-2003).* Bulletin de la Société géographique de Liège 43 (Luik 2003).

22 Paul Minon, *Migrations provoquées et problèmes sociaux de mobilité ouvrière.* Travaux de l'Institut de Sociologie de la Faculté de Droit de Liège V (Luik 1956). José A. Sporck, *L'activité industrielle dans la région liégeoise. Étude de géographie historique* (Luik 1957) 73-86. Emile Nols, 'Zone de recrutement et mobilité interrégionale de la main d'oeuvre', in: Paul Lambert en Joseph Mineur, *L'économie de la région liégeoise. Analyse et perspectives. Éléments d'une politique* (Parijs 1960) 332-369. Bernadette Mérenne-Schoumaker, 'Essai d'analyse des composantes du facteur main d'oeuvre. En exemple, les provinces de Liège et de Limbourg', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies / Bulletin de la Société Belge d' Etudes Géographiques* 44:1 (1975) 31-96.

Ook de grensstrook met Nederland – de linker Maasoever, het Jekerdal en de Voerstreek, die toen nog onder de provincie Luik ressorteerde – was een belangrijke leverancier van arbeidskrachten.[23] Maar hoe zat het met de forensen aan de Nederlandse kant van de grens? Het zou toch heel vreemd zijn als de magneetwerking van de Luikse arbeidsmarkt ophield aan de staatsgrens en zo ja, dan behoeft dat een verklaring.

Primaire bronnen

Een paar van die *frontaliers hollandais* heb ik nog kunnen interviewen.[24] Welke sporen hebben de grensarbeiders nagelaten in de archieven? In het archief van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) is een heel pak brieven aangetroffen afkomstig van bondsleden die werkzaam waren in de Belgische mijnen. Deze correspondentie geeft een boeiend inzicht in de problemen waarvoor die grensarbeiders kwamen te staan.[25] Meestal wordt de bond gevraagd te bemiddelen bij kwesties inzake loon, ontslag en uitkeringen. Een globale inventarisatie van de brieven die bij de bond binnenkwamen, leert dat Nederlandse pendelaars bijna het hele gebied van het Luikse kolenbekken bestrijken. Ze kwamen ook terecht in de verder weg gelegen kolenmijnen ten zuidwesten van Luik.

Minstens zo interessant is het archief van het *Fonds National de Retraite des Ouvriers Mineurs (sous la garantie de l'Etat)* (FNROM) of Nationaal Pensioenfonds voor Mijnwerkers.[26] Dit is de Belgische pendant van het Algemeen Mijnwerkers Fonds (AMF). Het FNROM-archief blijkt een goudmijn te zijn voor sociaal-historisch onderzoek naar de lotgevallen van Nederlandse kompels in de Belgische mijnen. Vanaf 1949 wemelt het opeens van de *frontaliers hollandais*, die de gelederen van de Polen, Balten, Italianen en andere buitenlandse gastarbeiders kwamen versterken.[27] Aan de hand van de FNROM-dossiers van individuele mijnwerkers is geprobeerd te bepalen wat de kenmerken waren van de 'Hollandse' grensarbeiders in het Luikse kolenbekken.

23 Vanuit de grensstrook met Nederland pendelde anno 1947 dagelijks 30-45 procent van de plaatselijke beroepsbevolking naar de 'vurige stede'. Alexandre et Alexandre, 'Les migrations définitives et alternantes', 311-317.

24 Chris Deswijzen, mijnwerker uit Bocholtz, Hubert Kohnen, mijnwerker uit Vaals en Jean Frijns, bouwvakker uit Maastricht. Willibrord Rutten, 'Werken over de grens', in: *Weet je nog koempel. De mijnen in Limburg* nr. 19 (Zwolle 2005) 443-453. Idem, 'Werken over de taalgrens. Interview met Sjeng Frijns (maart 2004)', *De Maaspost* (25 november 2009) 21, (2 december 2009) 11, (9 december 2009) 9.

25 SHCL, EAN 65, archief NKMB, inv.nr. 857-858: Stukken betreffende leden die werkzaam zijn in Belgische mijnen, 1949-1968.

26 Het archief wordt bewaard door het *Institut d'Histoire Ouvrière, Economique et Sociale* (IHOES) in Jemeppe-sur-Meuse, gem. Seraing.

27 Het was al bekend dat het FNROM-archief van groot belang is voor de geschiedenis van gastarbeiders. Jacques Gillen, 'L'histoire de l'immigration vue à travers les archives du Fonds National de Retraite des Ouvriers Mineurs', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen 3* (1998) 38-45.

Vlaamse arbeiderforens die in Luik uit de trein stapt. Uit: José A. Sporck, L'activité industrielle dans la région liégeoise. Étude de géographie historique (Liège 1957).

Ook in de archieven van Nederlandse mijnbouwondernemingen werd belangwekkend materiaal aangetroffen over deze grensarbeiders. Met name de Staatsmijnen maakten zich druk over het weglopen van arbeidskrachten naar Belgische concurrenten. Het is de bedoeling aan de hand van deze archieven de Luikse pendelaars in beeld te brengen.

Naar de Luikse kolenmijnen: probleemstelling

De pendelaars naar Wallonië moesten twee drempels overwinnen: de rijksgrens en de taalgrens. Dat geeft een extra dimensie. Uit een onderzoek van Achim Korres naar de migratiebewegingen tussen de drie landen België, Nederland en Duitsland, blijkt dat de taalbarrière een grotere invloed had dan de politieke grenzen. De migratie tussen de Vlaamse, Nederlandse en Duitse gebieden is intensiever dan die met het Franstalige Wallonië.[28] In een ander kader is er al eens onderzoek gedaan naar de pendel van Waalse grensarbeiders naar de buurlanden: Frankrijk, Luxemburg, Duitsland en Nederland.[29] Met Nederland was men snel klaar. Het blijkt ten eerste dat er heel weinig vanuit het Luikerland naar Nederlands-Limburg werd gependeld.[30] Ten tweede lijkt de taalgrens een bijna onoverkomelijke barrière te zijn. Het handjevol Luikse pendelaars dat de oversteek waagde, kwam voornamelijk uit de taalgrensgemeenten in de Voerstreek en in het Jekerdal, verder uit het Land van Dalhem en het Land van Herve, waar een dialect wordt gesproken dat verwant is aan dat van Nederlands Zuid-Limburg.[31] Onder deze Belgische grensarbeiders zaten vrijwel geen Franstaligen. Dit lijkt de uitkomsten van het onderzoek van Achim Korres te bevestigen. Deze studie gaat echter over de pendel in omgekeerde richting, van de Nederlandstalige kant naar de Franstalige. Het is niet gezegd dat de taalgrens daarvoor ook een beletsel vormde. Een sprekend bewijs zijn de Vlaamse mijnwerkers die vanuit Belgisch-Limburg, Vlaams-Brabant en de provincie Antwerpen massaal naar het Luikse bekken pendelden. Met de Vlamingen zaten de pendelaars uit Nederland in hetzelfde schuitje. Zij hadden alleen een andere nationaliteit. We zullen zien of dat verschil uitmaakte.

Behalve met België heeft Limburg ook altijd een intensieve pendelrelatie onderhouden met zijn oosterburen. De pendel naar Duitsland vanaf 1958 tot ongeveer 2000 is het onderwerp van *Over de streep* (2008), het belangwekkende proefschrift van Sophie Bouwens. Daaruit blijkt dat de Duitslandpendel ongunstig werd beoordeeld, in ieder geval tot het einde van de jaren zeventig. Grensarbeid zou schadelijk zijn voor het persoonlijk leven van de grensforensen,

28 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 47 (2002) 7-26.

29 Louis Bauvir, *Les travailleurs frontaliers des régions wallonnes. Synthèse historique, juridique et statistique. Analyse d'une enquête socio-économique* (Luik: Conseil Economique Wallon, 1967) 50-55.

30 93 mannen en 28 vrouwen in 1947 en 125 mannen en 16 vrouwen in 1961.

31 Zie ook *Atlas van de Nationale Survey*, tome II, kaart 19 (Beweging van werkkrachten, grensverkeer in 1961).

de nationale economie en in het bijzonder de regionale arbeidsmarkt.[32] Afgezien van hoe er werd geoordeeld, laat dr. Bouwens ook zien dat het overgrote deel van de Zuid-Limburgse beroepsbevolking de mogelijkheden aan de overzijde van de grens niet benutte: 'Ondanks de sterke *push- en pull*factoren werd zij ervan weerhouden om (de mogelijkheid in overweging te nemen om) in Duitsland te gaan werken'.[33] De zoeker stond niet op Duitsland gericht. Er bestond een mentale drempel ten opzichte van de Duitse arbeidsmarkt. De grensoverschrijdende mentaliteit die bewoners van Zuid-Limburg wordt toegeschreven, is volgens Bouwens een mythe wat betreft de mobiliteit van werknemers.

Dit roept allerlei vragen op. Werd de pendel naar Wallonië ook zo negatief beoordeeld? Het is ook interessant te weten of er een mentale drempel bestond ten opzichte van de Belgische, in casu de Waalse arbeidsmarkt. Wij gaan proberen het profiel van de Luikse pendelaars te reconstrueren. Wij willen weten hoeveel het er waren en wat hen bewoog om over de taalgrens een job te zoeken, terwijl er in eigen omgeving ruimschoots werkgelegenheid was. Wat waren hun kenmerken? Hoe onderscheidden zij zich van collega's die niet 'over de streep' gingen? Hoe lang hebben de pendelaars het vol gehouden? Wat deden trouwens de werkgevers om deze grensarbeiders voor de Limburgse arbeidsmarkt te behouden? Wij beginnen echter met een schets te geven van het gebied waar het verhaal zich afspeelde, het Luikse kolenbekken dat niet alleen gastarbeiders uit mediterrane landen maar blijkbaar ook mijnwerkers uit Nederland werk en een inkomen had te bieden.

Het Luikse mijnbekken

Het kolenbekken van Luik behoort tot de oudste ter wereld. Er werd eeuwenlang kolen gewonnen, zodat reeds rond 1920 de eerste tekenen van uitputting zichtbaar werden. In 1913 was Luik nog goed voor 26 procent van de Belgische kolenproductie, in 1950 met 4,4 miljoen ton voor 16 procent van de productie.[34] Gedurende de periode die wij hier beschouwen, liep door liquidatie van ondernemingen en concentratie binnen een bedrijf het aantal mijnzetels snel terug. In 1950 waren er nog 41 in bedrijf, in 1956 nog maar 28.[35] Dit is typerend voor een mijnbekken dat langzaam uitgeput raakt. De drie grootste producenten in het Luikse bekken waren *Bonne Espérance c.a., Gosson-Kessales en Le Hasard* (tabel 1). De totale opbrengst van de gezamenlijke mijnzetels van de Bonne Espérance c.a. lag in dezelfde orde van grootte als die van de Oranje-Nassau III in Heerlen of de Julia in Eygelshoven, middelgrote mijnzetels voor Nederlandse begrippen. Wij zien ook veel kleine producenten met een opbrengst van 350 duizend ton en minder. In Nederland kwamen die niet voor. Zelfs de kleinste kolenmijn, de

32 Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001.* Maaslandse Monografieën 71 (Hilversum 2008) 148-157.

33 Bouwens, *Over de streep*, 149.

34 'Uit het Luiker bekken. Langzaam slinkende productie', *Boortoren en Schachtwiel* 1:1 (januari 1956) 3.

35 'Concentratie van Belgische mijnen', *Boortoren en Schachtwiel* 1:12 (december 1956) 405.

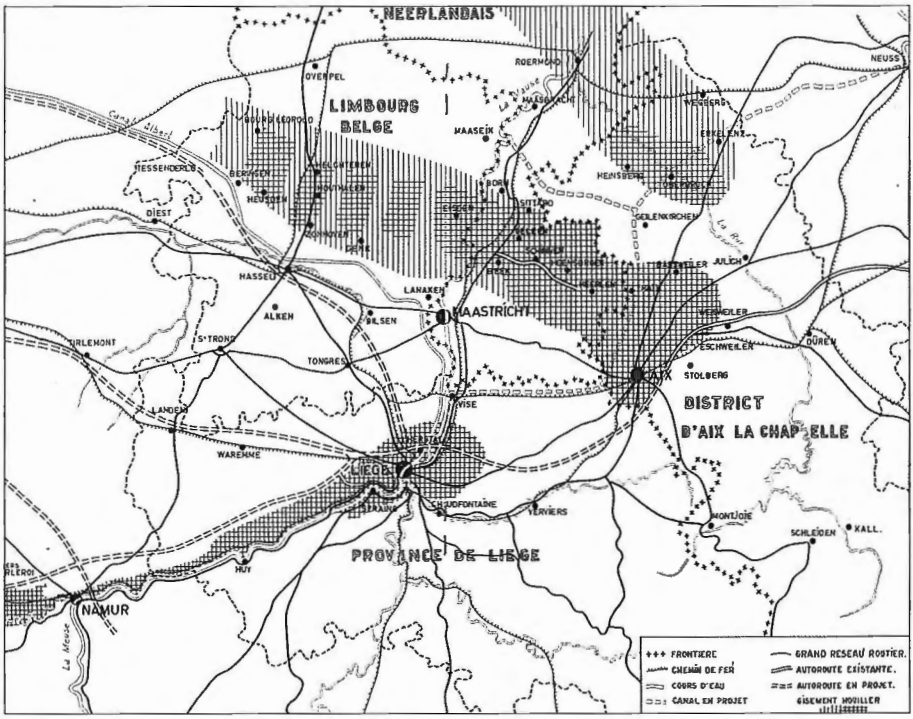

Kolenbekkens in de Euregio Maas-Rijn. Uit: Le Bulletin du Grand Liège, no. 17 (april 1955).

Willem-Sophia, produceerde meer. Met een totale effectieve sterkte van circa 30 duizend ondergrondse en bovengrondse arbeiders in het begin van de jaren1950 bleef het Luikse bekken ver achter bij de Nederlandse Mijnstreek (circa 50 duizend arbeiders) en het Kempense bekken (circa 40 duizend).
Vergeleken met de moderne mijnen in Nederland, de Kempen en het Ruhrgebied hadden de Luikse mijnen een heel ander aanzien. Hier en daar werd ondergronds nog met paardentractie gewerkt, zoals bij Le Hasard in Cheratte, begin jaren vijftig. Een journalist van de *Limburger Koerier* keek zijn ogen uit toen hij in 1937 een Luikse mijn bezocht. In het bovengrondse bedrijf waren vrouwen aan het werk met 'doeken om het haar gebonden tegen het stof'.[36] In 1951 werkten er nog vrouwen op de mijn Gosson II, alsof de modernisering het mijnbedrijf voorbij was gegaan.[37] De productiviteit van het Luikse bekken met zijn dunne kolenlagen en verouderde productieapparaat bedroeg ongeveer 60 procent van wat in Nederland of in de Kempen gewoon was.[38] Het wetenschappelijke bedrijfsbeheer volgens de principes van Winslow Taylor of Charles Bedaux,[39] dat in de jaren twintig en dertig opgeld deed in de West-Europese mijnbouwindustrie, kon in de Waalse mijnen niet in al zijn finesses worden doorgevoerd.

36 'Onze mijnwerkers in het Luiksche', *Limburger Koerier* 19 november 1937, 1.
37 *Limburgsch Dagblad* 20 december 1951.
38 *C.E.C.A. 1952-1962. Résultats, limites, perspectives* (Luxemburg 1963) 269.

Naam van de n.v.	Plaats	Opbrengst in ton	Aantal ondergrondse arbeiders	Omvang concessie (ha)
Bonne Espérance, Batterie, Bonne Fin et Violette	Liège, Herstal, Wandre	875.200	4.375	2.783
Gosson-Kessales	Montegnée, Jemeppe-sur-Meuse	857.038	4.241	2.347
Hasard	Micheroux, Fléron, Cheratte	618.780	2.418	3.406
	Herstal	117.580	600	202
Wérister	Romsée	456.900	1.705	2.623
	Battice	147.100	605	1.943
Espérance et Bonne Fortune	Montegnée, Ans, Liège	338.440	1.690	494
Grande Bacnure	Herstal	327.900	1.606	511
Patience et Beaujonc	Glain	197.100	1.133	285
Bonnier	Grâce-Berleur	147.800	724	355
John Cockerill	Seraing	142.000	594	309
Quatre-Jean, Retinne et Queue du Bois	Queue du Bois	126.000	541	726
Argenteau	Trembleur	126.000	490	964
Ans et Rocour	Ans	104.130	529	719
La Minerie	Battice	102.250	563	1.867
Abhooz et Bonne Foi-Hareng	Milmort	92.100	535	2.189
Bois d'Avroy	Liège	88.580	405	1.204
Micheroux (in liq.)	Soumagne	25.880	105	107
La Meuse (in liq.)	Jehay-Bodegnée	–	–	668

Tabel 1: De Luikse mijnindustrie. Toestand op 1 januari 1956
Bron: Boortoren en Schachtwiel 1:8 (aug. 1956) 2484-286.

39 Eric Geerkens, 'La rationalisation dans les charbonnages belges pendant l'entre-deux-guerres' in: Hans-Walter Hermann en Paul Wynants eds., *Acht Jahrhundert Steinkohlenbergbau / Huit siècles de charbonnage* (Namen 2002) 339-365. Ben Gales, 'Himmell, Hergot, Sakremint, Nomdeju! Kool in de roetsj! Het begin van wetenschappelijke bedrijfsbeheer in de Limburgse mijnbouw in de jaren twintig', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek 10* (1993) 161-215.

Het werken in de Luikse mijnen had minder aantrekkelijke kanten, omdat de bedrijven verouderd waren en daardoor onveilig. Er zijn in de Waalse mijnen veel slachtoffers gevallen. De mijnramp in Marcinelle (1956) was er een uit een hele reeks.[40] Angst voor ongelukken zou volgens Bert Breij vele Nederlandse kompels ervan hebben weerhouden om naar de mijnen in Luik te gaan.[41] Maar niet iedereen maakte dezelfde afweging wat de risico's aangaat en, afgezien daarvan, het Luikse mijnbekken had ook aantrekkelijke kanten, met name voor Nederlandse mijnwerkers.

*Push*factoren

De pendel naar de Luikse mijnen werd gevoed door een samenspel van *push*- en *pull*factoren. De Limburgse arbeidsmarkt werd na de Tweede Wereldoorlog overvoerd met jonge mensen die pas van school kwamen. De leeftijdsstructuur van de beroepsbevolking was in Limburg zodanig dat drie à vier jonge mannen klaar stonden om elke arbeider die met pensioen ging te vervangen.[42] In tijden van recessie was er niet genoeg werk voor alle schoolverlaters. In maart 1950 brak de Koreacrisis uit. De spanningen tussen Oost en West liepen hoog op. De politieke crisis en de onzekerheid over de toekomst bracht een economische recessie met zich mee, waardoor de groei van werkgelegenheid in Nederland stagneerde. Ook Limburg ondervond hiervan de gevolgen. De werkloosheid nam toe. Het was ook de tijd dat werkloze Nederlanders massaal naar landen als Canada, Australië en Nieuw-Zeeland emigreerden. Voor Limburgers bestond er een alternatief dichter bij huis, namelijk in België. Werkloosheid was een belangrijke *push*factor voor grensarbeiders.

De situatie op de Duitse arbeidsmarkt speelde ook een rol. Na de Duitse nederlaag konden Nederlandse grensarbeiders voorlopig niet meer terecht in Duitsland.[43] Het productieapparaat van Duitsland was na de capitulatie compleet lamgelegd. Bovendien verlangden de geallieerden nog in 1950 een visum als men in Duitsland wilde gaan werken. Dit was bijzonder fnuikend voor arbeiders uit de buurt van Vaals, die veelal werkzaam waren in de textiel- en naaldenfabricage. Van oudsher waren zij aangewezen op de arbeidsmarkt van Aken. Vaals had echter ook een goede busverbinding via Kelmis (La Calamine) met Verviers, het centrum van de wollenstoffen- en confectie-industrie.[44] Daarom verwees het gewestelijk arbeidsbureau werklozen uit Vaals naar de textielfabrieken in

40 Italo Rodomonti et Pierre Tilly eds., *De Rome à Marcinelle. Santé-sécurité: hier, aujourd'hui et plus encore, demain!* (Brussel 2006).

41 Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*, 98.

42 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965.* Maaslandse Monografieën; 75 (Hilversum 2011) 57, tabel 3.3.

43 J.G. Janssen, 'Werkgelegenheid in Limburg na de bevrijding', *Sociaal Maandblad Arbeid* 11:7/8 (20 juli 1956) 451-454.

44 De lijndienst werd onderhouden door *Jaegers & Pauly*, een Nederlands-Belgisch particulier vervoersbedrijf gevestigd te Kelmis. [Nederlands Verkeersinstituut 's-Gravenhage], *Het openbaar personenvervoer tussen de Nederlandse en Belgische grensprovinciën.* Monografie NVI, no. IV (Den Haag, mei 1950) 17.

Verviers, waar zowel mannen als vrouwen met open armen werden ontvangen. Daar maakten de grensarbeiders kennis met de economische voordelen van de Waalse arbeidsmarkt. Verviers fungeerde voor Nederlandse grensarbeiders als een draaischijf. De textielindustrie in Verviers was heel conjunctuurgevoelig. Grensarbeiders werden als eersten ontslagen, zoals zij in 1948 ondervonden, maar met bemiddeling van het arbeidsbureau vonden zij spoedig werk, onder andere in de Luikse mijnen.

Ook in de Maastrichtse nijverheid lag na de bevrijding het werk allerminst voor het opscheppen, hoewel men in een tijd van wederopbouw anders zou verwachten. Nederland was straatarm uit de oorlog gekomen. Het land ontbeerde buitenlandse deviezen om de import te bekostigen van goederen die noodzakelijk waren voor het herstel van het productieapparaat en de infrastructuur. Direct na de bevrijding konden de Limburgse industrieën slechts moeizaam op gang komen. Het arbeidsbureau raadde Maastrichtse arbeiders die geen job konden vinden aan hun geluk in België te beproeven.[45]

De Limburgse arbeidsmarkt was eerst nog betrekkelijk ruim, zodat de Nederlandse mijnwerkgevers eisen konden stellen aan het personeel. Arbeiders ouder dan 35 jaar werden niet aangenomen voor werk bovengronds, sollicitanten voor werk ondergronds mochten niet ouder zijn dan 40 jaar. In de praktijk werd echter zelden iemand ouder dan 35 aangenomen. Beide categorieën moesten een psychotechnische test en een strenge medische keuring ondergaan. Men moest ook nog een bewijs hebben van goed gedrag en geen extremistische politieke richting zijn toegedaan.[46] De hoge eisen waren ook een belangrijke *push*factor.

*Pull*factoren

De *pull*factoren waren zowel van materiële als van immateriële aard. De betere loonvoorwaarden, die de Belgische mijnen en de Belgische werkgevers in het algemeen na de Tweede Wereldoorlog konden bieden, waren zonder meer het belangrijkste pluspunt. De grensarbeiders kregen helemaal de wind mee toen minister P. Lieftinck in september 1949 besloot de Nederlandse gulden met 30 procent te devalueren.[47] België daarentegen devalueerde in mindere mate (12,34 procent) wegens zijn actievere betalingsbalans.[48] De gewijzigde valutaverhoudingen tussen Nederland en België – per saldo een verschil van bijna 18 procent – hadden tot gevolg dat het loonniveau in België nog hoger kwam te liggen dan reeds het geval was. Volgens de Hoofdingenieur-Directeur der Belgische Mijnen lagen rond 1950 de gemiddelde mijnwerkerslonen, boven- en ondergronders tezamen, in Nederland 32 procent beneden het Belgische niveau.[49]

45 Interview auteur in maart 2004 met dhr. Sjeng Frijns, van ca. 1945-1960 grenspendelaar tussen Maastricht en Luik.

46 *Rapport betreffende de arbeidsmarkt in Limburg* (1947) 14.

47 J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e* eeuw (Utrecht 1989) 196.

48 G. Vandewalle, 'De economische ontwikkeling in België 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* dl. 15 (Bussum 1982)116-158, aldaar 136.

Materiële factoren

Er werd beweerd dat een Nederlandse arbeider in België het dubbele kon verdienen.[50] Werfagenten schermden ermee dat een ervaren houwer in België bedragen van 30 à 34 gulden per dienst kon verdienen. Was dat niet schromelijk overdreven? De Mijnindustrieraad (MIR) heeft in samenwerking met Staats tot op de bodem laten uitzoeken.[51] Noch de MIR noch Staatsmijnen had er belang bij om de verschillen met Nederland te overdrijven, want daarmee zou men zichzelf tekort doen. Uitgangspunt was de situatie in september 1951. De lonen waren in België ontegenzeggelijk een stuk hoger. Een houwer in akkoord verdiende in Nederland fl. 15,50 per dag, in België was de normale verdienste van een houwer in akkoord 293 Bfr. per dag, omgerekend tegen de koers van 7,5 cent maximaal fl. 21,97. Een verschil van 42 procent. Daarbij werd aangetekend dat een mijnwerker in België veel sneller promotie kon maken. In Nederland waren minstens vier ondergrondse dienstjaren vereist voordat men van hulphouwer tot houwer kon worden bevorderd. Een hulphouwer categorie 95 verdiende in akkoord fl. 14,73, een hulphouwer categorie 90 verdiende fl. 13,95.[52] Nederlandse hulphouwers die in België werden aangenomen als houwer, gingen er dus nog meer op vooruit. Het verschil kon oplopen tot 57 procent. Slepers verdienden in België in akkoord 203 Bfr. per dag, omgerekend fl. 15,22, in Nederland in akkoord fl. 13,18 (postsleper categorie 85) of fl. 12,40 (postsleper categorie 80), een verschil van 15 à 23 procent . Slepers gingen er niet zoveel op vooruit als houwers.

Grensarbeiders die in de Belgische mijnen werkten hadden nog meer voordelen, zoals meer betaalde verlofdagen, lagere bijdragen aan de sociale verzekeringen (ingehouden premie in Nederland 11,3 procent, in België 8,0 procent), 30 kosteloze vervoerbiljetten van de Belgische spoorwegen om met de familie op reis te gaan en gratis deputaatkolen (in Nederland met korting). Die deputaatkolen kon men meestal niet in Nederland laten bezorgen. In plaats daarvan hadden grensarbeiders recht op kolengeld ter waarde van 300 kilo in de zomer- en 400 kilo in de wintermaanden op basis van de officiële prijs van toepassing in België.[53] Het vervoer van en naar het werk was gratis, als men zes dagen per week kwam. In Nederland werd een eigen bijdrage ingehouden van fl. 1,90 à fl. 3,85 per week, al naar gelang de afstand. De Belgische werkgever regelde speciaal busvervoer, verzorgd door particuliere ondernemers. De grensarbeiders werd in hun eigen dorp opgehaald.

49 G. Logelain, 'L'actualité économique et sociale dans l'industrie houillère', *Annales des Mines* 51 (1952) 642-648, aldaar 647 tabel 2.

50 Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders', 377-378. Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*, 98.

51 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv. nr. 18. Dagelijks Bestuur Mijnindustrieraad aan College van Rijksbemiddelaars, Heerlen 8 september 1951 (vertrouwelijk).

52 Een hulphouwer categorie 95 betekent dat hij 95 procent verdiende van het loon van een volleerd houwer.

53 SHCL, EAN 65, archief NKMB, inv.nr. 101, Bestuur NKMB aan de afdexlingen, d.d. Heerlen 29 januari 1953. Betreft mijnwerkers in België werkzaam, bijlage.

Aantal kinderen	Kinderbijslag, Nederland	Gezinsvergoedingen, België
1	fl. 23,54	fl. 30,41
2	36,80	57,01
3	50,06	91,98
4	69,66	133,79
5	89,26	187,86
6	108,86	241,68
7	128,46	295,64
8	148,06	349,60
9	167,66	403,56
10	187,26	457,52

Tabel 2: Gezins- en kindertoeslag in Nederland en België, 1951. In guldens per maand.
Bron: Archief DSM, 17.26/06 B inv.nr. 18. Dagelijks Bestuur Mijnindustrieraad aan College van Rijksbemiddelaars, Heerlen 8 september 1951 (vertrouwelijk), bijlage I.

Het meest begeerde emolument waren evenwel de royale gezinsvergoedingen. België kende een kindertoeslag en daarnaast een toeslag voor moeders die geen beroep uitoefenden (toeslag voor 'moeder aan de haard'). Het niveau daarvan was toegesneden op de hogere kosten van levensonderhoud bij onze zuiderburen. De verschillen met Nederland waren enorm. In België kreeg men vanaf vijf kinderen meer dan het dubbele (zie tabel 2). De Belgische kinderbijslag was een zegen voor grensarbeiders die een groot gezin hadden.

Een vergelijking op basis van tarieflonen heeft het nadeel dat de uitkomsten nog niets zeggen over hoeveel een mijnwerker feitelijk verdiende. Het is inherent aan het akkoordstelsel dat de verdiensten wisselden, al naar gelang de omstandigheden. Daarom geven wij de volgende casus van een Nederlandse grensarbeider, 32 jaar oud, die werkzaam was op de mijn *Les Liègeois Cockerill* in Zwartberg bij Genk.[54] Voorheen was hij in dienst geweest van de Staatsmijn Emma. Op de Emma had hij de laatste 3 maanden 72 diensten volbracht, wat hem fl. 1047,07 opleverde of fl. 14,40 per dienst. In België had hij gedurende 3 à 4 maanden 74 diensten volbracht, wat hem 19.215 Bfr. opleverde. De normale verdienste van deze man was 284 Bfr. per dag, de laagste verdienste 125 Bfr. en de hoogste Bfr. 440. Hij kwam uit op 259,66 Bfr. per dienst gemiddeld, omgerekend (à 7,5 cent) fl. 19,47. De grensarbeider in kwestie was geen model mijnwerker. Op de Emma was hij wegens herhaaldelijk verzuim ontslagen. Toch lagen zijn verdiensten in België gemiddeld 35 procent hoger dan in Nederland. Met een gezin van bijvoorbeeld vijf kinderen ging hij er 61 procent op vooruit en dan rekenen wij overige emolumenten (gratis kolen en gratis vervoer) nog niet mee.

54 RHCL, archief DSM, 17.26/06 C inv. nr. 179, Rapport betreffende de Nederlandse grensarbeiders werkzaam op de Belgische kolenmijnen, No. A 5139/155, bijlage IX, d.d. 15 september 1953.

TITRE CRÉÉ
APRÈS LE
6 OCTOBRE 1944

SOCIÉTÉ ANONYME DES
CHARBONNAGES DE
GOSSON-LA HAYE
ET HORLOZ RÉUNIS
SIÈGE SOCIAL
A TILLEUR

constituée suivant acte passé devant Me Renoz, notaire, à Liège, le 4 avril 1860, modifiée suivant acte du 21 janvier 1889, publié aux Annexes du « Moniteur Belge » le 22 février 1889, sous le numéro 322 ; suivant acte du 21 juillet 1913, publié aux dites annexes, le 2 août 1913, sous le numéro 5627 ; suivant acte du 2 mai 1922, publié aux dites annexes le 25 mai 1922, sous le numéro 6052 ; suivant acte du 19 avril 1930, publié aux dites annexes, les 5, 6 mai 1930 sous le numéro 7237 ; suivant acte du 3 janvier 1931, publié aux dites annexes le 18 même mois, sous le numéro 563 ; suivant décision de l'Assemblée Générale du 16 mars 1931 publiée aux dites annexes le 29 même mois, sous le numéro 3416 ; suivant acte du 24 juin 1932, publié aux dites annexes les 18 et 19 juillet 1932, sous le numéro 10.711 suivant avis publié aux dites annexes, le 5 mai 1940, sous le numéro 8272, et suivant acte du 29 juin 1950, publié aux dites annexes, le 6 juillet 1950, sous le numéro 16.847.

Le capital social est fixé à la somme de septante millions de francs. Il est représenté par 27.800 parts sociales sans mention de valeur nominale, représentant chacune 1/27.800e de l'avoir social.

L'Assemblée générale des Actionnaires se réunit le troisième lundi du mois de mars, à 11 heures et demie.

PART SOCIALE AU PORTEUR

N° 07170

Un Administrateur, Un Administrateur,

Titre créé
après le
6 octobre 1944

MAISON DESOER 219451

Aandeelcertificaat S.A. Gosson-La Haye & Horloz. Ca. 1950. De mijnzetels van deze onderneming lagen ten zuidwesten van het centrum van Luik, op ongeveer 35 km van Maastricht. Collectie auteur.

Een ervaren houwer, een echte vakman, kon waarschijnlijk nog meer verdienen. In de Luikse mijnen waren de lonen trouwens nog iets hoger dan in de Kempen.

Het loonde beslist de grens over te gaan, helemaal als men een groot gezin had. Dat grensarbeiders over de hele linie twee keer zoveel gingen verdienen als in Nederland, is overdreven, tenzij men er vanuit gaat dat grensarbeiders hun Belgische franks op de zwarte geldmarkt omwisselden voor Nederlandse valuta. Vóór de devaluatie was de situatie zelfs zo dat grensarbeiders die hun Belgische franken op de zwarte valutamarkt omwisselden, hun loon konden verdubbelen, zelfs als zij in Nederland nominaal hetzelfde verdienden. Tot september 1949 schommelde de frank op de zwarte geldmarkt tussen 12 en 14 cent, de officiële koers was 6 cent.[55] Sinds september 1949 rekende men op de zwarte geldmarkt 10 cent voor een frank, de officiële koers was 7,5 cent.[56] In bovenstaande casus zou dat betekenen dat de grensarbeider in kwestie 80 procent meer ging verdienen, afgezien van gezinsvergoedingen en overige emolumenten.

Immateriële factoren

Behalve materiële voordelen speelden ook immateriële factoren een rol. Het zogenaamde jaag- en drijfsysteem, waaraan de Nederlandse mijnwerkers een hekel hadden, kende men in Wallonië niet, althans niet in die vorm. Een getuigenis uit 1937 van een Nederlandse mijnwerker die in het Luikse werkte: 'Ik heb eerst een maand op de mijn in (Belgisch) Eijsden gewerkt, maar daar hebben zij hetzelfde "uitbuitsysteem" van de Nederlandsche mijnen. Ik was een paar jaar uit het bedrijf weg en kon dat niet volhouden. Toen ben ik hierheen gegaan. Het is hier veel gemoedelijker'.[57] Een symptoom daarvan was het willekeurig verzuim. Het absenteïsme werd gedoogd op de Waalse mijnen. In Luik was het niet anders. Wij laten dezelfde Nederlandse getuige weer aan het woord: 'Vooral des Maandags is het erg. Als dan één derde van de bezetting naar het werk komt, is het mooi. De anderen houden Maandag en daarbij wordt zéér veel gedronken'.

Tijdens de economische crisis en de Tweede Wereldoorlog heerste er op de Nederlandse mijnen een klimaat van tucht, tucht en nog eens tucht. Daarna gingen de scherpe kantjes er vanaf. De opzichters werden geacht zich in te houden. Toch hielden de mijnwerkers ook nog in de jaren vijftig het gevoel dat zij werden opgejaagd door het systeem:

> Maar waar vinden wij nog een rustig hoekje in de mijn of in de fabriek? Wij moeten altijd vooruit. Het produktieschema kent geen pardon. Werken, altijd maar werken. Want de transportband ratelt door, de lege kolenwagens rijden aan en de volle moeten door de schachten omhoog.[58]

55 Collectie Bibliotheek SHCL Lim 7752, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg, Nota grensarbeidersvraagstuk in Limburg, 30 augustus 1947. No. 1290 ds. 5/1.

56 *Limburgs Dagblad* 22 september 1949, p. 1, kol. 1-2. De koers van de gulden ging van Bfr. 16,52 naar Bfr. 13,25.

57 'Onze mijnwerkers in het Luiksche', *Limburger Koerier* 19 november 1937, p. 1, kol. 1-3.

58 'Overwegingen rond de 40-urige arbeidsweek', *De Mijnwerker. Orgaan van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond*, 15:20 (10 november 1956) 1.

In Nederland stond op willekeurig verzuim een hoge boete en bij herhaling ontslag. De Luikse mijnen waren een alternatief voor arbeiders die dat keurslijf niet verdroegen. In plaats van boetes werkte men in de Waalse mijnen met positieve prikkels. Een arbeider die alle diensten van de week maakte, kreeg een premie. De soepele omgang met willekeurig verzuim was funest voor de productiviteit, maar het was typerend voor de lossere mentaliteit op de Luikse mijnen.

Het is niet zo, dat de mijnwerkers die de strenge discipline op de Nederlandse mijnen niet verdroegen en daarom naar het Luikse bekken uitweken, geen goede vakkrachten waren. Minder gemotiveerde lieden zaten er vast wel tussen, maar je had onder de grensarbeiders ook kompels die een normale prestatie leverden of zelfs bereid waren anderhalf of twee diensten achter elkaar te draaien, om zo in korte tijd veel geld te verdienen. In de Nederlandse mijnen was het in principe verboden dubbele diensten te maken.

Het moet gezegd worden dat de Belgische mijnen ook een toevluchtsoord waren voor 'mensen met een vlekje'. Zo was er een pendelaar die, toen hij nog in Nederland werkte, de mijnopzichter had bedreigd omdat deze hem het bloed onder de nagels uithaalde: 'De gal liep me over en ik greep naar de bijl ... Ik weet wel, dat dat niet mag ... maar ja, wat doe je als je kwaad wordt? ... Ik heb daar zes weken voorarrest en twee maanden gevangenisstraf voor mogen opknappen en op de Nederlandsche mijnen zal ik wel nooit meer werk krijgen ... '.[59]

Niet alleen arbeiders, maar ook mijnbeambten die een overtreding hadden begaan, hoopten op de Belgische kolenmijnen met een schone lei te kunnen beginnen. Een 53-jarige hoofdopzichter van de materiaalafdeling van de Oranje-Nassau Mijnen te Heerlen had min of meer gedwongen ontslag genomen door een overtreding die hij had begaan. De details kennen wij niet, maar de man had blijkbaar geen kans om weer aan de slag te gaan bij een andere mijn in Nederlands-Limburg. Daarom vroeg hij Frans Dohmen, voorzitter van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB), om bemiddeling voor tewerkstelling op een van de Belgische mijnen. Aangezien de hoofdopzichter in kwestie nogal goed met de arbeiders overweg kon, wilde Dohmen hem wel aanbevelen bij de voorzitter van de christelijke Centrale der Vrije Mijnwerkers (CVM) te Brussel, Mathieu Thomassen.[60]

In het algemeen was het nabije buitenland een uitkomst voor iedereen uit de grensstreek die elders een nieuwe start wilde maken. Tot de mensen met een verleden behoorden ook collaborateurs uit de Tweede Wereldoorlog die voor straf te werk waren gesteld in de Limburgse kolenmijnen. Zij waren geïnterneerd in Kamp Julia en andere strafkampen in de Mijnstreek.[61] Deze politieke delinquenten kwamen moeilijk aan werk, toen zij vanaf 1948 werden vrijgelaten.[62]

59 *Ibidem.*

60 SHCL, EAN 65, archief Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, inv.nr. 101, Frans Dohmen aan Mathieu Thomassen, d.d. 6 januari 1951.

61 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955.* Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (Houten 1989) 220.

Toch waren het geoefende mijnwerkers. Omdat de Belgische mijnwerkgevers geen lastige vragen stelden, konden ex-NSB'ers zo aan de slag in de Luikse of Kempense mijnen.

De weg over de grens was ook een manier om schuldeisers te ontlopen. Althans op het loon van een grensarbeider kon niet zo gemakkelijk beslag worden gelegd. De Belgische mijnwerkgevers verlangden een uittreksel van een gerechtelijk vonnis voordat men tot loonbeslag overging. In Nederland werd ook wel zonder zo'n vonnis beslag gelegd op het loon. Het is niet gezegd dat een grensarbeider die probeerde 'onder te duiken' in een van de Belgische mijnen altijd daarmee weg kwam. Zo was NKMB-voorzitter Frans Dohmen niet te beroerd om zijn internationale netwerk in te schakelen bij de opsporing van een ondergrondse opzichter die na de bevrijding vrouw en kinderen in de steek had gelaten.[63] Het gezin zat sindsdien praktisch zonder inkomsten. Met behulp van zijn 'waarde vriend' Mathieu Thomassen, de eerder genoemde voorzitter van de CVM, lukte het hem de man in kwestie op te sporen. Hij bleek ingeschreven te zijn als grensarbeider, werkzaam op de *Charbonnage du Hasard te Micheroux* en te verblijven op een tijdelijk adres in Kelmis (La Calamine). Dohmen had de kwestie het liefst rechtstreeks geregeld met de directeur van Le Hasard, maar Thomassen maakte hem er fijntjes op attent dat men zonder gerechtelijk vonnis niet verder zou komen.

Institutionele barrières opgeheven

De hoge lonen, sociale voorzieningen en immateriële pluspunten moeten op de Nederlandse arbeidskrachten een onweerstaanbare aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Waarom zou men niet van de situatie profiteren? Er waren amper beletsels. Nederland en België hadden in februari 1933 – midden in de economische crisis – een verdrag gesloten, waarin partijen overeenkwamen dat zij hun onderdanen niet zouden hinderen bij het zoeken naar werkgelegenheid buiten hun eigen land.[64] Meer dan een werkvergunning en een grensarbeiderskaart was niet vereist. De werkvergunningen werden verleend door het arbeidsbureau ter plaatse van de werkgever en dan ook ginds (in België) geregistreerd.[65] De grensarbeiderskaart werd uitgereikt namens de burgemeester der gemeente van domicilie. Formeel werd de grensarbeiders geen strobreed in de weg gelegd. Nederland vormde met België en Luxemburg sinds september 1944 een douaneunie, de Benelux. In het kader daarvan werden zoveel mogelijk beletsels opgeruimd die grensarbeid in de weg stonden, met name op het gebied van de

62 Mondelinge mededeling mij gedaan door de familie van een intussen overleden politieke delinquent, die zes jaar gewerkt heeft op de Charbonnages d'Argenteau in Trembleur.

63 SHCL, EAN 65, archief Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, inv.nr. 101, Briefwisseling Frans Dohmen met Mathieu Thomassen, d.d. 31 mei 1952, 5 juni 1952, 17 juni 1952.

64 Verdrag Nederland-België, 20 februari 1933. De regelingen worden gedetailleerd beschreven door Albert Martens, *25 jaar wegwerparbeiders. Het Belgisch immigratiebeleid na 1945* (Leuven 1974).

65 Deze verplichting is evenwel in 1958 opgeheven. Per 1 januari 1960 is ook de grensarbeiderskaart afgeschaft. Bauvir, *Les travailleurs frontaliers*, 88-89, 118, 142.

Le Hasard te Cheratte, een mijnzetel die relatief veel Nederlandse kompels aantrok. Foto: Herman Wijenberg, 2005 (SHCL).

sociale verzekeringen. Op 29 augustus 1947 hadden de ministers van sociale zaken van Nederland en België, Willem Drees respectievelijk Léon-Eli Troclet, in Den Haag een verdrag gesloten betreffende de toepassing van de wederzijdse wetgeving op het punt van sociale verzekering. Het wederkerigheidsverdrag betekende dat Nederlandse arbeiders die in België werkzaam waren in dienst van een in België gevestigde werkgever, vanaf 1 juli 1947 recht hadden op kraamgeld en kinderbijslag krachtens de Belgische wet, ongeacht hun woonplaats.[66] Dit was een uitkomst voor gehuwde grensarbeiders die tot dan deze uitkeringen aan zich voorbij hadden zien gaan, omdat hun gezinnen niet in België woonden. De regeling dat Nederlandse grensarbeiders onder de Belgische ziekte- en ziekenfondsverzekering vielen, bestond al langer. Het sluitstuk was het akkoord dat in 1950 werd gesloten tussen België en Nederland ten behoeve van mijnwerkers die over de grens werkten. De stelsels van het Nationaal Pensioenfonds Mijnwerkers/ Fonds National de Retraite des Ouvriers Mineurs en het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF) werden op elkaar afgestemd met terugwerkende kracht vanaf 1 oktober 1949. Mijnwerkers die gingen pendelen, hoefden niet meer te vrezen voor een pensioenbreuk.[67] Er was weinig dat de

66 A.C.M. van de Ven, 'Het Belgisch-Nederlands verdrag inzake de sociale verzekering I', *Sociaal Maandblad 3:6* (1 juni 1948) 122-129. *Idem*, 'Het Belgisch-Nederlands verdrag inzake de sociale verzekering II', *Sociaal Maandblad 3:7* (1 juli 1948) 146-159.

mijnwerkers nog tegenhield om over de streep te gaan. Er waren althans geen institutionele barrières meer. Wat waren de gevolgen voor de uitgaande pendel? Wat zeggen de cijfers?

Dark number

De grensarbeidersstatistieken moet men met de nodige voorzichtigheid hanteren. De getallen zijn momentopnamen, zoveel mogelijk van de situatie in het laatste kwartaal van ieder jaar. Het werkelijke aantal grensarbeiders dat gedurende een kalenderjaar door de arbeidsbureaus bemiddeld werd voor een baan in België, was sowieso groter. Afgezien daarvan zijn de cijfers, afkomstig van de gewestelijke arbeidsbureaus (GAB's), onvolledig. Zij betreffen volgens Simons alleen arbeiders die dagelijks van hun woonplaats op en neer naar hun werk gingen.[68] Er waren ook arbeiders in Nederland woonachtig, die in België gingen werken en slechts een keer per week naar huis terugkeerden. Hun aantal is echter niet bekend. Zij reisden waarschijnlijk op een groot paspoort in plaats van een grensarbeiderskaart en dan kwam men niet in de pendelstatistieken terecht.

Ook Keuning waarschuwde ervoor dat de cijfers betreffende de in België werkende Nederlanders veel minder nauwkeurig zijn dan die betreffende Belgische arbeiders in Nederland. Het kwam veelvuldig voor, dat Nederlanders voor het overschrijden van de grens gebruik maakten van een grote pas in plaats van een grensarbeiderskaart.[69] Keuning ging niet in op de achtergronden. Het blijkt echter dat gemeenten wel eens moeilijk deden als men een grensarbeiderskaart kwam halen. Allerlei vragen werden gesteld, zoals wie is uw laatste werkgever in Nederland, waar zetelt uw nieuwe werkgever in België, van welke grensdoorlaatpost maakt men gebruik? Dit werd allemaal geregistreerd. De gemeenten gingen nog een stap verder, in overleg met het arbeidsbureau. Om paal en perk te stellen aan het werken in België, weigerden ze grensarbeiderskaarten te verstrekken, wat overigens in strijd was met de geest van vroegere verdragen. Dit ging met een beroep op het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA), een verordening getroffen door het Militair Gezag in oktober 1945, die het veranderen van een betrekking aan banden legde.[70] Mijnwerkers en bouwvakkers waren nodig voor de wederopbouw. Hun Nederlandse werkgever of het arbeidsbureau moesten ermee instemmen als zij ontslag wilden nemen. Zonder ontslagbewijs van de baas of ontslagvergunning van deze instantie kwamen deze arbeiders niet in aanmerking voor een grensarbeiderskaart. Grensarbeiders wisten deze maatregel te omzeilen door een

67 'Accoord tussen, enerzijds, de Ministers van Sociale Zaken en van Economische Zaken van Nederland en, anderzijds, de Minister van Arbeid en Sociale Voorzorg van België, inzake het pensioenstelsel voor mijnwerkers en met dezen gelijkgestelden; Brussel 25 november 1950', *Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1951) No. 15.

68 Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders', 377.

69 Keuning, 'Vervaagde grenzen', 446.

70 SHCL, Collectie Bibliotheek Lim 7752, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg, Nota grensarbeidersvraagstuk in Limburg, 30 augustus 1947. No. 1290 ds. 5/1, p. 4.

groot paspoort aan te vragen, hetgeen niet geweigerd kon worden. De extra legeskosten had een grensarbeider er wel voor over. Zoals gezegd reisden weekpendelaars veelal op een groot paspoort, maar die niet alleen. De mijnpolitie van Staatsmijnen bracht hierover in 1947 een gedetailleerd rapport uit.[71] Buiten de 31 (oud-)mijnwerkers uit Bocholtz, die op een grensarbeiderskaart de grens passeerden, werkten nog ongeveer 25 (oud-)mijnwerkers in België die op een groot paspoort dagelijks de grens overschreden. Uit Simpelveld werkten 38 personen in België, waarvan slechts 18 een grensarbeiderskaart hadden. Vanuit het district Heerlen pendelden 39 (oud-)mijnwerkers naar België op een grensarbeiderskaart en nog een onbekend aantal op een groot paspoort. Zo was het moeilijk een juist overzicht van het aantal in België werkende Nederlanders te verkrijgen. In het algemeen moet het aantal grensarbeiders eerder te laag dan te hoog worden geacht. Straks zullen wij aan de hand van Belgische statistieken aantonen dat de afwijking groot was. Wij beginnen met het gedeelte van de ijsberg boven de waterspiegel.

Pendelen tussen Zuid-Limburg en Luik

Limburg kende in de jaren vijftig een opmerkelijke uitgaande pendelbeweging naar onze zuiderburen. Tabel 3 laat de evolutie zien van het aantal Limburgse grensarbeiders in België. Met het nodige voorbehoud kunnen wij uit deze cijfers een aantal zaken afleiden. Het uitgestrekte gewest Maastricht, dat de rayons Maastricht, Eijsden, Valkenburg en Vaals omvatte, had het grootste aandeel in de grenspendel. Het gewest Heerlen, dat zowel de oude als de nieuwe mijnstreek omvatte, kwam daarna.[72] De uitgaande pendel naar België vertoonde aanvankelijk een grillig verloop, maar in 1950 maakte die een sprong voorwaarts. Als gevolg van de devaluatie in 1949 was de frank ten opzichte van de gulden meer waard geworden. De gevolgen hiervan waren in de loop van 1950 in sterke mate merkbaar op de arbeidsmarkt. Enerzijds werd het voor de Belgische grensarbeider minder aantrekkelijk om in de Nederlandse bedrijven te werken, anderzijds werden de Nederlandse arbeiders door het hogere loonniveau in België aangetrokken.[73]

De grenspendel reageerde niet alleen op de wisselkoersen, maar ook op de economische conjunctuur. Vanaf 1950 zien wij het aantal grensarbeiders voortdurend toenemen, totdat in 1953 het hoogtepunt werd bereikt. De omvang van de grenspendel liep vanaf 1950 ongeveer parallel met het verloop van de werkloosheid onder de mannelijke beroepsbevolking in Limburg. Sinds 1948 was er een stijgende tendens, die in 1951 werd versterkt onder invloed van de Koreacrisis.[74]

71 RHCL, archief DSM, 17.26/06B, inv.nr. 18, Rapport Inlichtingdienst Politie Staatsmijnen, 5 augustus 1947.

72 Serge Langeweg, *Van adreskantoor tot arbeidsvoorziening. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994* (Leeuwarden-Mechelen 1994) 128.

73 GAB Maastricht, *Jaarverslag* 1950, 1.

74 [GAB Heerlen], *Jaarverslag* (1951) 1. [GAB Maastricht], *Jaarverslag* (1952) 1. *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg* (1954) 36.

	Pendel vanuit Limburg naar België		Waarvan uit gewest Maastricht		Waarvan uit gewest Heerlen	
	m	v	m	v	m	v
1946	•	•	•	•		450
1947	1008	205		714		245
1948	•	•		212	399	20
1949	751	101	596	97	98	4
1950	1704	82	1161	75	430	7
1951	•	•	1705	60	1129	7
1952	•	•	2134	123	1023	26
1953	3764	265	2387	225	406	8
1954	2815	224	•	•	•	•
1955	2786	260	•	•	•	•
1956	2671	254	•	•	•	•
1957	2755	280	•	•	•	•
1958	2550	170	•	•	•	•
1959	2470	140	•	•	•	•
1960	2300	200	•	•	•	•
1961	1470	150	•	•	•	•
1962	1250	70	•	•	•	•
1963	1250	50	•	•	•	•
1964	1200	50	•	•	•	•
1965	1200	50	•	•	•	•
1966	1150	60	•	•	•	•
1967	1050	60	•	•	•	•
1968	1150	85	•	•	•	•
1969	1325	100	•	•	•	•
1970	1400	100	•	•	•	•
1971	1250	90	•	•	•	•
1972	1125	100	•	•	•	•

Tabel 3: Grensarbeiders uit Nederlands-Limburg werkzaam in België. Jaarcijfers per 31 december (1946-1972) Bron: SHCL, Bg 32 C 8, Arbeidsmarktbeschrijvingen Gewestelijke Arbeidsbureau Maastricht, kwartaalverslagen (1951-1952). [Districtsbureau Arbeidsvoorziening in de Provincie Limburg], Arbeidsmarktbeschrijvingen (1947-1959). [Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen], Jaarverslagen (1947-1953). [Gewestelijk Arbeidsbureau Maastricht], Jaarverslagen (1947-1953). M.S.M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', Mens en Maatschappij 25 (1950) 236-249, 374-391. J.W.F. van Meegeren, 'Grensgangers', Economisch-Statistische Berichten 46 (15 februari 1961) no. 2273, 163-165. J.Th. Sillekens, De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog. Doctoraalscriptie geschiedenis Katholieke Universiteit (Nijmegen 1974) 150-155.

In periodes van verminderende werkgelegenheid in Nederland begon de animo voor werk in België te stijgen, terwijl de Nederlandse mijnen nog personeel konden gebruiken. Vanaf begin 1953 trad een kentering op in het verloop van de werkloosheid, mede onder invloed van de door de regering genomen maatregelen ter vergroting van de bouwactiviteit, de verbetering van de investeringsmogelijkheden en de uitvoering van additionele openbare werken. Voorts werd voor de verschillende bedrijven de exportpositie gaandeweg gunstiger.[75] Met enige vertraging zien wij de uitgaande pendel daarop reageren in 1954. Daarna nam het aantal grensarbeiders geleidelijk verder af. Rond de kolencrisis van 1958 zien wij een lichte versnelling in de dalende trend. In 1961 versnelde de daling van het aantal grensarbeiders opnieuw. Velen keerden België de rug toe vanwege de sociale onrust.[76] Het openbare leven en de economie in Wallonië werden in de winter van 1960/61 wekenlang lamgelegd toen er een algemene staking uitbrak tegen de Eenheidswetten van de katholiek-liberale regering van Gaston Eyskens.[77] Op 6 januari 1961 vonden in Luik heftige confrontaties plaats tussen de Rijkswacht en demonstranten, waarbij twee arbeiders werden gedood door politiekogels. Een paar maanden later keerde de rust terug, maar de afname van de pendel naar België hield niet op. Het was een symptoom van de economische achteruitgang van Wallonië. De meeste Nederlandse grensarbeiders zochten voortaan hun heil in Duitsland, waar de lonen nog hoger waren dan in België.[78]

Uit de arbeidsmarktbeschrijvingen van de provincie Limburg en jaarverslagen van de arbeidsbureaus blijkt dat de grensarbeiders terechtkwamen in diverse takken van de Luikse nijverheid, zoals bouwondernemingen, hoogovens, kolenmijnen, de rubberindustrie en de weverijen rond Verviers. De pendelaars naar Verviers vormden in juli 1947 nog de grootste groep.[79] Er waren ook mijnwerkers betrokken bij de grenspendel. De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg waarschuwde in 1947: 'De Mijnen hebben te kampen met toenemende desertie van mijnwerkers die naar de Belgische Mijnen in Luik en de Kempen gaan werken'.[80] En dan te bedenken dat dit nog maar het begin was. Tientallen kompels, waaronder houwers met vijftien en meer dienstjaren, bleven in 1947 zomaar weg bij de Staatsmijn Maurits om in de Kempense mijnen te gaan werken.[81] Volgens het arbeidsbureau kwam dit niet zozeer door de Belgische loonstandaard als wel door de wijze waarop het in België verdiende loon

75 *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg* (1954) 36.

76 J.W.F. van Meegeren, 'Grensgangers', *Economisch-Statistische Berichten* 46 (15 februari 1961) no. 2273, 163-165.

77 Freddy Joris, *Les Wallons et la réforme de l'Etat. De l'Etat unitaire à l'Etat "communautaire et régional" (1890-1970)* (deuxième édition; Charleroi 1998) 113-116. François Cammarata et Pierre Tilly, *Histoire sociale et industrielle de la Wallonie* (Brussel 2001) 102-105.

78 J.Th. Sillekens, *De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog.* Doctoraalscriptie geschiedenis Katholieke Universiteit (Nijmegen 1974) 152.

79 *555 personen, waaronder enkele vrouwelijke arbeidskrachten.* Rapport betreffende de arbeidsmarkt in Limburg (1947) 12.

80 SHCL, Collectie Bibliotheek Lim 7752, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg, Nota grensarbeidersvraagstuk in Limburg, 30 augustus 1947. No. 1290 ds. 5/1, p. 3.

81 Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders', 378.

verdubbeld kon worden. Bedoeld wordt de winst die men op de zwarte geldmarkt kon maken. Volgens dezelfde instantie had zich op de Maurits in verband met de trek naar België een arbeidsconflict voorgedaan. Op contractbreuk stonden sancties die bij de arbeiders zeer omstreden waren. Door samenwerking met de gerechtelijke instanties hoopten de mijnwerkgevers aan de gevallen van willekeurig verzuim spoedig een einde te maken.[82]

De verslagen van de arbeidsbureaus reppen incidenteel over het aantal mijnwerkers dat bij de pendel naar België was betrokken. In het derde kwartaal van 1951 werkten vanuit het gewest Maastricht circa 2.000 mannen en 70 vrouwen in het industriebekken van Luik en Verviers, waaronder 630 mijnwerkers, 370 bouwvakarbeiders en 350 metaalarbeiders.[83] Ultimo 1952 werkten vanuit het gewest Heerlen 1.023 mannen in het Belgische grensgebied, waaronder 877 in de kolenmijnen. Tezamen komen wij uit op ongeveer 1.500 mijnwerkersgrensarbeiders. Hoe zij verdeeld waren over de Luikse en de Kempense mijnen werd niet vermeld.[84] De uitgaande pendel naar België was eind jaren vijftig al een stuk minder, maar de mijnwerkers hadden daarin nog steeds een belangrijk aandeel. In 1959 bevonden zich onder 2.470 grensarbeiders die uit heel Limburg naar België pendelden 1.125 mijnwerkers, een jaar later waren het er nog 1.000 op een totaal van 2.170.[85]

Uit de cijfers van de arbeidsbureaus kunnen wij niet afleiden welk bekken het meest bij de Nederlandse grensarbeiders in trek was: het Luikse of het Kempense? Uit een rapport van de politie van Staatsmijnen blijkt dat in maart 1953, op het hoogtepunt van de pendel naar België, 1.590 Nederlandse grensarbeiders in de Belgische mijnen werkzaam waren, waarvan 863 in de Luikse (54 procent) en 679 (43 procent) in de Kempense.[86] Van nog eens 50 pendelaars (3 procent) kon men de bestemming niet achterhalen. Het lijkt erop dat de Kempense mijnen minder in tel waren dan de Luikse, hoewel in het laatste geval de arbeiders ervoor de taalgrens moesten trotseren.

Meer licht op het *dark number*

Maar in principe lijden de cijfers die de mijnpolitie gebruikte aan hetzelfde euvel als de GAB-gegevens. Om zekerder grond onder onze voeten te krijgen nemen wij onze toevlucht tot statistieken verstrekt door de *Fédération des Associations Charbonnières (Fédéchar),* de gezamenlijke Belgische mijnwerkgevers. In 1954 waren bijna 3.000 Nederlanders tewerkgesteld in de Belgische mijnen, bijna twee keer zo veel als opgegeven door de mijnpolitie. De opgave van de mijnpolitie was weliswaar van een jaar eerder, maar dat kan het verschil

82 Jaarverslag Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen (1947) 1.

83 SHCL, Bg 32 C 8, Arbeidsmarktbeschrijving GAB Maastricht, Rapport over 3e kwartaal 1951, 10.

84 *Jaarverslag Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen* (1952) 7. Een jaar later was dit getal geslonken tot 398. Idem (1953) 6.

85 *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg* (1959) 64 (tabel).

86 RHCL, archief DSM 17.26/06 C, Staatsmijnen personeel inv. nr. 179, Politie Staatsmijnen No. A 5139/155 (vertrouwelijk): Rapport betreffende Nederlandse grensarbeiders werkzaam op Belgische kolenmijnen.

niet uitmaken. Wij stellen vast dat het aantal Nederlandse mijnwerkers werkzaam in België het totale aantal grensarbeiders (2.800) in 1954 overtrof, terwijl in het laatste cijfer ook de pendelaars waren inbegrepen die in andere sectoren dan de mijnbouw een baan hadden gevonden. Er zijn twee oorzaken. Ten eerste, zoals eerder gezegd, zijn de GAB-cijfers van de uitgaande pendel onvolledig. Dit is de belangrijkste verklaring. Ten tweede, bij de cijfers van *Fédéchar* zijn ook mijnwerkers met de Nederlandse nationaliteit inbegrepen die domicilie hadden in België. Het kwam natuurlijk voor dat de Nederlanders die in België vast werk vonden, in België gingen wonen om zich reistijd en eventuele grensmoeilijkheden te besparen. Dit bemoeilijkt de vergelijking enigszins. Toch zijn er geen aanwijzingen dat het contingent Nederlanders woonachtig in Luik, om ons tot die provincie te beperken, in de jaren vijftig is gegroeid. In tegendeel, tussen 1947 en 1954 is het aantal vreemdelingen met de Nederlandse nationaliteit met ruim 450 afgenomen.[87] Wij mogen ervan uitgaan dat de meeste Nederlandse mijnwerkers die in de *Fédéchar*-statistieken worden genoemd, grensarbeiders waren. Wij stellen nogmaals vast dat de statistieken van de uitgaande pendel naar België die door de gewestelijke arbeidsbureaus zijn geproduceerd, zeer onvolledig zijn.

Beide cijferreeksen laten overigens wel dezelfde trend zien: een opgaande lijn tot 1953-54 en daarna met ups en downs geleidelijke afname in de tweede helft van de jaren vijftig totdat het verval versnelde vanaf 1960. Verder blijkt uit tabel 4 dat de Waalse en de Kempense kolenbekkens elkaar tot 1954 numeriek in evenwicht hielden ten aanzien van de Nederlandse kompels. Wij concluderen alvast dat het de grensarbeiders niet veel uitmaakte of zij nu naar de Nederlandstalige of naar Franstalige kant moesten pendelen. In de tweede helft van de jaren vijftig boetten de Zuiderbekkens aan populariteit in bij de Nederlanders, hetgeen te maken had met het saneringsproces dat in het Luikse bekken was ingezet.

Na de Italianen (64 procent) en de Polen (13 procent) stonden de Nederlanders anno 1954 met 11 procent derde op de ranglijst van mijnwerkers met een vreemde nationaliteit in het Luikse bekken.[88] Op het hoogtepunt van de pendel naar België waren maximaal 1.500 grensarbeiders met de Nederlandse nationaliteit in Luikse mijnen werkzaam. Het was geen gering aantal. De Nederlandse kolenmijnen becijferden het eigen tekort aan ondergrondse arbeiders in september 1953 op 1.425 man.[89] Zuiver getalsmatig zou men in die vacatures kunnen voorzien door de grensarbeiders terug te halen, maar de problematiek was gecompliceerder. Er werd door de Nederlandse kolenproducenten ook gelet op de kwaliteit van de arbeidskrachten. De grensarbeiders hadden niet altijd 'het juiste gehalte'. Dit komt in de volgende paragraaf aan bod.

87 [NIS], Statistisch Jaarboek van België, aangehaald bij Jansen, *De migratie naar de Belgische grensstreek* (1979) 70.

88 Serge Langeweg, Leen Roels and Ad Knotter, 'Regional labour markets and international labour migration in twentieth-century Europe: the cases of coal mining in Liège (B) and Limburg (NL) compared', *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen Heft* 40 (2008) 101-120, table 2.

89 *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg* (1953) 41 en tabel 14 (bijlage). Voor 1954 werd een tekort verwacht van 1850 en voor 1955 1250.

	Luik	Borinage-Centre	Charleroi-Namen	Totaal Zuider-Bekkens	Kempen	Gezamenlijke bekkens
1946	•	•	•	•	•	612
1947	•	•	•	•	•	863
1948	•	•	•	•	•	894
1949	•	•	•	•	•	1029
1950	•	•	•	•	•	•
1951	1180	•	•	•	•	2323
1952	1300	•	•	•	•	•
1953	1420	•	•	•	•	•
1954	1468	34	43	1545	1527	3072
1955	1329	28	35	1392	1479	2871
1956	1104	25	26	1155	1390	2545
1957	1199	28	26	1253	1859	3112
1958	1097	21	22	1140	1739	2879
1959	858	17	20	895	1375	2270
1960	557	13	20	590	1209	1799
1961	362	11	8	381	934	1315
1962	325	7	8	340	813	1153
1963	293	9	8	310	727	1037
1964	226	8	6	240	614	854
1965	185	8	7	200	500	700

Tabel 4: Arbeiders (ondergronds en bovengronds) met de Nederlandse nationaliteit in de Belgische kolenbekkens per 31 december (1946-1965).
Bron: A. Meyers, 'L'industrie charbonnière pendant l'année 1948. Statistique sommaire et vue d'ensemble sur l'exploitation', Annales des Mines 48 (1949) 295-298. 'Régime social de l'industrie houillère belge', Annales des Mines 49 (juli 1950) 419. 'L'actualité économique et sociale et l'industrie houillère belge', Annales des Mines 50 (september 1951) 689-692. A. Meyers, 'Aspects techniques de l'exploitation charbonnière belge', Annales des Mines 55(1956). J. Vandenheuvel, 'Aspects techniques de l'exploitation charbonnière belge', Annales des Mines 55 (1957)- 66 (1967).

Interessant is ook de vraag of de Nederlanders de mogelijkheden, die de Luikse arbeidsmarkt hen bood, voldoende hebben uitgebuit? Hoeveel pendelaars mag men eigenlijk verwachten? Er bestaat geen standaard waaraan men dat kan afmeten, maar wij hebben houvast aan de pendelaars uit Belgisch-Limburg. Begin jaren vijftig zaten de mijnwerkers uit Belgisch- en Nederlands-Limburg in een vergelijkbare situatie. Zij hadden drie mogelijkheden: a) de kolenmijnen in eigen omgeving b) de Maas over naar de Nederlandse c.q. de Kempense

mijnen, of c) de taalgrens over naar het Luikse bekken. Eind 1953 pendelden dagelijks 1.800 ondergrondse arbeiders vanuit Belgisch-Limburg naar de Luikse mijnen, hetgeen overeenkwam met 4,5 procent van de (Belgisch-Limburgse) beroepsbevolking in de mijnbouw.[90] Zij hoefden alleen de taalgrens over. De pendelstroom vanuit Nederlands-Limburg naar de Luikse kolenmijnen had een omvang van maximaal 1.500, wat overeenkwam met 2,8 procent van de (Nederlands-Limburgse) beroepsbevolking die werkzaam was in de mijnbouw. Deze Limburgers moesten ook nog een staatsgrens over. Dat maakt blijkbaar wel iets uit. Er kwamen minder pendelaars uit Nederlands-Limburg naar het Luikse bekken dan uit Belgisch-Limburg. Toch konden pendelaars uit Nederlands-Limburg meer financieel voordeel behalen op de Luikse arbeidsmarkt dan die uit Belgisch-Limburg. Zij verdienden dezelfde lonen, maar alleen de Nederlanders profiteerden van de gunstige valutaverhoudingen. Had men niet mogen verwachten dat de Zuid-Limburgers veel massaler naar de Luikse mijnen trokken? Dit behoeft een verklaring. Wat weerhield de meesten ervan om over de streep te gaan en hoe onderscheidden degenen die wel gingen zich van de rest? Straks zullen wij het sociale profiel van de *frontaliers hollandais* aan een nadere analyse onderwerpen.

De onderkant van de arbeidsmarkt

Tijdgenoten schetsten een weinig vleiend beeld van de grensarbeiders. Zij zouden zijn voortgekomen uit het residu van de arbeidsmarkt. Zo was althans de situatie in de tweede helft van de jaren veertig. Grensgangers uit de regio Maastricht werden door Simons getypeerd als op speculeren beluste losse werklieden, die ieder werk aangrepen dat het meeste opleverde. Zij zouden ook niet vies zijn van smokkelpraktijken. 'Het grootste aantal komt trouwens uit sociaal minder goede milieus. Dit zou blijken wanneer men eens de adressen van de Nederlandse grensarbeiders in Maastricht zou nagaan. Velen komen uit half-gesaneerde en vervallen buurten van de binnenstad'.[91] De meesten misten ijver en ze waren onbetrouwbaar. De *Société Anonyme Ougrée-Marihaye*, een van de grootste hoogovenbedrijven in Luik, had omstreeks 1947 een werfcampagne gehouden in Zuid-Limburg met als resultaat dat zij anderhalf jaar lang zo'n veertig arbeiders aan het personeelsbestand kon toevoegen. Het verloop was echter enorm binnen deze groep grensarbeiders. Het aantal vervangingen bedroeg 115 gedurende 18 maanden. Hiermee behaalden de Nederlandse werknemers van alle vreemde nationaliteiten het record. Onder een veel groter contingent Italianen was het verloop veel geringer. Bij de Luikse werkgevers zouden de

90 [Office National du Placement en du Chômage], Main-d'œuvre et production dans les mines (Brussel 1954) ongepagineerd rapport aanwezig in het CLADIC, Blégny. Met dank aan Leen Roels (UM/SHCL) die mij inzage gaf in haar gegevens. Zie ook 'Problemen der Kempische mijnindustrie. De hoge Waalse lonen geen vrucht van rode acties', *De Mijnwerker. Orgaan van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond* 18:11 (25 juni 1955) 2. Dit cijfer van 1800 pendelaars was redelijk stabiel. In 1947 was het even hoog. Berekend naar Sporck, *Activité industrielle*, planche X, niet gepagineerd, tegenover p. 76.

91 Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders', 381.

frontaliers hollandais niet hoog staan aangeschreven.[92] Simons oordeelde iets minder negatief over de grensarbeiders uit Vaals. Men kon 40 procent van de zeshonderd grensgangers uit het rayon Vaals als goede vakkrachten beschouwen. De rest bestond uit minder geschikte oudere en ongeschoolde arbeidskrachten.[93]

De Nederlandse mijnwerkgevers, Staatsmijnen voorop, hielden het arbeidsverloop nauwlettend in de gaten. Periodiek werd er onderzoek ingesteld naar het verschijnsel dat Nederlandse arbeiders werk aanvaardden in de Belgische mijnondernemingen. Dit ging in nauwe samenwerking met de mijnpolitie, die via de arbeidsbureaus gedetailleerde informatie vergaarde over de namen en woonplaatsen van de grenspendelaars, de Belgische mijnen waar zij werkten, de doorlaatposten die zij passeerden. Door deze gegevens te koppelen aan de dossiers van het AMF en aan de personeelsadministratie van de mijn kon men, voor zover het een oud-werknemer betrof, 'het gehalte' van de grensarbeider in kwestie bepalen. De mijnpolitie stelde vast '... dat voornamelijk het residu van de arbeidsmarkt der Nederlandse mijnstreek in België zijn heil zocht ...'.[94] Staatsmijnen had zelfs oog voor de positieve kanten van de pendel naar de Belgische kolenmijnen:

> Talrijke Nederlanders, die in hun vaderland moeilijk aan de slag kunnen komen of slechts een klein loon zouden kunnen verdienen, vinden er goedbetaald werk. Velen zouden, indien deze gelegenheid niet openstond, om steun hebben aangeklopt. Nu echter brengen ze een aanzienlijk bedrag aan Belgische francs naar Nederland. Degenen die om disciplinaire redenen bij de Nederlandse steenkolenmijnen ontslagen moesten worden, zijn door dit ontslag niet brodeloos geworden, doch hebben de gelegenheid weer in hun eigen beroep te gaan werken, waardoor ze tevens hun vakbekwaamheid behouden.[95]

Belgische werving

Zolang de grensarbeiders maar niet in aanmerking kwamen voor plaatsing op een Nederlandse mijn, konden de mijnwerkgevers ermee leven. Werving geschiedde nog door mond-tot-mond reclame. De ene arbeider haalde de ander over en bezorgde hem desgevraagd een werkgeversverklaring van de Belgische mijnbaas. Inter-Limburgse contacten speelden ook een rol. Vele Belgische Limburgers waren na de oorlog uitgezwermd naar industriesteden als Verviers en Luik. Mijnwerkers onder hen kwamen Nederlandse kennissen en familieleden werven voor de mijnen in Battice en Cheratte.[96] Begin jaren vijftig kwam er echter verandering in de situatie. De Belgische kolenproducenten maakten handig gebruik van de teruglopende conjunctuur en de verminderde werkgele-

92 *Ibidem.*

93 *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg* (1952) 63.

94 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv. nr. 179, Politie Staatsmijnen. Rapport Nederlandse arbeiders, werkzaam in Belgische mijnen, 20 aug. 1951, nr. A 5571; dossier 155.

95 *Ibidem.*

96 Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*, 98.

genheid in Nederland. Tot dan toe maakten zij weinig propaganda. Sinds 1950 echter begonnen de Belgische kolenproducenten hun wervingscampagnes te intensiveren, waarbij de inzet van illegale ronselaars niet werd geschuwd. Deze belegden wervingsvergaderingen in cafés in de Mijnstreek of ze bezochten gegadigden aan huis, waarbij de arbeiders uitleg kregen over de arbeidsvoorwaarden en de gang van zaken in de Belgische mijnen. In Heerlen was de zaal van *Café De Bie* aan het Wilhelminaplein een plaats waar bijeenkomsten voor grensarbeiders werden georganiseerd. In Echt was *Café Vranken* een verzamelplaats.

Hoe gingen werfagenten te werk? Men bood een voorman van de Staatsmijn Maurits een opzichterfunctie aan in België als hij minstens tien man meebracht. Reeds in België werkzame Nederlanders kregen een premie voor elke door hen nieuw aangeworven Nederlandse arbeider. In Geleen werden in cafés affiches opgehangen en in bussen vlugschriften verspreid voor werk op de mijnen in België.[97] In Heerlen maakte naar het schijnt een opzichter van de Oranje-Nassau I heimelijk propaganda voor 'De Nederlandse mijn'. Waar die lag wordt niet verteld, maar die mijn werd zo genoemd omdat daar alleen Nederlanders, zo nodig aangevuld met Vlamingen, tewerkgesteld zouden worden. Men zocht voor deze mijn ook Nederlandse leidinggevenden, opzichters en voorlieden. Reeds 70 mijnwerkers hadden zich voor deze zogenaamde Nederlandse mijn aangemeld.[98] In mei 1950 hield de mijn *Wérister* werfzittingen te Heerlen. Deze mijn, gelegen in Romsée ten oosten van Luik, was vooral in trek bij arbeiders uit Zuidoost-Limburg. Door de werfacties traden ook vaak arbeiders in dienst op Belgische mijnen die zeer ver van hun woonplaats verwijderd waren. Als zij uit eigen initiatief naar België waren gegaan, hadden zij waarschijnlijk een mijn gekozen die dichterbij lag. Zo bracht een wervingsactie, gehouden door een zekere J.G. van Veen, in juli-augustus 1950 verschillende arbeiders van Echt naar de mijn *Bonne Fin* te Luik. In januari 1951 werd in *Café Van Zundert* aan de Hoofdstraat te Hoensbroek geworven door een Belg die de *S.A. Gosson-La Haye & Horloz* in Tilleur vertegenwoordigde, een van de grootste mijnen in het Luikse mijngebied. In maart 1951 had een actie van een werfagent van de *Charbonnage des Quatre-Jean,* een kleinere mijn nabij Luik, veel succes onder de Limburgse mijnwerkers. In augustus 1951 namen arbeiders van de Staatsmijn Maurits na een gerichte actie ontslag om hun loopbaan voort te zetten op de mijnzetels *Kessales* en *Grands Makets* in Jemeppe-sur-Meuse, mijnen waarvan men nog niet had gehoord in Nederlands-Limburg omdat ze kilometers achter Luik waren gelegen.[99]

97 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv.nr. 179, Politie Staatsmijnen. Rapport Belgische werving, d.d. Heerlen, 27 juli 1951.

98 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv.nr. 179, Politie Staatsmijnen. Rapport Werving voor Belgische mijnen, 20 september 1951, nr. A 6106; dossier 155.

99 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv.nr. 179, Politie Staatsmijnen. Rapport Nederlandse arbeiders, werkzaam in Belgische mijnen, 18 september 1951, nr. A 6067; dossier 155.

MIJNWERKERS

De beste mijn van het Luikse bekken VRAAGT

BEKWAME KOLEN- EN STEENHOUWERS

op middag- en nachtpost.

Vanuit Maastricht gratis busvervoer.

Voor inlichtingen zich wenden tot

AUTOCARS DE MORGENSTOND

te Kleine Spouwen (België), telefoon 18527 Bilsen, 's avonds na 7 uur, of telefoon 8164 Maastricht.

Mijnwerkers gevraagd voor Luik. Advertentie De Nieuwe Limburger, 25 juni 1959. De werving verliep via de busmaatschappij. De naam van de kolenmijn staat er niet bij.

Agenten in dienst van Luikse firma's die personeel in Nederland kwamen werven, hadden natuurlijk wel wat te bieden. De hogere lonen en de emolumenten kwamen op de eerste plaats. De werfagenten schermden ook graag met de gemoedelijke sfeer en het relatief kleinschalige karakter van het Luikse kolenbekken. Uit de mond van een werfagent werd opgetekend: 'Het is in België niet als in Nederland. Hier kan men de Directeur van een mijn nooit te spreken krijgen. Het zijn hier personen, die door een arbeider niet te bereiken zijn. In België loopt de Directeur in een werkpakje rond en is voor ieder arbeider te spreken, zelfs tijdens zijn rondgang over de mijn kan hij aangesproken worden'.[100] Het had zijn charmes, vanaf de buitenkant gezien.

De vaste kern in de gevarenzone

Niet alleen arbeiders met een beperkte inzetbaarheid, maar ook bekwame en betrouwbare werklieden kregen belangstelling voor de Belgische arbeidsmarkt. De Belgische werfacties trokken niet alleen ontslagen mijnwerkers en werkloze arbeiders aan, maar ook 'bona-fide, nog werkzaam zijnde en voor ons onmisbare ondergronders'.[101] Er openbaarde zich een belangrijke wijziging in de motieven om een werkkring in België te aanvaarden. Bij goede en zeer gewaardeerde arbeidskrachten ging de wens om meer te kunnen verdienen een rol spelen.

100 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv.nr. 18, Rapport Politie Staatsmijnen, 5 augustus 1947.

101 RHCL, archief DSM, 17.26/06 B, inv.nr. 179, Belgische werving, d.d. 27 juli 1951. Interne notitie personeelszaken Staatsmijnen.

Titre créé après le 6 octobre 1944

Charbonnages de

BONNE ESPERANCE BATTERIE BONNE FIN & VIOLETTE

Société Anonyme
Siège Social : Liège

Constituée par acte passé devant le Notaire MARTROYE, à Bruxelles, le 9 novembre 1859, autorisée par Arrêté Royal du 11 décembre 1859, et dont les statuts ont été modifiés une première fois par procès-verbal dressé par Maître J. REMY, Notaire à Liège, le 29 avril 1892, publié au « Moniteur Belge », les 19-20 mai 1892 sous le n° 1363 de l'annexe ; modifiés ensuite par procès-verbal dressé par ; Maître A. REMY, Notaire à Liège, aux dates ci-après : le 7 avril 1902 (publication aux annexes du « Moniteur Belge », le 26 avril 1902, n° 3137) ; le 27 juillet 1905 (publication idem les 14-15 août 1905, n° 4341) ; le 30 mars 1920 (publication idem les 19-20 avril 1920, n° 4185) ; le 7 avril 1930 (publication idem le 27 avril 1930, acte n° 6563) ; Maître DUCHESNE, Notaire à Liège, le 23 décembre 1932 (publication idem le 31 décembre 1932, acte n° 16011) et le 25 avril 1933 (publication idem le 19 mai 1933, acte n° 7201) ; Maître F. SERSTEVENS, Notaire à Liège et Maître BINARD, Notaire à Châtelet, le 5 janvier 1940 (publication idem le 20 janvier 1940, acte n° 5271) ; Maître F. SERSTEVENS, Notaire à Liège, Maître SCHEYVEN, Notaire à Bruxelles et Maître BINARD, Notaire à Châtelet, le 10 juillet 1950 (publication idem les 31 juillet/1er août 1950, acte n° 18603).

ACTION n° 15882 au porteur

sans mention de valeur
donnant droit à un 24.304e de l'avoir social et des bénéfices

L'assemblée générale extraordinaire du 10 juillet 1950 a décidé d'absorber la Société Anonyme des Charbonnages de Bonne-Fin contre :

1° remise de 4.304 actions à créer ;

2° annulation des 60.028 actions de capital actuelles de 250 francs non transformées de la Société Anonyme des Charbonnages de Bonne-Fin se trouvant dans le portefeuille de la Société Anonyme des Charbonnages de Bonne-Espérance, Batterie et Violette.

Un Administrateur,

Le Président du Conseil d'Administration,

Titre créé après le 6 octobre 1944

Aandeelcertificaat Bonne Espérance cum annexis, ca. 1950. Dit was een van de grootste kolenproducenten in Luikse bekken. Collectie auteur.

Naast een hoger loon oefenden ook de hogere gezins- en kindertoelagen en het perspectief op een snellere promotie tot volwaardig mijnwerker een grote aantrekkingskracht uit. Arbeiders die men ongaarne zag vertrekken, namen ontslag om hun loopbaan in België voort te zetten. Ook jongeren van de Ondergrondse Vakschool konden de verleiding niet weerstaan. Volgens het GAB Maastricht accepteerden jongens vanaf 18 jaar werk in de Belgische mijnen.[102] Een inventarisatie van een (onvolledig) bestand van 1.353 Nederlandse arbeiders die per augustus 1951 op de Belgische mijnen werkten, leerde het volgende.[103]

Ongeveer 600 grensarbeiders had men goed kunnen gebruiken voor de Nederlandse kolenmijnen. Deze categorie werd als volgt gespecificeerd: 161 arbeiders hadden op eigen verzoek ontslag genomen bij de Nederlandse mijnen, 118 arbeiders waren afkomstig van aannemers die voor de mijnen werkten, 313 arbeiders hadden geen (recente) werkervaring in de mijnbouw, maar in principe waren het geschikte werklieden. Daar stond tegenover dat ruim 700 arbeiders niet geschikt waren voor de Nederlandse mijnen vanwege lichamelijke of geestelijke gebreken, of minder geschikt om disciplinaire redenen of ongewenst wegens slecht maatschappelijk of zedelijk gedrag. De meerderheid behoorde nog tot de onderkant van de arbeidsmarkt, maar het contingent bonafide werknemers dat over de grens werk accepteerde werd snel groter. Opeens was de geest uit de fles.

In mei 1953, ongeveer op het hoogtepunt van de pendel naar België, werd de situatie opnieuw door de mijnpolitie van Staatsmijnen in ogenschouw genomen.[104] Het aantal grensarbeiders werkzaam in de Belgische mijnen was toegenomen tot 1.590, maar wederom is dit cijfer onvolledig. Nog in september 1952 liet een groot aantal Nederlandse mijnwerkers zich overhalen om op de mijn in Houthalen te gaan werken. In totaal werkten 679 grensarbeiders op de Kempense mijnen en 861 in het Luikse bekken, van 50 grensarbeiders was niet bekend in welke bekken zij tewerkgesteld waren. Ongeveer tweederde (1.012 personen) had ervaring opgedaan in de Nederlandse mijnindustrie. Deze kompels waren afkomstig van diverse Nederlandse mijnzetels, ongeveer naar verhouding van het personeelsbestand. Ex-mijnwerkers van de Staatsmijn Maurits, de modernste kolenmijn van West-Europa, waren met 34 procent echter sterk oververtegenwoordigd.[105]

In het Luikse bekken waren de grote en middelgrote ondernemingen de belangrijkste afnemers van Nederlandse grensarbeiders: *Gosson-Kessales* (191 personen), *Le Hasard* (138), *Grande Bacnure* (120), *Wérister* (105) en *Bonne Espérance* c.a. (104). De mijnzetels van Gosson-Kessales waren gesitueerd in Tilleur en

102 SHCL, Bg 32 C 8, Arbeidsmarktbeschrijving GAB Maastricht, Rapport over de maanden januari, februari, maart 1951.

103 RHCL, archief DSM, 17.26/06B, inv.nr. 179, Nota voor Directeur Jansen. Betreft: Ned. Arbeiders, werkzaam in Belgische mijnen, d.d. 27 sept. 1951.

104 RHCL, archief DSM 17.26/06 C. Staatsmijnen Personeel, inv.nr. 179. Politie Staatsmijnen, No. A 5139/155: Rapport betreffende Nederlandse grensarbeiders werkzaam op Belgische kolenmijnen.

105 Het aandeel van de S.M. Maurits in het totale bestand van ondergrondse arbeiders in de Nederlandse mijnbouw was anno 1953 slechts 22 procent.

Jemeppe-sur-Meuse, een heel stuk ten zuidwesten van Luik. De pendelaars namen de grotere afstand voor lief. *Le Hasard* (Micheroux, Cheratte) en *Grande Bacnure* (Herstal) lagen dichter bij Nederland, evenals *La Minerie* in Battice, een kleinere onderneming met relatief veel Nederlandse grensarbeiders; 10 procent van het personeelsbestand waren *frontaliers hollandais*. Dit zou nog lang zo blijven. Toen in 1953/54 de economische conjunctuur opleefde, nam de trek naar de Luikse mijnen geleidelijk af. De pendelstroom verlegde zich richting de Duitse mijnen. Alleen in de kolenmijn *La Minerie*, die op de nominatie stond om gesloten te worden, merken wij daar niets van. Hier werden steeds meer Nederlandse arbeiders aangenomen: 136 in 1950, 229 in 1953 en 373 in 1956. De Nederlanders speelden dezelfde rol als de Marokkaanse gastarbeiders in de Nederlandse kolenmijnen.[106] Zij zorgden ervoor dat er in de nadagen nog geproduceerd kon worden. In 1957 viel het doek en werd *La Minerie* in vier jaar afgebouwd.

Het is frappant dat er ook vanuit de omgeving van Geleen-Sittard en Midden-Limburg, het achterland van de Maurits, veel naar verouderde mijnen in het Luikse bekken werd gependeld. Hiervan zijn ook cijfers bekend, zij het van een paar jaar eerder, augustus 1951, toen er vanuit Geleen en omgeving nog meer naar de Luikse mijnen werd gependeld (206) dan naar de Kempense (123).[107]

Werken over de grens was populair bij jong en oud (zie tabel 5). Jongemannen van 25 tot 35 jaar waren sterk vertegenwoordigd. In België waren zij welkom, maar voor de Nederlandse mijnen waren zij vaak niet goed genoeg. Volgens de strenge Nederlandse normen waren velen lichamelijk ongeschikt voor het mijnwerk wegens ziekte of een gebrek. Samen met degenen die te oud waren, vormden zij een zeer groot deel van de grensgangers (581 personen = 36 procent). Vervolgens waren 295 arbeiders ongeschikt voor het Nederlandse mijnbedrijf, omdat zij ontslag hadden gekregen wegens slechte dienstvervulling, herhaaldelijk willekeurig verzuim, werkweigering enz. of omdat zij bij sollicitatie de psychotechnische test niet hadden doorstaan. Hier zaten veel lieden bij van twaalf ambachten, dertien ongelukken. Tezamen omvatte deze categorie 18 procent van de grensgangers. Wegens slecht maatschappelijk of zedelijk gedrag kwamen nog eens 91 grensarbeiders (6 procent) niet in aanmerking om weer in Nederland aangenomen te worden. Dit waren uitsluitend de zwaardere gevallen. Er werkten in België veel meer personen van wie de reputatie niet goed was, maar hun gedrag was niet van dien aard dat zij op grond daarvan bij de Nederlandse mijnen geweigerd zouden moeten worden. In totaal was 60 procent van de grensarbeiders niet geschikt volgens de normen van de Nederlandse kolenproducenten. De rest (623 grensarbeiders) kwam in principe aanmerking voor werk op de Nederlandse mijnen.

106 Tanja Cranssen, 'Marokkaanse mijnwerkers in Limburg, 1963-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVIII* (2003) 121-148.

107 Grande Bacnure (47), Bonne Fin (30), Gosson-La Haye (96), Quatre-Jean (27), Wérister (4), Marguérite (1), Hasard-Micheroux (1), Cockerill-Zwartberg (23), A. Dumont (15), Limburg-Maas (83), Winterslag (2). RHCL, archief DSM 17.26/06 C Nr. A 6067 Doss 155, Rapport Politie Staatsmijnen: Nederlandse arbeiders werkzaam in Belgische mijnen, d.d. 18 september 1951.

Leeftijd	Aantal	%
16-19	85	5,3
20-24	294	18,5
25-29	329	20,7
30-34	374	23,5
35-39	256	16,1
40-	248	15,6
Onbekend	4	0,3
Alle leeftijden	1590	100,0

Tabel 5: Nederlandse grensarbeiders, werkzaam in de Belgische mijnen, naar leeftijd. Situatie per 15 mei 1953
Bron: RHCL, Archief DSM 17.26/06 C. Staatsmijnen Personeel, inv.nr. 179. Politie Staatsmijnen, No. A 5139/155: Rapport betreffende Nederlandse grensarbeiders werkzaam op Belgische kolenmijnen.

In 1953 was de situatie nog steeds zo dat de arbeiders die naar de mijnen in België gingen, in meerderheid gerekend werden tot de onderkant van de arbeidsmarkt. Zij werden aangemerkt als 'bijzondere typen ... en in het algemeen zijn het personen voor wie een ongeregeld leven gewoonte is geworden'.[108] Dit waren werklieden waarop men in Nederland geen prijs stelde. Ongeveer één derde echter kon men goed gebruiken. Het fenomeen dat ook geschikte arbeidskrachten over de grens gingen werken, vonden de Nederlandse mijnwerkgevers zorgwekkend. Het gevaar bestond, aldus een rapport van de mijnpolitie, dat 'de kern der ondergronders wordt aangetast'. Men vreesde een kettingreactie: 'Een goede arbeider, die uit vrije wil ontslag neemt en naar België gaat, zal eerder anderen meetrekken, dan degene die hier slecht voldeed ... Bij contact met vroegere collega's zal hij bij dezen steeds de indruk trachten te laten, dat ze in vergelijking met hem slechts weinig verdienen, hetgeen hun stemming ongunstig beïnvloedt'.[109]

Tegenoffensief

De Limburgse mijnwerkgevers was er veel aan gelegen om de arbeiderstrek naar de Belgische concurrenten een halt toe te roepen. Een verhoging van de lonen tot Belgisch niveau was geen optie. Er kon niet getornd worden aan de geleide loonpolitiek. Lage lonen waren samen met lage prijzen de grondslag van het economische beleid van opeenvolgende kabinetten in de tijd van wederopbouw.[110] Verbetering van de emolumenten was een optie, maar de hoogte van de kinderbijslag was een zaak van Den Haag. De directie van Staatsmijnen waar-

108 RHCL, archief DSM, 17.26/06 C, inv.nr. 179, Politie Staatsmijnen. Rapport Nederlandse grensarbeiders, werkzaam op Belgische kolenmijnen, 28 september 1953, nr. A 5139; dossier 155.

109 RHCL, archief DSM, Politie Staatsmijnen. Rapport Nederlandse arbeiders, werkzaam in Belgische mijnen, 20 aug. 1951, nr. A 5571; dossier 155.

110 J.L. van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1900-1995* (Utrecht 1997) 201-202.

schuwde de minister van Economische Zaken voor de nadelige gevolgen voor de Nederlandse kolenproductie. De minister werd gevraagd of hij de tewerkstelling van de Nederlanders in de Belgische mijnen in overeenstemming vond met het plan-Schumann dat beoogde de productiviteit in de kolen- en staalindustrie te verhogen en een zo laag mogelijk prijspeil van kolen en staal te bevorderen. Nederland had net (18 april 1951) het verdrag ondertekend tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Ingevolge het EGKS-verdrag betaalde Nederland tijdelijk een heffing om het onder andere België mogelijk te maken deel te nemen aan de gemeenschappelijke kolenmarkt. De EGKS creëerde een fonds voor de aanpassing van de kolenprijzen. België ontving daaruit uitkeringen om het mogelijk te maken dat de prijs van de Belgische kolen voor de consument alvast omlaag kon gaan, vooruitlopend op de resultaten van een grootscheepse sanering van de niet-rendabele Waalse kolenmijnen. Deze kostprijssubsidie stoorde de Nederlandse mijndirecties enorm:

> Door onze subsidie stellen wij België in staat een hoge kostprijs te handhaven, dus hogere lonen te betalen en daardoor arbeiders van de Nederlandse mijnen weg te trekken naar Belgische steenkolenmijnen. Hierbij komt, dat deze Nederlandse arbeiders in België per dienst minder kolen produceren dan gedurende eenzelfde dienst in de Nederlandse mijn.[111]

Enerzijds ondersteunde Nederland de zuiderburen om in het kader van het plan-Schumann tot een verlaging van de kostprijs van steenkolen te geraken, anderzijds kwam Nederland in een nadelige positie te verkeren door het vertrekken van Nederlandse ondergrondse arbeiders naar België. Voor de Limburgse kolenmijnen was de situatie moeilijk te verteren. Er volgden gesprekken op hoog niveau met vertegenwoordigers van de Belgische regering, maar zonder merkbaar resultaat.

Bij gebrek aan voldoende politieke steun ontwikkelden de Nederlandse kolenproducenten een eigen beleid, gericht op de ontmoediging van de trek van grensarbeiders naar de Belgische mijnen. Hierbij werd samenwerking gezocht met arbeidsbureaus, woningbouwcorporaties, de mijnwerkersbonden en de geestelijkheid. Men hoefde niet helemaal machteloos toe te zien. De mijnwerkgevers konden grensarbeiders met sancties treffen. In het kader van het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen hadden de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg besloten dat een mijnwerker die ontslag had genomen om grensarbeider te worden de eerstkomende tijd niet in aanmerking kwam voor een nieuw contract. Spijtoptanten, als zij al werden teruggenomen, moesten drie maanden wachttijd in acht nemen. Een mijnwerker van de Oranje-Nassau Mijnen die in 1957 een paar maanden op een Duitse mijn (*Emil Mayrisch*) had gewerkt, kreeg te horen dat hij eerst drie maanden werkloos moest zijn

111 RHCL, archief DSM, 17.26/06 C, inv.nr. 179, Directie Staatsmijnen aan de Minister van Economische Zaken, 25 augustus 1951.

voordat hij bij zijn eerste werkgever kon terugkomen. Noodgedwongen is de man toen gaan pendelen naar een van de Luikse mijnen.[112]

Hierboven hebben wij al gezien dat de arbeidsbureaus niet genegen waren pendelaars zomaar een grensarbeiderskaart te verschaffen. Wie geschikt was voor de Nederlandse arbeidsmarkt kwam in principe niet in aanmerking, maar veel grensarbeiders omzeilden deze vorm van ambtelijke obstructie door een gewoon paspoort ('grote pas') te kopen.

De woningcorporaties hadden een machtige stok achter de deur. Grensarbeiders die een woning van de mijn of van de koepelorganisatie *Thuis Best* bewoonden, werd de huur opgezegd. Op zich was het logisch dat een werknemer na beëindiging van het arbeidscontract een bedrijfswoning moest ontruimen. Deze maatregel kwam echter hard aan, omdat niet iedere grensarbeider zich van te voren de consequenties had gerealiseerd. De ontruimingen veroorzaakten nogal wat commotie, ook in de landelijke pers, nadat de kantonrechter in Sittard Staatsmijnen in een proefproces in het gelijk had gesteld.[113] Toen het erop aankwam deinsde de directie van Oranje-Nassau Mijnen ervoor terug ex-werknemers die in België werkten te dagvaarden om hun woning te ontruimen.[114] De kwestie lag blijkbaar gevoelig, maar in de mijnwerkerskolonies was alleen het dreigement dat een grensarbeider zijn woning kwijtraakte vaak voldoende om de kompels te weerhouden van een overstap naar de Belgische mijnen.

Er werd ook opgetreden tegen werwingsagenten die werkten voor de Luikse mijnen. De mijnpolitie was er bijzonder op gebrand ronselaars te betrappen op overtreding van de *Arbeidsbemiddelingswet* (1930). Volgens artikel 58, 2e lid was het niet toegestaan met winstoogmerk arbeiders te werven. Op een zondagochtend in september 1951 trof een politiebeambte van Staatsmijnen in de zaal van het Heerlense *Café De Bie* maar liefst 200 geïnteresseerden aan. Hij was getipt door een collega van de mijnpolitie van Oranje-Nassau Mijnen die buiten diensttijd toevallig iets had opgevangen, toen hij zich in de Saroleastraat te Heerlen bevond.[115] Bijna alle aanwezigen waren in de leeftijd van 20 tot 35 jaar en afkomstig uit diverse plaatsen in de mijnstreek. Ongeveer 70 man, meest personeel van de Oranje-Nassau Mijnen, meldde zich ter plekke aan voor werk in Luik, bij de mijn Gosson. 's Anderen daags werd proces-verbaal opgemaakt van de bijeenkomst, waarna twee werfagenten, een ex-mijnwerker uit Heerlen en een caféhouder uit Beek zich voor het Heerlense kantongerecht moesten verantwoorden.

112 SHCL, EAN 65, archief Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, inv.nr. 101, G. Notermans (Heerlerheide), zonder datum aan de heer J. Peeters.

113 'Maatregel van Staatsmijnen verwekt opschudding', *Het Vrije Volk*, 6 maart 1952.

114 RHCL, archief Oranje-Nassau Mijnen, inv.nr. 17.05/08 J40, NV Oranje-Nassau Mijnen aan het Hoofd Afd. Huisvesting der Gemeente Heerlen, 28 september 1951, A No. 7480. In de bijlage een lijst van ongeveer 20 ex-werknemers van Oranje-Nassau, tevens huurders van woningen van Oranje-Nassau of Thuis Best die de huur werd opgezegd.

115 RHCL, archief Oranje-Nassau Mijnen, inv.nr. 17.05/08 J40. Politiebeambte Oranje-Nassau Mijnen Th. Janssen aan de Inspecteur van Politie bij de Oranje-Nassau Mijnen, d.d. Heerlen 28 september 1951.

De ronselpraktijken leverde het duo een aardige cent op, naar het schijnt 200 à 300 gulden per maand.[116] Zij werden elk veroordeeld tot een boete van 250 gulden.[117]

De Limburgse kolenproducenten vonden de vakbonden aan hun zijde in hun pogingen om de trek van mijnwerkers naar België te ontmoedigen. De bonden hadden overigens een ander belang. Het ging hen om het welzijn van de mijnwerker en niet om de personeelsvoorziening van de mijnindustrie. *De Werker,* spreekbuis van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond, waarschuwde al in 1950 zijn leden ervoor dat de Belgische mijnen praktisch geen waarde hechtten aan veiligheid, zodat de kans op een ongeval groot was.[118] Ontegenzeggelijk waren de gevaren in de Waalse mijnen bijzonder groot. In augustus 1956 vond in Marcinelle bij Charleroi een grote mijnramp plaats waarbij Jan Stroom, een mijnopzichter uit Heerlen, en nog 261 mijnwerkers, meest Italiaanse gastarbeiders, om het leven kwamen. Een paar maanden eerder, op vrijdag 13 april 1956, had in de mijn Horloz in Tilleur op 790 meter diepte een mijngasontploffing plaatsgevonden, waarbij ook vijf Nederlandse mijnwerkers, allen grensarbeiders, gewond raakten.[119] Het *Limburgsch Dagblad* kopte 'Het mijnongeluk in Tilleur. Aanwijzing omtrent oorzaak: onvoorzichtigheid. In Nederland onmogelijk'.[120] De ploegbaas Montanari, een Italiaan met weinig ervaring, zou schuld hebben aan het ongeval. Hij had de pijler onvoldoende gecontroleerd op de aanwezigheid van mijngas. Jozef Housen uit de Talmastraat in Heerlen raakte bij het ongeluk zwaargewond. Een van de zoons van Housen vertelde de krant nog dat 'd´r Pap' al eens eerder een ongeluk heeft gehad. Hij was toen in een Duitse mijn onder een steenmassa terechtgekomen. 'Maar hierna', zo verklaarde Housen junior, 'gaat mijn vader niet meer terug'. De boodschap was duidelijk. In Nederland zou een mijnwerker zo'n ongeluk nooit zijn overkomen.

Het is niet zo dat de Nederlandse grensarbeiders zich niet van de risico's bewust waren. Maar niet iedereen maakte dezelfde afweging. Christiaan Deswijzen, die van 1949 tot 1962 pendelde tussen zijn woonplaats Bocholtz en de mijn in Cheratte, herinnerde zich: 'De Luikse mijnen waren hopeloos ouderwets. Ik dacht, hier blijf je kapot. Ik wist niet wat ik zag toen ik de eerste keer uit de liftkooi stapte... Stempels hadden ze niet, alleen houten stutten, die je zelf moest zagen. Maar ik verdiende geld als water'.[121] De verleiding was te groot.

De ongevallen in Marcinelle en Tilleur hebben geen doorslaggevende invloed gehad op de grensarbeid. De trend ging toch al omlaag, maar de gebeurtenissen hebben wel een spoor nagelaten. De pendel ging in 1956 versneld omlaag (zie hiervoor, tabel 3). Ook de statistiek van de Belgische instantie *Fédéchar* laat in

116 *Limburgsch Dagblad* 22 januari 1952.

117 *Limburgsch Dagblad* 6 februari 1952.

118 'Werving voor België', *De Werker in de mijnindustrie. Orgaan voor leden van de Algemeene Nederlandse Mijnwerkersbond* 11 november 1950, 3.

119 'Flambée de grisou au Horloz', *Gazette de Liège* 14-15 april 1954, 1.

120 *Limburgsch Dagblad* 16 april 1956, 1. Zie ook *Limburgsch Dagblad* 14 april 1956, 1.

121 Interview auteur maart 2005 met Chr. Deswijzen (Bocholtz).

Laten wij bidden voor de ziel van zaliger

Johannes Arnoldus van de Wal

echtgenoot van

Veronica Theresia Geliszen

Geboren te Meers-Stein 17 februari 1913 en overleden te Jemeppe in België op 15 juni 1957.

Terwijl hij in de nachtdienst de zware mijnarbeid verrichtte om voor vrouw en negen kinderen het dagelijkse brood te verdienen, midden dus in de vervulling van zijn heiligste plichten, heeft de dood hem getroffen.
Hard is het heengaan van deze zorgzame huisvader, deze goede echtgenoot, die goede vriend.
Ons menselijk verstand zoekt vergeefs naar een redelijke oplossing. Dit kan ons gevoel niet verwerken. Dit lijkt zo zinloos, zo wreed.
Inderdaad, mensen kunnen hier het bevrijdende woord niet spreken.
Slechts Hij, die ook in de kracht van zijn leven en wel geheel vrij een wrede dood inging. Hij geeft de oplossing.
Hij heeft door Zijn dood ook deze dood overwonnen. „Ik ben de verrijzenis en het leven: wie in Mij gelooft, zal leven, ook al is hij gestorven: en wie leeft en in Mij gelooft, zal niet sterven in eeuwigheid" Joan. II-25-26.
Wij geloven dat wij hem zullen weerzien. Dan zullen geen tranen meer en rouw, maar vreugde ons hart vervullen, een vreugde die niemand ons meer ontnemen zal.
Goede echtgenote, zoek nu uw kracht in het gebed en gij kinderen houdt de gedachtenis aan uw goede Vader in ere.

Hij ruste in vrede. Amen.

Drukkerij J. Huntjens, Stein

Bidprentje J.A. van de Wal (1913-1957), een grensarbeider uit Elsloo die omkwam in een kolenmijn in Jemeppe-sur-Meuse. Hij werd getroffen door een stuk van een metalen stut, die doorbrak, en was op slag dood. Zie ook Limburgsch Dagblad, 17 en 19 juni 1957. Collectie Jan Hofstee (bidprentjesbank.nl).

JEZUS † MARIA † JOSEPH † PIUS X

Een aandachtig gebed wordt gevraagd voor de ziel van zaliger

Wilhelmus Henricus Hubertus WERENS

weduwnaar van

Christina SIMMER

echtgenoot van

Dorothea Maria Hubertina CEELEN.

Hij werd geboren te Echt 23 januari 1922 en overleed tengevolge van een mijnongeluk te Queue-du-Bois (België) 9 juli 1959; hij werd begraven op het r.-k. kerkhof te Pey 13 juli d.o.v.

Niets is zekerder dan de dood, niets onzekerder dan het uur. Roem niet op de dag van morgen, want gij weet niet wat die dag u brengen zal. Deze woorden van het Boek der Spreuken zijn zonder twijfel toepasselijk op de dierbare overledene, die onverwachts, bij de uitoefening van zijn gevaarlijk beroep uit dit leven werd opgeroepen.

Deze plotselinge dood is een les voor ons allen. Weest bereid! Want de dood komt als een dief in de nacht.

Een zwaar te dragen offer wordt gevraagd van dit gezin, nu de Heer van leven en dood uit hun midden de vader oproept naar de eeuwigheid.

De Heer heeft hem ons gegeven, de Heer heeft hem weder tot Zich genomen; wij geven hem zonder morren, maar met een bedroefd hart.

Dierbare echtgenote en kinderen, bidt voor de rust van mijn ziel, opdat ik spoedig bij de goede God in de hemel moge zijn. Ook ik zal u niet vergeten, opdat wij eenmaal weer tezamen mogen zijn in het Vaderhuis.

O. L. Vrouw van Schilberg, bid voor ons.

Drukkerij H. Goossen, Pey-Echt.

Bidprentje W.H.H. Werens (1922-1959), een grensarbeider uit Echt die verongelukte bij een instorting op de mijn Quatre-Jean in Queue-du-Bois. Bij hetzelfde ongeval raakte ook nog een pendelaar uit Stein zwaargewond. Zie ook Limburgsch Dagblad, 19 juli 1959. Collectie Jan Hofstee (bidprentjesbank.nl).

1956 een dip zien in het aantal Nederlandse mijnwerkers in de Zuiderbekkens, terwijl hun aanwezigheid in het Kempische bekken een opleving laat zien (zie hiervoor, tabel 4).

Over de veiligheid in de Luikse mijnen kwamen bij de R.K. Mijnwerkersbond overigens niet veel klachten binnen. Men verzoende zich met de situatie. De klachten gingen vooral over de uitvoering van de sociale zekerheid. Grensgangers kwamen er al gauw achter dat de Belgische sociale wetgeving heel anders in elkaar stak dan de Nederlandse. Veel grensarbeiders hadden hulp nodig van hun vakbonden toen zij verdwaalden in een doolhof van regelingen. In de Waalse mijnen braken geregeld (wilde) stakingen uit en dan kwam je als buitenlander moeilijk aan een uitkering uit de weerstandskassen.[122]

122 SHCL EAN 65, archief NKMB, inv.nr. 857-858: Stukken betreffende leden, die werkzaam zijn in Belgische mijnen, 1949-1968.

Bij de ANMB regende het klachten over de lonen. Toen het op uitbetalen aankwam, zat in het loonzakje nog niet helft van het beloofde bedrag. De socialistische bond waarschuwde de Nederlandse mijnwerkers niet op de praatjes van werfagenten in te gaan: 'De ervaring leert dat men zich de grootst mogelijke moeilijkheden op de hals haalt'.[123] De Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond oordeelde iets milder. De Bond moest erkennen: de vrije uitwisseling van arbeidskrachten was in overeenstemming met de Beneluxgedachte, het ideaal om van België, Nederland en Luxemburg een economische unie te maken. Voor sommige categorieën was werk in België een uitkomst, maar de Bond vond het nodig 'onze bona-fide mijnwerkers ernstig te waarschuwen tegen onbezonnen stappen ... Men bezinne zich, eer men er aan begint'.[124]

In de regionale pers kregen de klachten over de Luikse mijnen alle ruimte. Verhalen over mijnwerkers die na een kortstondig avontuur in de Belgische mijnen hun werk in Nederland wensten te hervatten, werden in geuren en kleuren gebracht. Piet Baesen, een Kerkraadse kompel, ging naar België, maar kwam gedesillusioneerd terug. Hij stond verstomd van de primitieve en asociale toestanden die hij aantrof op de *Gosson II* in Montegnée: 'Je kunt in België inderdaad meer verdienen, maar als je er dan ook een half jaar gewerkt hebt, ben je geen mens meer!'.[125] Zulke berichten werden door de mijndirecties zeer op prijs gesteld. Betere antireclame kon men zich niet wensen. Trouwens, ook de landelijke dagbladen lieten zich niet onbetuigd met berichten over mijnwerkers die de dupe werden van Belgische ronselaars.[126] De houding tegenover spijtoptanten was ambivalent. 'Degenen die terugkeren, zullen zeker niet met open armen worden ontvangen'.[127] Andere berichten getuigen daarentegen van compassie voor kompels die door louche ronselaars erin waren geluisd.[128] Het optreden van de Belgische mijndirecteuren werd als unfair betiteld en in strijd met de Beneluxgedachte.[129]

De kerk was traditioneel een belangrijke bondgenoot van de mijnwerkgevers, zeker als het ging om de bescherming van huwelijk en gezin. Grensarbeiders werden ervan beticht dat zij, eenmaal in het buitenland en uit het zicht van de kerktoren, het niet meer zo nauw namen met de huwelijksmoraal. Volgens de mijnpolitie was het 'het vrijere leven in België vooral een factor indien verhoudingen in het gezin te wensen overlieten'.[130] Staatsmijnen heeft in 1953 serieuze pogingen gedaan om grensarbeiders terug te halen. De Staatsmijn Emma kon

123 'Werving voor België', *De Werker in de mijnindustrie. Orgaan voor leden van de Algemeene Nederlandse Mijnwerkersbond* 11 november 1950, 3.

124 'Werken in België?' *De Mijnwerker. Orgaan van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond* 43:17 (26 augustus 1950) 1.

125 *Limburgsch Dagblad* 20 december 1951.

126 *De Volkskrant* 22 januari 1952.

127 *Limburgsch Dagblad* 18 aug. 1951.

128 *Gazet van Limburg* 20 december 1951.

129 *Gazet van Limburg* 19 september 1951.

130 RHCL, archief DSM, 17.26/06 Politie Staatsmijnen. Rapport Nederlandse arbeiders, werkzaam in Belgische mijnen, 20 aug. 1951, nr. A 5571; dossier 155.

	Mijnzetel van Le Hasard in Cheratte			Mijnzetel van Le Hasard in Micheroux		
Leeftijd	**Alle arbeiders**	**NL-pendelaars**	**Aandeel NL-pendelaars**	**Alle arbeiders**	**NL-pendelaars**	**Aandeel NL-pendelaars**
15-24	248	28	11 %	320	37	12 %
25-34	649	38	6 %	777	34	4 %
35-44	408	24	6 %	484	29	6 %
45-54	259	10	4 %	310	14	5 %
55-64	70	2	3 %	165	4	2 %
Totaal	**1606**	**102**	**6 %**	**1972**	**117**	**6 %**

Tabel 6: Personeel van de S.A. Charbonnages du Hasard (1952). Pendelaars uit Nederland naar leeftijd
Bron: IHOES, FNROM, Model 34, Charbonnage du Hasard (1952).

wel personeel gebruiken. Hierbij kreeg men medewerking van parochiegeestelijken en dominees: 'Deze hebben een open oog voor de zedelijke gevaren verbonden aan het werken in België en doen vaak moeite personen geplaatst te krijgen op een Nederlandse mijn'.[131] De actie leverde overigens niet veel op. De animo was gering om weer in Nederland te komen werken. Doorslaggevend was dat zij in België gemakkelijker een zeer behoorlijk loon konden verdienen dan in eigen land. De ongemakken van het lang van huis zijn werden daarbij op de koop toe genomen. Naar hun eigen zeggen leefden deze grensarbeiders er goed van. Sommigen waren in België gaan werken omdat zij schulden wilden aflossen, anderen omdat zij in korte tijd een flink bedrag wilden sparen voor hun huwelijksuitzet. Soms wilde de man wel naar een Nederlandse mijn komen, doch stuitte dan op tegenstand van zijn vrouw die de periodiek uitgekeerde hoge kinderbijslag en toelage 'moeder aan de haard' niet kon missen.[132] Niet meer dan 29 kompels op een totaal van 424 vooraf geselecteerde grensarbeiders vertoonden enige interesse voor de Nederlandse mijnen. Toen het puntje bij het paaltje kwam, haakten er 13 af. Uiteindelijk hebben 16 grensarbeiders gesolliciteerd. Negen werden medisch ongeschikt bevonden, drie werden om andere redenen afgewezen. Slechts vier traden er in dienst, van wie er twee weer binnen een paar maanden ontslagen werden.[133] Al met al was het een mager resultaat, maar het bewijst twee dingen: ten eerste, dat de meeste grensarbeiders tevreden waren met hun job in België en ten tweede, dat ook rooms-katholieke geestelijken en protestantse dominees niet konden terugdraaien dat sommige mijnwerkers ervoor gekozen hadden grensarbeider te worden.

Er waren blijkbaar arbeiders die zich niets aantrokken van het ontmoedigingsbeleid en toch de grens overgingen om te werken in de 'verfoeide' Luikse mijnen. Het was een betrekkelijk kleine groep, maar daarom is het des te interessanter om na te gaan wat hun kenmerken waren.

131 RHCL, archief DSM 17.26/06 C. Staatsmijnen Personeel, inv. nr. 179. Politie Staatsmijnen, No. A 5139/155: Rapport betreffende Nederlandse grensarbeiders werkzaam op Belgische kolenmijnen, 3.

132 *Ibidem*, 6.

133 *Ibidem*, 7.

Microanalyse

Uit het bestand van Luikse kolenmijnen is een selectie gemaakt. Voor nader onderzoek kwamen de mijnzetels in aanmerking die dichtbij Nederland lagen. Op nog geen 15 kilometer van de grens bevonden zich de *Charbonnages du Hasard,* een grote mijnonderneming voor Waalse begrippen, de *Charbonnages de la Grande Bacnure,* een middelgrote mijn, en de *Charbonnages d'Argenteau,* een kleine kolenmijn, die tegenwoordig bekend is als het mijnmuseum Blégny. Bij de twee grotere ondernemingen was de concentratie in volle gang: de zetel *Gérard Cloes* van de S.A. Charbonnages de la Grande Bacnure en *Fléron* van de S.A. des Charbonnages du Hasard werden gesloten in 1954 respectievelijk 1955. Van deze drie mijnondernemingen zijn de pensioen-inschrijvingsregisters, onder insiders bekend als model 34, uitgekamd op de aanwezigheid van *frontaliers hollandais.* Een andere manier is er niet om er zeker van te zijn dat wij van doen hebben met een pendelaar en niet met een immigrant, dat wil zeggen een Nederlander die in de provincie Luik domicilie had. De oogst was een groslijst van enkele honderden Nederlandse grensarbeiders van alle leeftijden die korter of langer in dienst waren van een van de genoemde kolenmijnen. Vervolgens is een koppeling gemaakt met de pensioendossiers van individuele mijnwerkers. Hierin vindt men naast de gebruikelijke personalia (geboortedatum, geboorteplaats, nationaliteit, burgerlijke staat, woonplaats en het adres) alle gegevens die nodig waren om de mijnwerker of zijn nabestaande te zijner tijd het pensioen uit te keren waarop men recht had, zoals de mijnzetel waar men werkte, het aantal gewerkte dagen, ziektedagen, ingelegde premies enz. De hele collectie, een cartotheek van 1 miljoen kaarten, wordt bewaard door het *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* te Seraing. Voorlopig kan men alleen dossiers raadplegen van mensen die vóór 1912 geboren zijn. De dossiers vanaf 1912 worden thans toegankelijk gemaakt. De jongere grensarbeiders, in 1950 38 jaar en jonger, blijven daardoor voorlopig nog buiten beeld, maar het staat vast dat de Belgische mijnen ook op hen een bijzondere aantrekkingskracht uitoefenden (zie hiervoor, tabel 5). In de Luikse mijnen was het niet anders. Jonge mannen tot en met 34 jaar maakten meer dan de helft uit van de pendelaars die te werk waren gesteld in de mijnzetels Cheratte en Micheroux van Le Hasard. In de jongste leeftijdscategorie (15-24 jaar) waren de Nederlanders met 11 respectievelijk 12 procent van de ondergrondse arbeiders relatief sterk vertegenwoordigd vergeleken met de overige leeftijdsgroepen. De in tabel 6 genoemde aantallen hebben betrekking op een vlottend bestand van arbeiders die zich in de loop van 1952 bij deze mijnzetels hebben aangemeld.

Kenmerken van geselecteerde grensarbeiders

Na koppeling van de informatie afkomstig uit model 34 aan de individuele dossiers bleef een bestand over van 134 grensarbeiders, hoofdzakelijk 40-plussers geboren tussen 1891 en 1911. Eigenlijk hadden zij op die leeftijd allang vast werk moeten hebben. Hierboven hebben wij echter gezien dat de Luikse mijnen een

26 AUGUSTUS 1950 — no. 17 — 45e JAARGANG

De Mijnwerker

ORGAAN VAN DE NEDERL. R.K. MIJNWERKERSBOND • STATIONSSTRAAT 58, HEERLEN • POSTBUS 135 • TEL. 3347 • GIRO 281677 • VERANTW. REDACTEUR FRANS DOHMEN

Werken in BELGIË?

De laatste tijd bereiken ons mededelingen, dat werfagenten voor de Belgische mijnen bezig zijn werkkrachten onder de Limburgse mijnwerkers te werven.

Nu beseffen we best, dat vrije uitwisseling van arbeidskrachten in overeenstemming is met de Beneluxgedachte, terwijl we eveneens beseffen, dat onze groeiende bevolking in het kinderarme België op den duur employ zal hebben te zoeken, althans voor een deel.

Doch we weten ook, dat de vraag naar mijnwerkers in ons gebied nog niet geheel voldaan is; nog altijd komen we een 1000 ondergronders te kort. Terwijl men in België wegens gebrek aan afzet reeds „Feierschichten" inlegt en arbeiders ontslaat.

En toch komt men hier werven. Waarom? In België zelf heeft men een groot aantal werklozen: de bezetting der mijnen bestaat daar voor de helft uit buitenlanders. Wat wil men bereiken met deze werving? Moeten onze mensen daar dienen om Italianen etc. af te lossen? We weten het niet. Dat hele gedoe lijkt ons zo onlogisch mogelijk. Als men dan nog

Bezint, eer gij begint!

In dit nummer:

Werken in België?

Pater Jacobs 40 jaar priester

Vergadering van de M.I.B.

Klachten over specialisten

Hij is vader van een gezin en gedraagt zich als een hummel!

Jongdbeweging en vakbond

Mannen worden opgehemeld en hun vrouwen worden vergeten

Gedisciplinerige gedachte

Bekendmakingen A.M.F.

Inschrijfformulier voor nieuwe leden.

land kan bekijken, terwijl het plan-Schuman juist deze kwestie voor heel West-Europa aan de orde stelt. Het heeft geen zin nu nog werk te verrichten, dat binnen zeer korte tijd waardeloos zal worden.

Dat Ir. C. E. P. M. Haedis gekozen werd tot

'Bezint eer gij begint'. Bron: De Mijnwerker. Orgaan van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond 43:17 (26 augustus 1950) 1.

toevluchtsoord waren voor Nederlandse mijnwerkers die ontslag hadden gekregen of genomen. Vier waren geboren voor 1895. Zij zaten niet ver meer van hun pensionering af. Dat mijnwerkers van middelbare leeftijd nog werden aangenomen, illustreert hoe hoog de nood was op de Luikse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog. De meesten waren getrouwd of intussen reeds weduwnaar of gescheiden. Op één na waren het allemaal ondergrondse arbeiders. Zij betraden de Luikse arbeidsmarkt tussen 1946 en 1957. Wij zien een sterke concentratie rond 1950 (grafiek 1). Dit heeft enerzijds te maken met de ontplooiing van een intensieve wervingscampagne door Luikse werkgevers, anderzijds met de aanzuigende werking die uitging van Belgisch-Nederlandse akkoorden over de toepassing van regelingen inzake de sociale zekerheid (zie boven). Na 1952 wordt het contingent Nederlandse grensarbeiders amper nog aangevuld met nieuwelingen, in ieder geval niet uit de cohorten geboren vóór 1912.

Bij nader inzien blijkt dat er nogal wat herintreders in het bestand zitten. Dit zijn grensarbeiders die al in de jaren dertig tewerkgesteld waren in de Luikse mijnen. Toen de economische bedrijvigheid in onze buurlanden opleefde na 1936, vonden honderden Limburgse werklozen een job in de Belgische en Duitse grensstreek met behulp van de arbeidsbeurs Sittard. Deze speelde een coördinerende rol in de internationale arbeidsbemiddeling.[134] Alleen al in 1937 werden 1.675 Limburgse (grens)arbeiders in België geplaatst, onder andere in het Luikse

134 Langeweg, *Van adreskantoor tot arbeidsvoorziening*, 55-56.

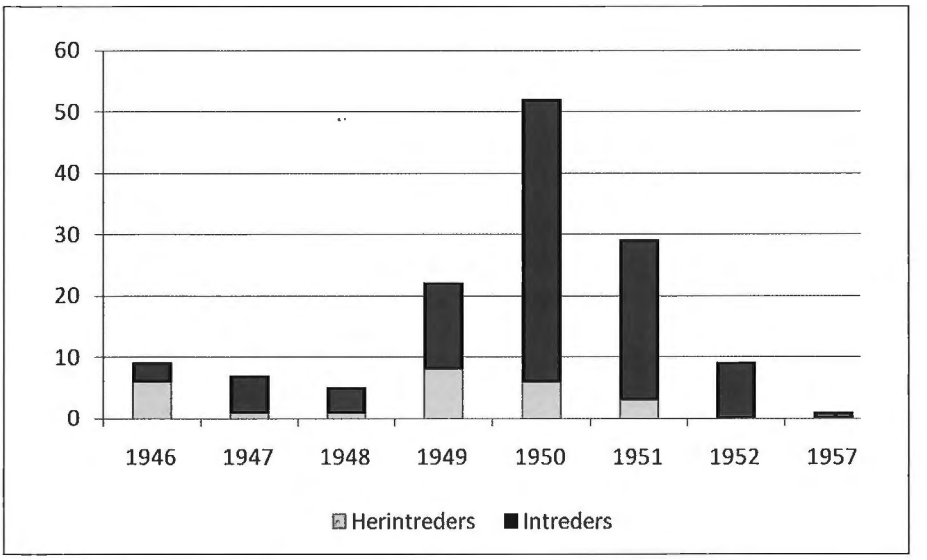

Grafiek 1: Nederlandse grensarbeiders in de Luikse kolenmijnen naar jaar van (her)intrede Bron: IHOES, Archief FNROM, Cartons comptes.

mijnbekken. Zij moesten hun loopbaan opgeven toen in 1940 de oorlog uitbrak. Sommige vertrokken al een jaar eerder, vermoedelijk omdat ze gemobiliseerd werden. Afgaande op hun woonplaatsen, in drie gevallen staan die vermeld, hebben sommige arbeiders eerst nabij de mijn gewoond, bijvoorbeeld in Glain, Montegnée of Seraing. Toen de oorlog begon, zijn ze naar Nederland teruggekeerd om na bevrijding hun loopbaan in de Luikse mijnen voort te zetten, maar dan als grensarbeider. Andere arbeiders pendelden al voor de oorlog over de grens. In de trein naar Luik kon je ze tegenkomen: 'Op weg naar het Luiksche mijngebied – om daar eens te gaan kijken naar de omstandigheden waaronder de Limburgsche mijnwerkers, die erheen getrokken zijn, leven – kwamen wij [in de treincoupé] midden tusschen mijnwerkers terecht', rapporteerde een journalist van de *Limburger Koerier* in 1937.[135] Weer andere grensarbeiders gingen op de fiets naar de mijn, het goedkoopste middel van vervoer. Of er voor de oorlog ook reeds busvervoer werd georganiseerd door de Luikse mijnpatroons is niet bekend. Hoe het ook zij, onder de grensarbeiders die na de oorlog naar de Luikse mijnen pendelden, zaten relatief veel kompels (25) die daar al voetstappen hadden liggen. Na de bevrijding pakten zij de draad weer op.

De FNROM-dossiers vermelden helaas niet van welke Nederlandse kolenmijn of andere werkgever een bepaalde grensarbeider afkomstig was. Het wachten is op de resultaten van de koppeling van de FNROM-dossiers aan die van het AMF. Vooruitlopend daarop kan een analyse van de geografische herkomst van de grensarbeiders indirect opheldering verschaffen over de tijd die voorafging aan hun Luikse carrière. Hoeveel grensarbeiders kwamen uit de Limburgse Mijnstreek?

135 'Onze mijnwerkers in het Luiksche', *Limburger Koerier* 19 november 1937.

	Mijnwerkers 1947		Grensarbeiders 1950	
	N	%	N	%
De Mijnstreek	34901	87	67	50
Maastricht e.o.	1311	3	18	13
Heuvelland	1808	5	46	34
Overige	1945	5	3	2
Totaal	39965	≅100	134	≅100

Tabel 7: Geografische herkomst van mijnwerkers-grensarbeiders, circa 1950, vergeleken met mijnwerkers algemeen
Bron: Steekproef FNROM. Cijfers 1947: S. Langeweg en E. Steegen, 'Het bereik van de mijn. Ruimtelijke aspecten van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Limburg, 1900-1960', Publications. Jaarboek LGOG 144 (2008) 159-200.

Geografische herkomst: 'apart volk'

Zij waren, afgaande op hun woonplaatsen, afkomstig voor de ene helft (67) uit de Nederlandse mijnstreek en voor de andere helft (64) uit de omgeving van Maastricht (18) en het Heuvelland (46). Slechts drie grensarbeiders kwamen uit plaatsen in Midden-Limburg, vermoedelijk weekpendelaars. Tabel 7 laat zien dat het Limburgse Heuvelland veel meer grensarbeiders voortbracht dan men zou verwachten, gezien zijn bescheiden aandeel in de totale Limburgse mijnwerkerspopulatie. Het waren er ruim zes keer zoveel. De Luikse mijnen waren blijkbaar in tel bij de kompels uit het Heuvelland. Ook Maastricht stond relatief veel arbeiders aan de Luikse mijnen af, hetgeen uiteraard ook met de afstand te maken had. Onmiskenbaar waren Maastricht en het Heuvelland arbeidsmarkten waar de Maastrichtse fabrikanten en Limburgse mijnwerkgevers moesten concurreren met de Luikse kolenproducenten.

De grensarbeiders uit de Mijnstreek onderscheidden zich qua achtergrond van de rest doordat zij veelal oorspronkelijk niet uit Limburg kwamen. De helft (51 procent) was geboren boven de grote rivieren of in het buitenland. Er zaten Groningers bij, Friezen, Drentenaren, Hollanders en Duitsers uit het Ruhrgebied. Vreemdelingen waren sinds de opkomst van de mijnindustrie geen uitzondering meer in Zuid-Limburg. Het is logisch dat men deze nieuwkomers ook weer tegenkomt onder de grens-arbeiders, maar het gaat om de mate waarin. Volgens de volkstelling van 1947 was 12 procent van alle inwoners van de Oostelijke Mijnstreek geboren in een andere Nederlandse provincie en 11 procent in het buitenland, tezamen 23 procent.[136] Het lijkt erop dat de allochtonen met 51 procent nogal oververtegenwoordigd zijn. De Luikse mijnen hadden blijkbaar een bijzondere aantrekkingskracht op arbeiders die niet geworteld waren in de regio. Zij hadden al een aanzienlijke afstand overbrugd. De Luikse regio was voor hen mentaal maar een kleine stap verder.

136 J. Wachelder, 'De migratie in Limburg in de laatste eeuw', *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg III* (1957) 98-212, aldaar 208.

De grensarbeiders uit het Heuvelland (46) onderscheidden zich weer op een andere manier. Het blijkt dat de meeste in Vaals woonachtig waren (31) en Gulpen-Wittem (8), met andere woorden een opmerkelijke samenballing in het zuidoosten van het Heuvelland. In genoemde subgroep overheerste het autochtone element. Voor zover deze grensarbeiders niet in Vaals geboren en getogen waren, kwamen zij oorspronkelijk uit de nabije grensgemeenten, Aken, Laurensberg, Würselen en Neutraal-Moresnet, in feite streekgenoten. Een bijzonder aspect van 'de groep-Vaals' is dat de meerderheid aangesloten was bij een socialistische vakbond. De linkse beweging was in Limburg relatief zwak, maar in Vaals had de CPN na de oorlog een niet onbelangrijke aanhang rondom het communistische Kamerlid, Hubert Hermans, van beroep mijnwerker.[137] Hij zat ook in het hoofdbestuur van de radicale Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf. Zijn broer Winand, toevallig één van de 134 geselecteerde grensarbeiders, pendelde ook naar de Luikse mijnen. Volgens L.J.J. Niesten, kaderlid van de katholieke mijnwerkersbond, was in Vaals 80 procent van de Nederlandse kompels die als grensarbeider gingen werken aangesloten bij de *Centrale Syndicale des Travailleurs des Mines*, de socialistische mijnwerkersbond in België, die zeer strijdbaar was. Niesten zag het graag anders. Door in Vaals een propaganda-avond te beleggen, hoopte hij meer grensarbeiders te winnen voor de katholieke mijnwerkersvakbond. Frans Dohmen werd gevraagd een spreekbeurt te houden.[138] Gezien vanuit het perspectief van de rooms-katholieke zuil, die de Limburgse mijnwerkerswereld domineerde, waren socialisten buitenbeentjes, communisten al helemaal. Niet op dezelfde manier als de grensarbeiders uit de Mijnstreek, maar ook de grenspendelaars uit Vaals en omgeving waren 'apart volk'. Het waren overigens niet allemaal geestverwanten van CPN-voorman Hermans. Voor zover zij geen linkse sympathieën hadden, sloten deze grenspendelaars zich aan bij de *Centrale des Francs-Mineurs / Centrale der Vrije Mijnwerkers*, de Belgische christelijke mijnwerkersvakbond, die hun belangen beter behartigde dan de NKMB van Dohmen.

Afhakers en volhouders

Volgens Staatsmijnen was zeker 60 procent van de grensgangers ongeschikt voor werk in de mijn. Hoe lang hield een grensarbeider het vol in de Luikse mijnen? In de vakbondsbladen staan verhalen dat veel grensarbeiders binnen de kortste keren met hangende pootjes terugkwamen. In de praktijk blijkt echter dat slechts 11 procent binnen het jaar afhaakte (grafiek 2). Dat is relatief weinig vergeleken met forenzen die niet over de grens gingen. Zo was van 296 pendelaars uit Noord- en

137 Jozef Hubert Hermans (1898-1978), wethouder (1935-1939) en gemeenteraadslid van Vaals (1931-1941; 1945-1962), lid der Provinciale Staten van Limburg (1946-1948), lid van de Eerste Kamer (1946-1948) en van de Tweede Kamer (1948-1950); lid van de SDAP tot 1940 en vervolgens van de CPN tot circa 1960. www.parlement.com. L. Junggeburt, 'Hub. Hermans. Een sociaal bewogen mens', *Verleden & heden: tijdschrift van Heemkundevereniging Sankt Tolbert Vaals*, nr. 12 (2010) 111-132.

138 SHCL, EAN 65, archief NKMB, inv.nr. 857-858: Stukken betreffende leden, die werkzaam zijn in Belgische mijnen, 1949-1968, brief L.J.J. Niesten aan NKMB-bestuurder Palmen van NKMB, d.d. 1 mei 1955.

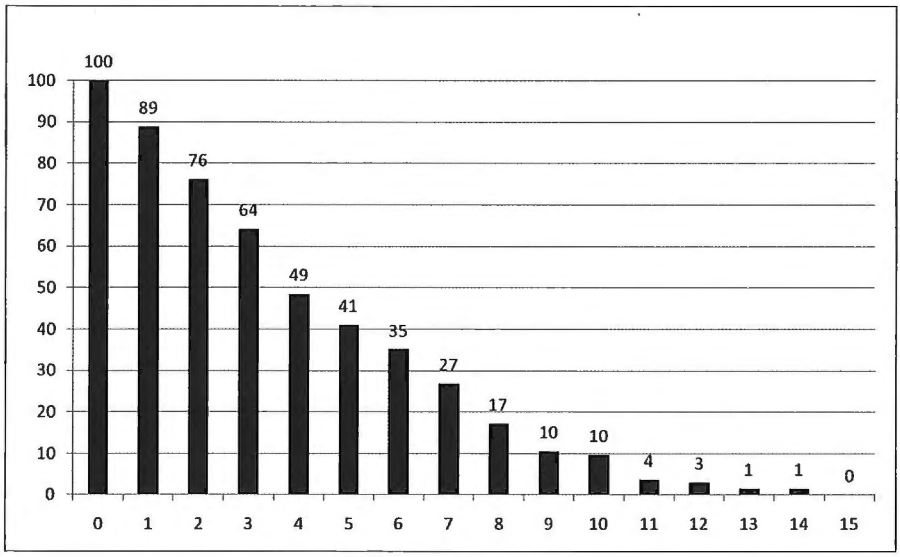

Grafiek 2: Nederlandse grensarbeiders in dienst van Luikse kolenmijnen x-jaar na aanvang. Cohort 1946-1957. N= 134 (100 %)

Midden-Limburg, die in 1952-55 in dienst kwamen van de Oranje-Nassau Mijnen, 53 procent binnen één jaar weer vertrokken.[139] Ook het Luikse mijnbekken had in het algemeen te kampen met een groot arbeidsverloop. Uit lopend onderzoek van drs. Leen Roels blijkt dat in ongeveer dezelfde periode (1945-1955) het verloop onder de inlandse pendelaars, veelal Vlamingen, zeer groot was. Binnen het jaar viel 44 procent af en na vijf jaar was nog maar 31 procent over, terwijl deze pendelaars uit alle leeftijdsklassen gerekruteerd werden.[140] Toegegeven, de grensarbeiders uit Nederland hadden bijna geen andere keuze, omdat zij in eigen land waren afgedankt. Toch hielden zij het in de Luikse mijnen langer vol dan menige Belgische forens. Het scheelde natuurlijk dat zij ervaring hadden met mijnarbeid. Carrières van tien jaar en langer kwamen echter weinig voor (14 mijnwerkers), wat natuurlijk te maken heeft met de leeftijd van de onderzochte grensarbeiders, voornamelijk 40-plussers. Ondergrondse arbeiders konden in België met 55 jaar met pensioen, of eerder als men 30 dienstjaren ondergronds had voltooid.[141]

139 RHCL, archief Oranje-Nassau Mijnen, J 42, P.J.M. Reumkens, Een onderzoek naar het verloop van mijnwerkers werkzaam bij de Oranje-Nassaumijnen. Niet gepubliceerd rapport (maart 1958) 13.

140 Leen Roels, Conceptpaper 'Arbeidsverloop, mobiliteit en carrière in de Luikse mijnen', tabel: vertrek uit de Luikse mijnen naar afkomst. Met dank aan Leen Roels voor het beschikbaar stellen van haar onderzoeksresultaten.

141 [Centrale der Vrije Mijnwerkers], *De Wet op de Mijnwerkerspensioenen* (Brussel 1948) 18-19.

Aantal mijnzetels	Ned. grensarbeiders	%
1	59	44
2	28	21
3-4	25	19
5-6	17	13
7-	5	4
Totaal	**134**	**100**

Tabel 8: Nederlandse grensarbeiders in dienst van Luikse kolenmijnen verdeeld naar het aantal verschillende mijnzetels waar men gewerkt heeft. Cohort 1946-1957. N= 134 (100 %)

Honkvast of jobhopper?

Van de grensarbeiders werd gezegd dat het types waren van twaalf ambachten, dertien ongelukken, maar de mijnwerkers in ons bestand beantwoorden niet helemaal aan dat beeld. Als ze eenmaal op een mijnzetel hun draai hadden gevonden, gingen ze er niet meer weg (tabel 8). Er zijn legio voorbeelden van Limburgse grensarbeiders die bij dezelfde Luikse mijn zijn gebleven. Zij omvatten 44 procent van het bestand. Ongeveer 21 procent veranderde maar één keer van werkgever. Ongeveer 35 procent wisselde vaker. Kampioen job hoppen was ene Henri Vossenberg uit Brunssum, die op 21 verschillende mijnzetels in het Luikse bekken heeft gewerkt. Hij was evenwel een uitzondering.

In het algemeen moesten grensarbeiders met een langere carrière vaker wisselen dan collega's die maar enkele jaren in het Luikse bekken zijn gebleven. Er is een verband tussen de duur van de loopbaan en het arbeidsverloop. Dit heeft ook te maken met het concentratieproces dat in de Luikse mijnindustrie gaande was. Niet meer rendabele en/of uitgeputte mijnzetels werden gesloten, waarna de arbeiders moesten verkassen naar een andere mijnzetel van dezelfde producent of naar een andere onderneming. Kijken wij alleen naar de grens-arbeiders met een loopbaan van vijf jaar of meer (65 mijnwerkers-pendelaars), dan blijkt niettemin dat meer dan de helft (34) genoeg had aan hooguit één wisseling (tabel 9). Men was redelijk honkvast. Voor de Luikse mijnbazen was menige Nederlandse grensarbeider een vaste waarde.

Conclusie

Door een samenloop van omstandigheden – de economische conjunctuur, de devaluatie van de gulden, het wegvallen van institutionele barrières – beleefde de pendel naar de Luikse steenkolenmijnen een ongekende opleving vanaf 1949. Even over de grens in België konden de Nederlanders vorstelijke salarissen verdienen en riante emolumenten tegemoet zien. Met bussen werden zij thuis opgehaald, gratis. De officiële statistieken van de arbeidsbureaus zijn zeer onvolkomen, maar op het hoogtepunt (1953/54) pendelden maximaal 1.500

	Aantal verschillende mijnzetels										
Duur loopbaan	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	subtotaal
1 jaar	13	2	–	–	–	–	–	–	–	–	15
2 jaar	11	3	1	1	1	–	–	–	–	–	17
3 jaar	9	3	2	2	–	–	–	–	–	–	16
4 jaar	7	5	2	2	4	1	–	–	–	–	21
5 jaar	1	2	2	2	1	1	–	1	–	–	10
6 jaar	4	2	–	2	–	–	–	–	–	–	8
7 jaar	2	2	3	2	1	1	–	–	–	–	11
8 jaar	4	4	–	1	2	1	–	1	–	–	13
9 jaar	5	2	–	1	–	1	–	–	–	–	9
10-11 jaar	2	3	1	1	–	1	–	–	–	1	9
12-15 jaar	1	–	–	–	–	2	1	–	1	–	5
subtotaal	59	28	11	14	9	8	1	2	1	1	134

Tabel 9: Nederlandse grensarbeiders, verdeeld naar de duur van de loopbaan en het aantal verschillende mijnzetels waar men gewerkt heeft. Cohort 1946-1957. N= 134

mijnwerkers uit Nederlands-Limburg naar de Luikse mijnen. Het was alsof de taalgrens voor hen niet bestond. Begin jaren vijftig absorbeerde het Luikse bekken zelfs meer *frontaliers hollandais* dan de Kempense mijnen. Dat neemt niet weg dat grensarbeiders uit Zuid-Limburg het op prijs stelden om met landgenoten aan het kolenfront te staan, getuige het betrekkelijke succes van de werving voor de zogenaamde Nederlandse mijn.

Niet de taal, wel de nationaliteit maakte verschil. Ook vanuit Belgisch-Limburg werd er naar de Luikse mijnen gependeld, maar die stroom was omvangrijker dan de pendel uit Nederlands-Limburg. Eigenlijk zou men het tegenovergestelde verwachten, aangezien de arbeiders uit Nederlands-Limburg veel meer financieel voordeel hadden bij tewerkstelling in de Luikse mijnen. De lonen in de Luikse mijnen waren voor iedereen even hoog, maar alleen de mijnwerkers uit Nederlands-Limburg profiteerden van de gunstige wisselkoersen. De gezinsvergoedingen waren gelijk in Vlaanderen en Wallonië. Alleen de pendelaars uit Nederlands-Limburg gingen er wat dat betreft op vooruit. Voor hen was de Nederlandse kinderbijslag, die veel lager was, het referentiepunt. Gezien de financiële verlokkingen zou je verwachten dat de pendel uit Nederlands-Limburg die vanuit Belgisch-Limburg fors zou overtreffen, maar dat is niet het geval. Slechts een paar duizend arbeiders hapten toe op een bestand van circa 50 duizend mijnwerkers in het begin van de jaren vijftig, en dan nog moesten er Belgische ronselaars aan te pas komen. Er was een mentale drempel, maar niet omdat de Limburgse mijnwerkers onverschillig stonden tegenover de Belgische arbeidsmarkt. Afgezien van de afstand die de pendelaars moesten overbruggen – die uit de Vlaamse Haspengouw waren licht in het voordeel qua reistijd –, hadden

de grensarbeiders het probleem dat zij zich niet vrij voelden om in België te gaan werken. De Nederlandse mijnwerkers werden geacht zich in te zetten voor de kolenproductie in eigen land. De Nederlandse kolenproducenten voerden een ontmoedigingsbeleid, in samenwerking met de gewestelijke arbeidsbureaus, vakbonden, woningcorporaties, media en kerkgenootschappen. Voor zover het residu van de Limburgse arbeidsmarkt over de grens ging om de kost te verdienen, wilden de Nederlandse mijnwerkgevers de trek naar de Belgische mijnen nog wel gedogen. Vakbekwame arbeiders liet men liever niet gaan. De tegenwerking ging soms zo ver dat grensarbeiders om lastige vragen te vermijden liever een paspoort aanschaften dan dat zij een aanvraag deden voor een goedkope grensarbeiderskaart.

Al met al vormden de grensarbeiders die in de Luikse kolenmijnen hun brood verdienden een betrekkelijk kleine groep die zich van de rest onderscheidde doordat men niet gevoelig was voor tegenwerking en sociale controle. Voor zover men het kan beoordelen aan de hand van een steekproef van wat oudere mijnwerkers-grensarbeiders, waren het vooral arbeiders die niet in de streek geworteld waren, veelal van boven de Moerdijk, en verder autochtone Limburgers van linkse huize, mensen op wie de dominante rooms-katholieke zuil geen vat kreeg. Deze buitenbeentjes mogen wij niet op een hoop vegen met het residu van de arbeidsmarkt, mensen van twaalf ambachten en dertien ongelukken. Dat is een te algemene kwalificatie die de *frontaliers hollandais* een recht doet. Wij hebben aangetoond dat menige grensarbeider een vaste waarde was voor de Luikse mijnindustrie. Sommige mijnwerkers vonden hun draai in het Luikse juist omdat zij zich niet in het keurslijf lieten persen van het jaag- en drijfsysteem dat de Nederlandse kolenmijnen typeerde.

Evenals over de Duitslandpendel werd over de pendel naar Wallonië niet al te positief geoordeeld. Wij moeten evenwel een onderscheid maken tussen het verschijnsel als zodanig enerzijds en bepaalde categorieën grensarbeiders anderzijds. Het moet gezegd worden dat de Luikse arbeidsmarkt ook een toevluchtsoord was voor mensen uit de grensstreek die problemen hadden met schuldeisers of in de relationele sfeer. Over de grens probeerden zij hetzij een nieuwe start te maken, hetzij zich aan verantwoordelijkheden te onttrekken. Onder de categorie 'mensen met een vlekje' rangschikken wij ook politieke delinquenten uit de Tweede Wereldoorlog die in de Luikse mijnen gemakkelijker werk vonden dan in de Nederlandse. Er werd in de grensstreek ook veel gesmokkeld. Grensarbeiders werden in een adem genoemd met smokkelaars. Afgezien van het vaak negatieve oordeel over specifieke categorieën grensarbeiders, was het oordeel over de grenspendel in het algemeen iets genuanceerder. Er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen arbeiders die door de Nederlandse mijnen waren afgewezen of afgekeurd enerzijds en ervaren en vakbekwame mijnwerkers-grensarbeiders anderzijds. Voor de keuze van de eersten, slachtoffers van de hoge eisen die de Nederlandse mijnindustrie stelde, hadden ook de mijnwerkgevers begrip. De zogenaamde bonafide grensarbeiders echter moesten het als hun vaderlandse plicht beschouwen om de 'Nederlandse kolenslag' te dienen in plaats van de Belgische.

Titre créé après le 6-10-1944.

SOCIÉTÉ ANONYME
DES

Charbonnages Réunis de La Minerie

Ancienne Société civile transformée en Société anonyme par acte authentique du 23 septembre 1890, passé devant Me MOREAU, notaire à Herve, publié au Moniteur Belge *des 10 et 12 octobre 1890, n° 2.098.*

Les statuts ont été modifiés par décision des assemblées générales tenues par-devant Maître Ferdinand DETIENNE, notaire à Liège, les 21 mai 1908, publié au Moniteur Belge *le 7 juin 1908, acte n° 3.615, et du 2 juin 1920, publié au* Moniteur Belge *le 23 juin 1920, acte n° 7.142, par décision de l'Assemblée générale extraordinaire du 12 juillet 1929 par-devant Maîtres Lucien PROUMEN, notaire à Thimister et Ferdinand DETIENNE, notaire à Liège, publié au* Moniteur Belge *du 2 août 1929, acte n° 12.695, par décision de l'Assemblée générale extraordinaire du 15 avril 1941, par-devant Maître Adolphe DETIENNE, notaire à Liège, publiée au* Moniteur Belge *du 2 mai 1941, acte n° 6.459, par décision de l'Assemblée générale extraordinaire du 17 décembre 1951, par-devant Maître Adolphe DETIENNE, notaire à Liège, publiée au* Moniteur Belge *du 1er janvier 1952, acte n° 13 et par décision de l'Assemblée générale extraordinaire du 24 novembre 1952, par-devant Maître Adolphe DETIENNE, notaire à Liège, publiée au* Moniteur Belge *du 4 décembre 1952, acte n° 25.368.*

Siège Social : à BATTICE
(Arrondissement de Verviers)

ACTION AU PORTEUR
sans désignation de valeur

N° 12530

Un Administrateur, *Un Administrateur,*

Titre créé après le 6-10-1944.

Aandelencertificaat van de S.A. Charbonnages Réunis La Minerie, ca. 1950. Collectie auteur. Deze kolenmijn te Battice werd in 1959/60 gesloten. La Minerie had in haar nadagen veel Nederlandse mijnwerkers in dienst.

Pastoor op huisbezoek. Uit: Michel van der Plas en Jan Roes, De kerk gaat uit: familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland (Bilthoven 1973).

Marloes Hülsken

'Geen tien zoals mijn moeder'. Ervaringen van katholieke vrouwen met moederschap, gezinsgrootte en geboorteregeling, 1950-1975

Volgens het stereotiepe beeld baarden katholieke vrouwen tot ver na de Tweede Wereldoorlog onder druk van de kerk meer kinderen dan ze eigenlijk wilden. In het verzuilde Nederland van de twintigste eeuw doen en deden veel verhalen de ronde over wat de R.K. kerk zoal deed om de gezinnen zo groot te krijgen. Pastoors gingen op huisbezoek om bij echtparen 'de meter op te nemen'. Ze zouden hebben aangedrongen op het krijgen van veel kinderen en commentaar hebben gegeven als de volgende geboorte te lang op zich liet wachten. Echtparen kregen 'het schuifje' in de biechtstoel als ze bekenden aan geboortebeperking te doen.[1] Het grote gezin en moederschap werden in bepaalde verzuilde media verheerlijkt: foto's in vrouwentijdschriften uit de eerste helft van de twintigste eeuw toonden gezinnen met soms wel vijftien of zestien kinderen. Hoe meer hoe liever was de boodschap die aan, maar ook door katholieken werd gepredikt.

Dit alles leek radicaal te veranderen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het grote katholieke gezin verdween. Onder katholieken vond een gedragsverandering plaats. De gemiddelde gezinsgrootte van katholieken week vanaf de jaren zeventig niet meer af van het landelijk gemiddelde. Was de katholieke provincie Limburg in de jaren vijftig de provincie met het hoogste geboortecijfer, aan het eind van de jaren zestig lag het geboortecijfer er juist onder het landelijk gemiddelde. Er leek dus veel veranderd te zijn in de periode 1950-1975. Het stereotiepe grote katholieke gezin kwam overigens niet overeen met de praktijk van de meeste katholieken. Dat blijkt uit de feitelijke geboortecijfers. De katholieke vruchtbaarheid was in de periode 1950-1954 3,7 (het landelijk gemiddelde was 3,1). In 1960 week de katholieke vruchtbaarheid niet meer af van het landelijk gemiddelde (3,1) en in 1970 was de vruchtbaarheid lager dan dat gemiddelde (2,05).[2] Gezinnen met meer dan vijf kinderen waren uitzonderingen, ook in de jaren vijftig. Er heeft in de jaren vijftig, zestig en zeventig echter wel een spectaculaire daling van het geboortecijfer plaatsgevonden, zeker in Limburg.

Hoe, wanneer en waarom de opvattingen en het gedrag van katholieken over geboorteregeling, gezinsgrootte en de seksuele moraal in de tweede helft van de twintigste eeuw veranderden is steeds vaker onderwerp van onderzoek en discussie. Dit artikel vormt een bijdrage aan het wetenschappelijke debat over de geschiedenis van het katholieke huwelijksleven. Het onderzoekt hoe vijfentwintig - overwegend Limburgse - vrouwen in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de twintigste eeuw omgingen met moederschap, gezinsgrootte en

1 Dit betekent dat ze na de biecht geen absolutie kregen.

2 Bron: CBS, statline.

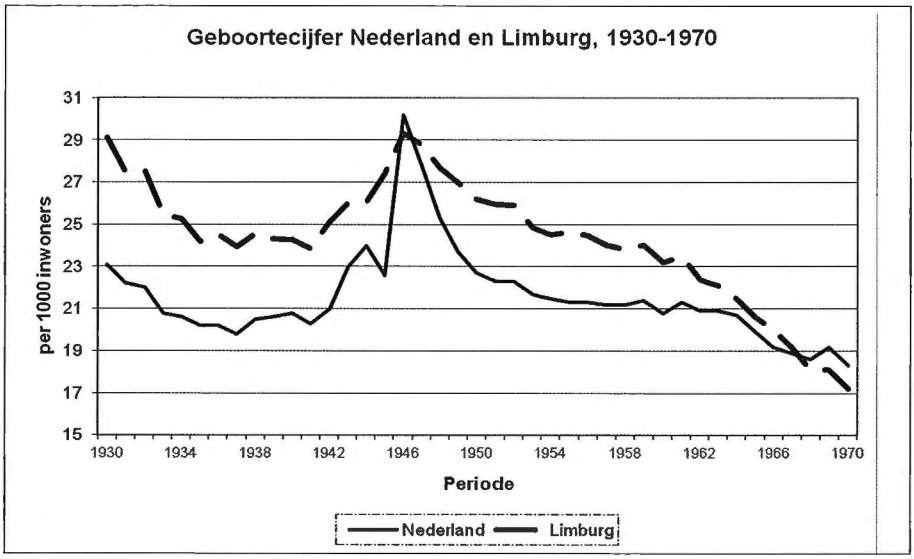

Grafiek 1. Geboortecijfer Nederland en Limburg, 1930-1970

Bron: op basis van Theo Engelen, Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu (Amsterdam 2009) 58, 66.

geboorteregeling.[3] Het artikel sluit hiermee aan bij het artikel van Theo Engelen over de achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg dat in dit jaarboek verscheen in 2009.[4] De unieke Limburgse vruchtbaarheidsdaling begon laat, maar uiteindelijk werd Limburg de provincie met de laagste vruchtbaarheid. Hij verklaart dit door een combinatie van tendensen in de samenleving als secularisatie en het wegvallen van taboes op geboorteregeling, waarbij in Limburg bovendien sprake was van een afnemende economische groei. Hierdoor maakten Limburgers uiteindelijk een inhaalslag. Engelen benadrukte, evenals Frans van Poppel en Angelo Somers, dat het met de kerkelijke druk en controle van katholieke echtparen wel meeviel en dat in de tweede helft van de twintigste eeuw de verhalen van de pastoor die aan de deur kwam om 'de meter op te nemen' uiterst zeldzaam waren.[5] In dit artikel zal blijken of dat ook de ervaring was van vijfentwintig katholieke vrouwen die huwden en kinderen kregen in de periode 1950-1975.

3 Dit artikel is gebaseerd op een deel van mijn proefschrift: Marloes Hülsken, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010).

4 Theo Engelen, 'Historische achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg in de twintigste eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Maastricht 2009) 21-58.

5 Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Het vergaan der huwelijkskuisheid. De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970', *Mensch en Maatschappij* 78 (2003) 300-330; Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Priesters en het veranderend kindertal van Brabantse katholieken, 1940-1970: een onderzoek naar de beleving van de priesterlijke rol', *Noordbrabants historische jaarboek* 22-23 (2005-2006) 124-149.

Invalshoek, periodisering en vraagstelling

Dit artikel concentreert zich op het Nederland van de jaren vijftig tot het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Over het karakter van deze periode is door historici intensief gedebatteerd.[6] De jaren vijftig worden in de literatuur afgeschilderd als conservatief, gezapig, braaf, en als een periode van zuinigheid en soberheid. De verzuilde samenleving zoals die voor de Tweede Wereldoorlog bestond, werd weer opgebouwd en uitgebreid. Maar volgens anderen was er juist in de jaren vijftig al veel 'onderhuids' aan het veranderen en vormde de dynamiek van de jaren vijftig de basis voor de veranderingen in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig,[7] onder andere het proces van ontzuiling, een algehele confrontatie met moderniteit, individualisme, emancipatie en een veranderde seksuele moraal. Het debat concentreert zich op de vraag of er een breuk plaatsvond in de jaren zestig of dat er eerder sprake was van continuïteit ten opzichte van de jaren vijftig of zelfs daarvoor. Voor de geschiedenis van het katholicisme is door onder anderen Paul Luykx en Marjet Derks aangetoond dat de verzuiling minder succesvol en allesomvattend was dan gedacht en dat de jaren zestig derhalve minder revolutionair waren dan vaak is aangenomen. Gedurende de hele twintigste eeuw waren er telkens 'andere katholieken': mannen en vrouwen, jongens en meisjes die buiten de geijkte paden traden en hun eigen weg gingen. Paul Luykx benadrukte dat juist op het terrein van seksualiteit en geboorteregeling katholieken regelmatig afweken van de leer.[8] Dit blijkt ook uit de ontwikkeling van de vruchtbaarheidscijfers.

Dit artikel gaat niet over de feitelijke historisch-demografische ontwikkelingen, maar over de *beleving* van het katholieke huwelijksleven door katholieke vrouwen die huwden en kinderen kregen in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Hoe hebben vrouwen hun moederschap, gezinsgrootte en het al dan niet toepassen van geboorteregeling ervaren? Is er in de ervaringen en het gedrag van vrouwen een breuk in de jaren zestig of was er eerder sprake van continuïteit ten opzichte van de jaren vijftig?

Het gaat in dit onderzoek om de gevoelens en ervaringen van individuen. Op basis van de geboortecijfers weten we dat ook katholieken in de loop van de twintigste eeuw – ondanks kerkelijke verboden – op grote schaal en met succes aan geboortebeperking deden. Waar we weinig over weten, is hoe verschillende individuele vrouwen dit hebben ervaren. Ging dit probleemloos of hadden vrou-

6 Zie voor een overzicht van verschillende visies op de jaren vijftig en zestig: J.C.H. Blom, '"De Jaren Vijftig" en "De Jaren Zestig"?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 517-528.

7 Zie voor beide visies o.a.: Kees Schuyt, Ed Taverne, *1950: Welvaart in zwart wit* (Den Haag 2000), reactie hierop van Maaike Meijer, 'Gepland en geordend, maar niet doorleefd: Nederland rond 1950', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 69-79 en Paul Luykx en Pim Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

8 Paul Luykx, *Andere katholieken.Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 21-25; zie ook: Hanneke Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986).

wen last van gewetensbezwaren? En waarom gingen vrouwen over op geboorteregeling? Hoe kwamen vrouwen aan informatie over anticonceptie? En hoe kwamen beslissingen over het gewenste kindertal tot stand? Welke methoden werden gebruikt, en hoe hebben vrouwen dit ervaren? Speelde religie een rol bij deze beslissingen? En was er sprake van druk en controle door de kerk?

Er is tot nu toe weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar ervaringen van vrouwen met het katholieke huwelijksleven. Eén publicatie is vooral bepalend geweest voor de beeldvorming in Nederland en dat is het journalistieke boek *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen'* van Marga Kerklaan.[9] Haar boek en de daarbij horende documentaire zijn bekend in wetenschappelijke publicaties en bij een breed publiek.[10] Kerklaan heeft als documentairemaakster voor de KRO na een oproep in 1985 driehonderd brieven van katholieke vrouwen verzameld over het gezinsleven in de eerste en het begin van de tweede helft van de twintigste eeuw. Deze vrouwen, uit twee generaties, hadden rond 1925 een gezin of stichtten er een tussen 1939 en 1950. Dit is eerder dan de vrouwen die in dit artikel aan het woord komen. De verhalen van de Kerklaan-vrouwen geven inzicht in de manieren waarop vrouwen achteraf terugkeken op hun moederschap, seksualiteit en geboorteregeling en de rol van de kerk daarin. De brieven waren vooral afkomstig van boerinnen en arbeidersvrouwen. De vrouwen waren negatief over de rol van religie in hun leven en er kwam een beeld naar voren van onmondige, onwetende en onderdrukte vrouwen. De meeste vrouwen waren niet op de hoogte van methoden voor geboorteregeling of werden door de kerk of hun eigen man daarvan afgehouden. Seksualiteit werd vaak negatief ervaren.

Een vergelijkbaar onderzoek is in het begin van de jaren tachtig gedaan door Mirre Bots en Maria Noordman.[11] Zij interviewden twintig katholieke vrouwen over hun ervaringen met moederschap en seksualiteit in de eerste helft van de twintigste eeuw. Bots en Noordman concludeerden dat vrouwen onderdrukt werden door de kerk en door hun echtgenoten. Ook Marloes Schoonheim nam in 2005 de brieven van Kerklaan als uitgangspunt voor haar onderzoek naar de invloed van religie op katholieke vruchtbaarheid.[12] De publicaties van Kerklaan en van Bots en Noordman geven een beeld van de katholieke zuil als een massief en ongedifferentieerd blok waarop de moderniteit pas ver na de Tweede Wereldoorlog enige greep kreeg.[13] Uit andere literatuur is echter gebleken dat er veel verschillen in opvattingen en gedrag waren tussen katholieken. Paul Luyxk,

9 Marga Kerklaan, *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen'. 300 brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987).

10 Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005).

11 Mirre Bots en Maria Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, seksualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw* (Amsterdam 1981).

12 Schoonheim, *Mixing Ovaries and Rosaries.*

13 Zie ook: Marjet Derks, *Heilig moeten. Radicaal katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig* (Hilversum 2007) 397-398.

Marjet Derks en Marijke Huisman lieten zien dat *de* katholiek niet bestond.[14] Ook Marga Kerklaan ging in een andere publicatie over de invloed van secularisatie vooral uit van verschillende ervaringen tussen katholieken.[15]

In dit artikel wordt onderzocht of het beeld van Kerklaan over onwetende, onmondige vrouwen en over een kerk die zich intensief bemoeide met het seksuele leven van haar gelovigen opgaat voor een groep van vijfentwintig katholieke vrouwen die huwden en kinderen kregen in de periode tussen ruwweg 1950 en 1975. Dit is dus later dan het merendeel van de vrouwen die aan Kerklaan schreven. Daarnaast zijn in deze groep vrouwen niet de arbeiders en boerinnen oververtegenwoordigd, maar juist vrouwen uit de midden- en hogere sociale klassen. Verwacht kan worden dat zij andere ervaringen hebben dan de door Kerklaan geselecteerde vrouwen.

De geïnterviewden

Ik baseer me op vijfentwintig interviews, door mijzelf afgenomen in de tweede helft van 2005 en de eerste helft van 2006. De criteria die ik stelde voor selectie waren dat de vrouwen in de periode of een deel van de periode 1950-1975 een gezin met kind(eren) hadden en zichzelf in die tijd als katholiek beschouwden. Het merendeel van de vrouwen was afkomstig uit Noord- en Midden-Limburg (zestien in totaal). De geïnterviewden zijn een specifieke groep vrouwen. Representativiteit ten opzichte van 'alle katholieke vrouwen' is bij kwalitatief onderzoek als dit niet aan de orde. Het gaat mij om het reconstrueren en benoemen van betekenissen, opvattingen en handelingspatronen van individuen. In de verschillende verhalen van de vrouwen zaten wel bepaalde patronen, overeenkomsten en ontwikkelingen die in dit artikel worden benoemd en geanalyseerd. In grafiek 2 zijn geboorte, huwelijk en de geboortejaartallen van de kinderen van de geïnterviewden gegeven.[16]

De geïnterviewden zijn geboren tussen 1915 en 1942 en getrouwd tussen 1943 en 1965. Zij kregen kinderen tussen 1944 en 1974. Samen kregen zij 96 kinderen, dat is 3,8 kind gemiddeld. Dit is hoger dan het landelijke en het katholieke gemiddelde voor die periode. De vrouwen die huwden na 1955 kregen minder kinderen dan zij die eerder huwden. De acht vrouwen getrouwd voor 1956 kregen gemiddeld vijf kinderen. De zeventien vrouwen getrouwd tussen 1956 en 1965 kregen gemiddeld 3,3 kind. De verdeling over stad en platteland was redelijk evenredig: acht geïnterviewden woonden in een kleine stad (Venray, Veghel,

14 Luykx, *Andere katholieken*; Marjet Derks, Marijke Huisman, *'Edelmoedig, fier en vrij'. Katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw* (Hilversum 2002); Marjet Derks, Catharina Halkes, Annelies van Heyst (red.), *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992).

15 Marga Kerklaan, *Van huis uit. Drie generaties katholieken over de invloed van de secularisatie op hun beleving van seksualiteit, gezin en geloof* (Baarn 1986).

16 De namen van de geïnterviewden zijn om privacyredenen geanonimiseerd door het gebruik van pseudoniemen. De transcripten en bandopnamen van de interviews zijn in het bezit van de auteur. Voor meer informatie over de geïnterviewden en over de manier waarop de interviews zijn afgenomen verwijs ik naar Appendix B in: Hülsken, *Kiezen voor Kinderen*, 201-205.

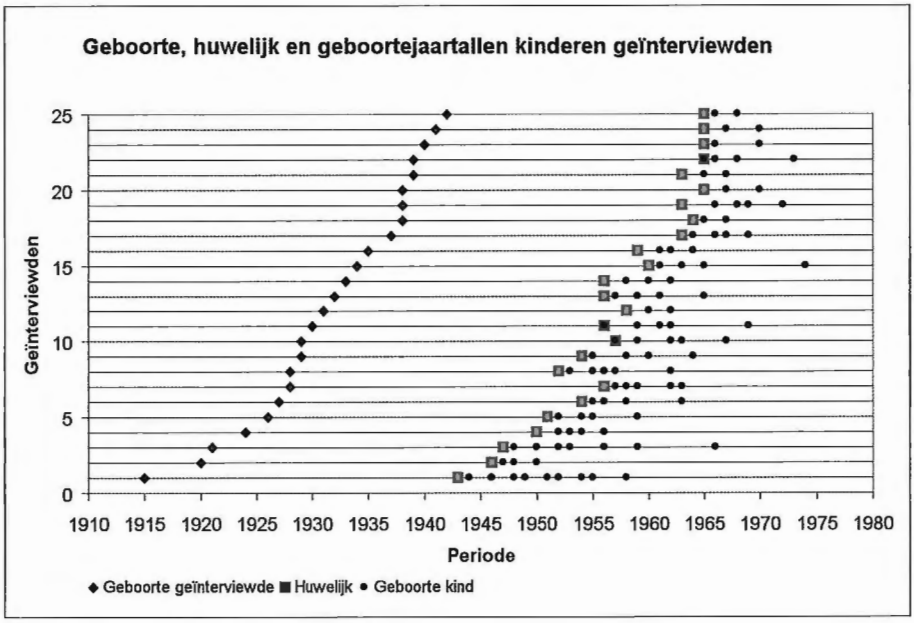

Grafiek 2. Gegevens geïnterviewden

Bergen op Zoom), negen in een middelgrote stad (Venlo, Roermond, Tilburg) en acht op het platteland.

Van de vijfentwintig geïnterviewden werkten elf vrouwen op een bepaald moment tijdens hun huwelijk buitenshuis, een aantal bleef dit doen vanaf haar huwelijk, anderen begonnen daarmee toen de kinderen ouder werden. Dit is opmerkelijk: deelname aan de arbeidsmarkt door gehuwde vrouwen met (kleine) kinderen was in de periode 1950-1975 zeer zeldzaam. De vrouwen behoorden over het algemeen tot de midden- en hogere sociale klassen. Arbeidersvrouwen en boerinnen zijn ondervertegenwoordigd.

Interviews voor historisch onderzoek

Een probleem bij interviews voor historisch onderzoek is dat mensen zich hun leven herinneren en begrijpen vanuit de kennis die ze in het heden hebben. Het beeld van vroeger wordt mede bepaald door de manier waarop iemand nu in het leven staat.[17] Bij een thema als katholicisme en geboorteregeling speelt deze vertekening tussen verleden en heden zeker een rol. Vrijwel alle geïnterviewden zijn in de loop van hun leven anders over de katholieke kerk en anders over geboorteregeling gaan denken. De geïnterviewden waren zich vaak bewust van de ontwikkeling die ze doorgemaakt hebben. Zo zagen de meeste geïnterviewden duidelijk verschillen tussen hoe zij vroeger tegen religie aankeken en hoe ze

17 Zie ook: Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.

dat nu doen. In de interviews werd regelmatig het contrast tussen vroeger en nu aangegeven. Vrouwen maakten dan opmerkingen als: 'alles was vroeger katholiek en je wist niet beter' of 'vroeger had de kerk ons echt in zijn greep', 'wij wisten vroeger niets', 'nu zou ik dat niet meer doen, maar toen durfde ik niet'. Ik heb deze tegenstellingen tussen vroeger en nu niet proberen glad te strijken, maar juist boven tafel te krijgen door ook te vragen naar huidige opvattingen en ervaringen.

In de interviews is gesproken over de ervaringen van de vrouwen met moederschap, over het beeld dat ze daarbij hadden, en over hun ervaringen met en ideeën over gezinsgrootte en geboorteregeling. In het leven van de geïnterviewden drukte de religie zich voornamelijk uit in rituelen als het bidden voor het eten, de communie en het vormsel, het biechten en het vieren van katholieke feestdagen. Deze rituelen hadden in het leven van de geïnterviewden een vanzelfsprekende rol, waar ze in de loop van hun leven soms anders tegenaan zijn gaan kijken. In de periode 1950-1975 werd deze rol door de geïnterviewden zelf niet of nauwelijks geproblematiseerd.

Moederschap: 'voor iedereen een ideaal'

Alle geïnterviewden zagen moederschap als een vanzelfsprekendheid. Over het krijgen van kinderen en het verzorgen en opvoeden waren vrijwel alle vrouwen positief. Verschillende geïnterviewden kon zich nog goed herinneren wat voor beeld ze hadden bij moederschap voordat ze daadwerkelijk moeder werden. De meeste hebben hun moederschap als heel prettig ervaren. Bertie Giesen uit Venlo, die tussen 1957 en 1967 vijf kinderen kreeg, merkte op: 'Zoiets geweldigs, en nou nog, we zeggen nog tegen elkaar, het grootste bezit zijn de kinderen. In het weekend komen ze naar huis en we zijn zo blij als we de kinderen zien. En dan hebben we een beetje heimwee. En de kleinkinderen natuurlijk ook'. Toos Jansen uit Kelpen-Oler, die tussen 1966 en 1970 twee kinderen kreeg, vertelde over de vanzelfsprekendheid waarmee zij moeder werd: 'Ja, ik denk dat het gewoon voor iedereen een beetje een ideaal is om kinderen te krijgen'.

Trees Manders uit Stramprooij, die in de jaren zestig kinderen kreeg, benawte worden maar dat lag vroeger heel anders: 'In de eerste plaats was het zo dat je nog niet de bewuste keuze had die jonge meisjes van nu hebben, zo van "ik kies voor kinderen". Dat hadden wij nog net niet'. Meer vrouwen vergeleken de situatie van nu met het verleden. Ze stelden dat het 'nemen' van kinderen, zoals dat tegenwoordig gebeurt, vroeger onvoorstelbaar was. Zij hadden immers toen niet de mogelijkheden voor geboorteregulering (bijvoorbeeld door de pil) die er nu zijn. Hoewel de meeste vrouwen heel bewust en graag kinderen wilden toen ze aan hun huwelijk begonnen, vond een aantal geïnterviewden dat vrouwen het tegenwoordig makkelijker hebben omdat ze meer controle over hun vruchtbaarheid hebben. Maar er waren er ook die vonden dat vrouwen het nu (en dan denken ze aan hun eigen dochters) moeilijker hebben omdat ze niet alleen een goede moeder moeten zijn, maar ook carrière moeten maken.

Sommige geïnterviewden dachten niet meteen aan de positieve ervaringen, maar zagen ook moeilijke kanten aan het moederschap, zoals Maria Derks, een lerares uit Roermond die in het begin van de jaren zestig twee kinderen kreeg: 'Ja, ik heb in elk geval, allebei, hebben we ons uiterste best gedaan. Maar ik kan me wel herinneren dat ik momenten had dat ik dacht de eerste de beste die aan de deur komt, die krijgt ze van mij cadeau'. Gonny Curvers uit Nieuwstadt, moeder van twee kinderen geboren in 1967 en 1970, zei aarzelend dat ze niet per se kinderen had willen hebben. Ze vond het moeilijk dit achteraf toe te geven en illustreerde het aan de hand van de situatie van haar dochter:

> Ja, ik ben nou net aan het denken aan mijn dochter, die heeft precies hetzelfde gehad. Want die wilde eerst ook helemaal geen kinderen, maar haar man, die zat in het buitenland, zes jaar. Dus toen woonde ze praktisch altijd alleen. En op een gegeven moment toen was ze de dertig gepasseerd en ja, toen begon de tijd te dringen natuurlijk. En hij wilde wel heel graag kinderen en nou ja, toen zijn er toch twee kinderen gekomen. Ik denk dat dat precies hetzelfde is als bij mij.

Sommige vrouwen gaven aan dat ze van te voren een te romantisch en idealistisch beeld hadden gehad bij het moederschap en dat het in de praktijk toch wel zwaarder was. Het beeld in vrouwentijdschriften uit de jaren vijftig en zestig van de opgeruimde moeder die vrolijk het huishouden deed, de kinderen verzorgde en er ook nog eens altijd goed uitzag, ging niet altijd op. Vrouwen baseerden het beeld van moederschap dikwijls op hun eigen moeder en de manier waarop zij voor haar gezin zorgde. Dit was voor veel vrouwen een voorbeeld, hoewel een aantal vrouwen ook vond dat zijzelf moderner waren dan hun moeders als het ging om kinderverzorging en opvoeding. Vrouwen die minder kinderen kregen dan hun moeders, vonden ook dat hun eigen moeders altijd erg hard moesten werken en nooit tijd voor zichzelf hadden. Dit wilden zijzelf anders. Over de fysieke belasting van het moederschap werd door de geïnterviewden nauwelijks gesproken. Veel vrouwen vertelden dat zij heel gemakkelijk kinderen gekregen hebben, twee vrouwen hebben vervelende bevallingen en/of zwangerschappen gehad, het merendeel van de vrouwen praatte niet over lichamelijke ongemakken of problemen rond moederschap.

Er zitten tussen de geïnterviewden vrouwen met grote gezinnen met meer dan vijf kinderen en vrouwen met twee of drie kinderen. Het is niet zo dat de vrouwen met een groot gezin dit als zwaarder hebben ervaren dan de vrouwen met twee of drie kinderen. De vrouwen die grote gezinnen hadden, huurden in alle gevallen hulp in voor het huishouden. Hierdoor vonden zij zelf dat het moeder zijn van een groot gezin niet zwaarder was dan van een klein gezin. Ook vrouwen die buitenshuis werkten met kleine kinderen, een unicum in de jaren vijftig, zestig en zeventig, hadden hulp in huis. Zo werkte Miep Bartels uit Veghel, die in de jaren veertig en vijftig negen kinderen kreeg, als lerares in het

Buitenshuis werken was voor vrouwen in de jaren vijftig nog absoluut geen vanzelfsprekendheid. Prentbriefkaart uitgegeven door de Katholieke Arbeidersbeweging, ca. 1955. Collectie Katholiek Documentatie Centrum.

middelbaar onderwijs.[18] Dorothee Ambaum uit Venlo, die tussen 1945 en 1965 zeven kinderen kreeg, verrichtte vele jaren intensief vrijwilligerswerk voor het Katholiek Vrouwengilde en voor de kerk. Trees Manders, die in de jaren zestig vijf kinderen kreeg, werkte fulltime als kleuterleidster. Het merendeel van de vrouwen ging op een bepaald moment in hun leven, meestal als de kinderen naar school gingen, buitenshuis werken. Een deel hiervan deed betaald werk, een deel vrijwilligerswerk.

De geïnterviewden hadden dus allemaal een positief beeld van moederschap voordat ze moeder werden en ook daarna. Het moederschap was geen bewuste keuze, maar een vanzelfsprekendheid. De vrouwen kregen bovendien gemiddeld meer kinderen dan katholieken in de periode 1950-1975 in het algemeen. Dit maakt de geïnterviewden een specifieke groep waarvan je zou kunnen verwachten dat een thema als geboorteregeling minder urgent was. De vraag is of dit daadwerkelijk zo was.

18 Hoewel leraressen tot 1963 ontslagen werden bij hun huwen, ging een aantal van de geïnterviewden toch weer aan de slag in het onderwijs, ditmaal met een tijdelijk contract. Vanwege tekorten in het onderwijs konden gehuwde leraressen weer terugkomen op de arbeidsmarkt, ze hadden echter niet meer de rechten en zekerheden van een vast contract.

Gezinsgrootte: 'geen tien zoals mijn moeder'

Veel geïnterviewden zagen het moederschap als een vanzelfsprekendheid: trouwen betekende moeder worden, maar bijna alle vrouwen hadden wel nagedacht over de grootte van hun gezin en het aantal kinderen dat ze graag wilden. De meeste hadden daar al voor hun huwelijk met hun aanstaande man over gesproken. Onder verloofden was dit dus een veelbesproken onderwerp. De wens om het aantal kinderen te bepalen was vaak ingegeven door de gezinssituatie van de vrouwen in hun eigen ouderlijk huis. Tiny Hendriks, afkomstig uit een gezin van tien kinderen, vertelde over haar wensen over haar eigen kindertal: 'In ieder geval geen tien zoals mijn moeder, dat weet ik zeker, dat vond ik teveel'. Ook Toos Jansen zou het anders willen dan haar ouders, die altijd hard moesten werken:

> Ja, niet zo veel in ieder geval. Eén of twee en dan vond ik het eigenlijk al genoeg. [...] Mijn moeder moest altijd hard werken en vader moest alleen werken voor de kost. En het [een groot gezin] kostte toch ook allemaal veel te veel. [...] Er moesten dan toch steeds genoeg bedden zijn en slaapkamers.

Els Ewals uit Bergen, die kinderen kreeg in de jaren zestig, gaf aan dat ze de situatie in haar ouderlijk gezin niet ideaal vond:

> Nee, want je zag het bij jezelf, acht kinderen, nou. Daar was ik ook niet kapot van en bij de buren daar moesten wij dan 's avonds nog eens een stel in bad gaan doen, zeven kleine kinderen. Ik dacht hoe moet dat toch allemaal? Ik zag het helemaal niet zitten. Nee, ik wilde zoveel kinderen niet. En mijn moeder zei ook al dat als er toen iets geweest was, de pil, dan had zij er ook geen acht gehad.

Ook een vrouw die eind jaren veertig en begin jaren vijftig kinderen kreeg, gaf aarzelend aan dat ze niet zoveel kinderen wilde als haar ouders. Dat vond ze veel te druk.

Er waren ook vrouwen die geen ideaal kindertal in gedachten hadden voor en tijdens hun huwelijk. Hilde de Jong, die kinderen kreeg in de jaren vijftig: 'Nee, er was er gewoon een op komst, nou ja. En dan zeiden de anderen goh, al weer een meisje, vind je dat niet erg? Nee, ik vond dat nooit erg. Nee, mijn man was ook altijd blij. Als ze maar gezond zijn. En dat geluk hebben we wel gehad'. Dorothee Ambaum, die eveneens kinderen kreeg in de jaren vijftig, vertelde:

> Twaalf, we wilden twaalf kinderen. Ja, dat hadden we afgesproken, we wilden twaalf kinderen. En bij zes is het gebleven en nou ja, naderhand zijn ze getrouwd, dus toen waren het er ook twaalf. Maar toen zeven jaar naderhand kwam onze jongste. Die hebben we ook heel bewust Beatrijs genoemd, als gelukkig makende.

Soms liepen de wensen van man en vrouw uiteen als het ging om het kindertal.

Bovendien wijzigde het gewenste kindertal gedurende het huwelijk regelmatig, bijvoorbeeld doordat de zwangerschappen niet vloeiend verliepen. Maria Roelofs uit Venray, die tussen 1955 en 1964 vier kinderen kreeg, en zelf uit een gezin van tien kinderen kwam: 'Ik wilde er eigenlijk nog wel meer, maar ik had hele zware zwangerschappen gehad, twee keer een zwangerschapsvergiftiging, dus toen zijn we gestopt'. Ook kon het zo zijn dat na een aantal kinderen het gevoel optrad dat het gezin compleet was, zoals bij de vrouw van een ingenieur uit Venray. Alleen Bertie Giesen uit Venlo die vijf kinderen kreeg tussen 1957 en 1967 gaf aan dat het aantal kinderen dat je kreeg in de handen van God lag en dat ze daar zelf niets over te zeggen had: 'Ik vond dat echt iets, daar had je zelf niks in te zeggen, helemaal niks. Je kreeg je kinderen. Nu zeggen ze je neemt kinderen, maar onze Lieve Heer zou nu boos worden'.

De meeste vrouwen zagen het aantal kinderen dat ze wilden krijgen als een zaak waarover ze zelf samen met hun man konden beslissen. Marianne Litjens uit Bergen op Zoom, die in de periode 1952- 1956 vier kinderen kreeg, noemde de rol van de kerk in beslissingen over gezinsgrootte. Zij vertelde dat de kerk erop aandrong om veel kinderen te krijgen. De meeste vrouwen die zij kende, wilden echter helemaal niet zoveel kinderen:

> Bij ons was het meer de kerk die daar op aandrong. Ja, daar heb ik me nooit iets van aangetrokken hoor, daar gaat het niet om. Maar het was vroeger zo, we hadden geen pil, zoals nu. Dus je was er [op seks] niet zo gek op natuurlijk. Want ik denk dat van alle gezinnen vroeger, nou, ik zal niet zeggen allemaal, maar al die grote gezinnen met acht en tien kinderen, nou, ik heb ze wel gesproken hoor, die zeiden allemaal van als ze toen zo'n pil hadden gehad, dan had ik er wel één genomen. Dan had ik er beslist geen tien gehad, ook geen acht. Maar ja, daar heb je het weer, we hadden geen keus.

De meeste vrouwen hadden een duidelijk beeld over het aantal gewenste kinderen. Dit was vaak gebaseerd op het kindertal van de ouders van de geïnterviewden. Dikwijls kwamen de geïnterviewden uit grote gezinnen en wilden ze zelf minder kinderen. Hierover was meestal ook overeenstemming tussen man en vrouw. Een enkele keer wilden vrouwen evenveel kinderen als hun moeders, omdat ze het thuis zo gezellig vonden. Vrouwen die kinderen kregen in de jaren zestig en zeventig vonden soms ook dat het niet meer de tijd was om veel kinderen te krijgen. Maria Derks uit Roermond, die in het begin van de jaren zestig twee kinderen kreeg, vertelde: 'Ik denk ook wel dat de tijden veranderden. Er waren maar weinig mensen die meer dan twee kinderen kregen. En dat had ook te maken met de Koude Oorlog, en de toestand in de wereld, de kwade buitenwereld'.

Hoewel vrouwen duidelijke ideeën hadden over het aantal kinderen dat ze wilden hebben, konden ze deze wens in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig niet altijd verwezenlijken. In veel gevallen kwamen er toch meer kinderen omdat betrouwbare en prettige methoden van geboorteregeling ontbraken. Het uiteindelijke aantal kinderen week daardoor nogal eens af

Portret van een groot katholiek gezin, ca. 1950. Anders dan vaak wordt gedacht waren gezinnen met meer dan vijf kinderen uitzonderingen, ook in de jaren vijftig. Uit: H. Galjaard, Het leven van de Nederlander (Utrecht 1981).

van het van te voren gewenste, maar het was nooit zo dat vrouwen een klein gezin wensten en toch veel kinderen kregen. Dit verschilt met het beeld uit de Kerklaan-brieven waaruit de indruk ontstaat dat vrouwen helemaal geen zeggenschap hadden over het aantal kinderen.

Katholieke vrouwen wilden omstreeks 1950 over het algemeen minder kinderen dan hun ouders, maar ze wilden nog steeds meer kinderen dan andere Nederlandse bevolkingsgroepen. Katholieken in de jaren vijftig zagen een groter gezin (drie of meer kinderen) veel vaker als ideaal en het verlangen naar een spoedige gezinsuitbreiding leefde sterker.[19] Dit blijkt ook uit een enquête onder zevenhonderd getrouwde vrouwen in 1951: katholieken deden minder aan

19 A.E. Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstige gezin. Deel I en II* (Amsterdam 1953).

geboorteregeling dan andere vrouwen.[20] Motieven voor het gewenste kindertal waren door persoonlijke omstandigheden ingegeven en verschilden vaak van elkaar. Factoren die meespeelden waren: gezondheid en leeftijd, woningnood, de financiële situatie, vrees voor oorlog en religieuze motieven. Deze factoren werden ook in andere onderzoeken genoemd.[21] De katholieke vrouwen die voor dit onderzoek geïnterviewd zijn en graag een groot gezin wilden, gaven geen religieuze motieven aan als reden voor hun kinderwens. Zij gaven als motivatie dat ze zelf uit een groot gezin kwamen en dit gezellig vonden.

Uit deze en andere interviewstudies over geboorteregeling en seksualiteit is gebleken dat gezinsplanning geen puur rationeel-economische of religieuze beslissing was voor veel mensen. Er speelden allerlei, heel diverse factoren een rol. Dikwijls werd de uiteindelijke gezinsgrootte door echtparen achteraf gezien als toevallig of een samenloop van omstandigheden.[22] Dit ook omdat de methoden voor geboorteregeling die de geïnterviewden toepasten niet altijd even effectief waren.

Geboorteregeling: 'een oplossing voor het eigen geweten'

Omdat de meeste vrouwen een duidelijke voorkeur hadden voor een bepaald aantal kinderen, hadden ze ook bijna allemaal ervaring met geboorteregeling. Dit is anders dan in de brieven van de vrouwen die Kerklaan voor haar boek selecteerde. Slechts één geïnterviewde heeft nooit aan enige vorm van geboorteregeling gedaan en zij heeft uiteindelijk minder kinderen gekregen dan zij en haar man gewenst hadden. Achteraf praatten de geïnterviewden allemaal openlijk over hun ervaringen met geboorteregeling. Beslissingen over geboorteregeling werden door allerlei omstandigheden en overwegingen bepaald. Meestal wilden echtparen de geboorten spreiden of vonden ze op een bepaald moment dat hun gezin compleet was. Voor veel geïnterviewden, en zeker zij die trouwden voor 1960, speelde de kerk en de sociale omgeving een rol in het besluitvormingsproces. Een aantal vrouwen voelde een druk van de kerk en had gewetensbezwaren om 'zomaar' aan geboorteregeling te gaan doen. Tiny Hendriks, getrouwd met een ambtenaar uit een klein dorp, die tussen 1957 en 1963 vijf kinderen kreeg, besprak in het begin van de jaren zestig haar groeiend kindertal met een geestelijke:

> Ik zei tegen mijn man: 'wil jij een keer op de drie kinderen passen en dan ga ik met je zus, die had namelijk geen kinderen en die had heel veel meegemaakt, in retraite'. En

20 A.E. Diels, S.J. Groenman, 'Gesprekken met getrouwde vrouwen omtrent geboorteregeling', in: S.J. Groenman (ed.), *Sociaal-wetenschappelijke verkenningen. Uitgave bij gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Assen 1957) 98-109.

21 Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen*, 97.

22 Zie bijvoorbeeld: Kate Fisher, *Birth control, sex and marriage in Britain 1918-1960* (Oxford/New York 2006); Kate Fisher and Sinom Szreter, '"They prefer withdrawal": the choice of birth control in Britain, 1918-1950', *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 263-291.

> toen zijn we drie dagen in Amersfoort geweest en daar heb ik echt dat huwelijk eens besproken bij een kapelaan. Ik zei: 'ik heb nu drie kinderen achter elkaar gekregen maar ik wil daar toch wel iets aan doen'. [...] 'Je bent nog zo jong', zei hij. 'Dan hoef je je eigenlijk niet zo aan te storen aan het geloof'. Dat zei die pater, ik hoor het ze nog zeggen en hij zei voor het zingen de kerk uit wat dan ook maar ze praatten toen nog niet over voorbehoedsmiddelen dat hadden ze ook kunnen zeggen.

Het probleem was hiermee voor haar niet opgelost en er werden nog twee kinderen geboren voordat ze uiteindelijk de pil ging slikken. Thérèse Arts, een maatschappelijk werkster die in de periode 1958-1962 drie kinderen kreeg, vertelde hoe zij in de jaren zestig omging met de katholieke moraal op het gebied van geboorteregeling:

> Nou wij hebben er wel erg mee gezeten. Net zo goed als alle katholieke gezinnen. Wij vonden drie kinderen echt wel genoeg. Want ja, elk kind heeft toch zijn persoonlijke zorg nodig. Wij hadden toevallig veel ziektes met de kinderen gehad, dus dat was toch wel vrij zwaar. We wisten eigenlijk ook niet goed hoe we dat zouden moeten doen en toen zijn we zelf tot de beslissing gekomen dat mijn man zich onvruchtbaar liet maken. Hij zei: 'jij hebt de bevalling al gehad dus dan pak ik dat wel, dat is mijn aandeel'. Dat vond ik heel erg sportief want heel veel mannen doen dat helemaal niet. Dat was onze oplossing om dit probleem aan te gaan natuurlijk, en ja iedereen doet dat op zijn eigen manier. Maar net zo goed als bij al die mensen was dat in ons eigen gezin ook een probleem natuurlijk, want die pillen daar kon ik niet tegen en condooms daar had mijn man een hekel aan dus ...

Op de vraag hoe ze omging met de kerkelijke verboden op dit terrein, antwoordde ze:

> Dat mocht absoluut niet, maar wij wilden het absoluut wel en daar hadden we dan maling aan! Dat is nou echt een oplossing voor je eigen geweten. Je bekijkt het van alle kanten en als dat dan de oplossing is dan doe je dat. Het gekke is dat na die oorlog de kerk had echt een claim dat je daar niet zo open tegenover stond als dat je dat nu zou doen. Op een of andere manier was dat toch wel een soort hersenspoeling denk ik. Anders kwam je niet in de hemel bij wijze van spreken. Ze hadden bovennatuurlijke manieren om je toch op dat weggetje te krijgen.

Deze vrouw gaf aan dat ze het achteraf gek vindt dat de kerk toen een sterke greep op haar had. Ze is nog steeds religieus en actief betrokken bij de kerk, maar ze heeft afstand genomen van de in haar ogen dwingende en controlerende rol van de kerk. En hoewel ze zelf dus met haar man aan geboortebeperking deed, kon ze naar eigen zeggen haar cliënten, die ze ontving als maatschappelijk werkster op een Katholiek Bureau voor Huwelijks- en Gezinsmoeilijkheden en die problemen hadden met de verboden op geboorteregeling, niets anders adviseren dan periodieke onthouding. Met deze tegenstrijdigheid had ze geen pro-

blemen. Als maatschappelijk werkster had ze zich te houden aan de leer waar het hele team van artsen en psychiaters achter stond. Wat ze in haar privéleven deed, dat was haar eigen zaak.

De discrepantie tussen ervaringen van vroeger en opvattingen nu, blijkt goed uit het onderstaande citaat, waarin Tiny Hendriks beschreef hoe ze begin jaren zestig over condooms dacht:

> Die hebben wij nooit gebruikt, dat is de schroom. Kijk want dat moet je man doen en dan zijn ze toch ... nu niet meer, maar dat was toen toch echt iets dat deed je dus niet. Terwijl hij [haar man] al heel goed op de hoogte was, want hij was al in militaire dienst geweest en in Indonesië geweest dus hij heeft wel wat meegemaakt hoor. Interviewer: en waarom durfde hij het niet? Geïnterviewde: nou daar heb je het weer het conservatieve, de opvoeding van je van je vroegere leven.

Trees Manders, kleuterleidster uit een klein dorp in Limburg, gaf aan dat ze aanvankelijk rekening hielden met de ge- en verboden van de kerk, maar dat ze uiteindelijk na het vijfde kind in 1969 hier toch van afweek: 'Totdat de vijfde geboren was, toen niet meer. En daarna hebben we gewoon, heb ik zelf een sterilisatie ondergaan, heel bewust dus, van dit wil ik en dit is genoeg voor ons. Als wij deze vijf netjes groot krijgen, dan is het mooi geweest'. Voor die sterilisatie ging ze niet naar de huisarts, die was veel te conservatief, maar klopte ze aan bij haar gynaecoloog:

> Ik had dus een gynaecoloog achter me staan omdat ik bij de laatste tweeling een keizersnee had gehad, dus die kende ik goed. Die had me begeleid, en daar heb ik het mee besproken dat ik het graag wilde. Hij zei, dat is geen enkel probleem, kom maar binnen. Dus het was zo geregeld. Dus dat heb ik helemaal niet besproken met die huisarts, want dan weet ik toch dat ik daar geen positief gesprek mee kon hebben.

Paula Cremers uit Venray, gaf eveneens aan dat de geboden van de kerk een rol speelden. Ze was wel op de hoogte van condooms, maar hield er rekening mee dat dit van de kerk niet mocht:

> Ja, het was alleen een probleem om condooms te kopen, want die kon je nergens krijgen, die werden toen onder de toonbank verkocht, in 1965 ging het iets makkelijker. Maar voor die tijd... ja je kon ze bestellen. Via de NVSH kon je ze bestellen. Maar ja, dat ging dan weer net een deur te ver. Nee, dat deden wij niet, nee. Ook omdat het toen kerkelijk verboden was. Dat speelt natuurlijk ook wel mee, dat mocht niet, klaar. [...] We wilden het eigenlijk wel, maar nee. Dat paste niet in onze belevingswereld, toen nog niet. We zijn er pas mee begonnen in 1965, na de geboorte van Moniek. Toen woonden wij in Nijmegen en toen kon je daar onder de toonbank condooms kopen.

Dat zij en haar man geen goede methode voor geboorteregeling hadden, zorgde voor veel spanningen:

> Vooral Jan, mijn man wilde niet dat er als maar kinderen kwamen. Maar hij wilde ook niet tot gehele onthouding overgaan. En om daar een weg in te vinden, dat was gewoon heel moeilijk. Dat was voor ons beiden moeilijk, ik bedoel, je wilt toch wel vrijen, je houdt van elkaar en je wilt wat. Nou, dat was best een hele moeilijke periode. Ik vond dat heel moeilijk. En periodieke onthouding dat werkte bij ons niet.

Veel vrouwen worstelden dus met de regels van de kerk en taboes op het gebruik van anticonceptiemiddelen omdat ze graag aan geboorteregeling wilden doen. Maar er was ook een andere kant. Bertie Giesen uit Venlo, die graag een groot gezin wilde, beschreef hoe ze zich bezwaard voelde dat ze van de huisarts tijdelijk de anticonceptiepil moest slikken:

> Nou, ik heb dus eerst in 1958 Maurits gekregen, toen in 1959 Jeroen, toen een dood geboren kind in 1961 en toen zei mijn huisarts, die zei ja, je moet dus eventjes goed opletten, want het wordt allemaal te veel. En toen, heb ik nog heel even in Vlaardingen de pil gehad. Eerst niet, maar toen had ik weer een miskraampje gehad, en toen zei die van nou, ik geef je toch de pil. Nou, dat vond ik wat hoor. Ik verstopte hem onder mijn matras, niemand mocht het weten. Terwijl we best opletten hoor. Iedere keer zeiden we van laten we in Godsnaam opletten, niet weer, maar het gebeurde toch. Trouwens bij het doodgeboren kind toen moesten ze mijn baarmoeder helemaal schoonmaken omdat de nageboorte niet kwam. En dat is natuurlijk ook niet goed voor je lichaam. Ik heb bij die dingen eigenlijk nooit zo heel erg stil gestaan, ik dacht: 'het komt wel weer goed, dan gaan we weer proberen', ik zei tegen Leo: 'gaan we weer proberen alle eieren te ontwijken' [lacht]. Lukt natuurlijk nooit, hij zei altijd, als we elkaar ruiken zijn we al zwanger.

Deze vrouw beschreef zichzelf als erg religieus en ze is dat nog steeds. Ze vertelde ook dat ze bij de zwangerschap van haar eerste kind bang was dat het kind te vroeg geboren zou worden zodat haar omgeving zou denken dat ze al voor haar huwelijk zwanger was geworden.

Toch waren er ook vrouwen voor wie gewetensbezwaren geen rol speelden. Yvonne Reinen, de vrouw van een zelfstandig ondernemer uit Venlo, vertelde op mijn vraag hoe zij aan geboorteregeling deed in de jaren vijftig: 'met condooms. Die waren er toen al, ja. Mijn man zorgde daarvoor. Dat was een goeierd'. Ze vond dit zelf geen prettige methode maar zei 'je moest er wat voor over hebben'. Gewetensbezwaren speelden volgens haar geen rol, ze heeft indertijd wel eens met een priester gesproken over het toepassen van periodieke onthouding, maar daar kreeg ze geen toestemming voor. Hierdoor wilde ze het condoomgebruik niet bespreken, ze vertelde: 'och welnee dat mocht toch niet. Als er maar een goede verstandhouding is, dan is het toch prima'. Er was ook het verhaal van Maria Roelofs die zelf graag, in de jaren vijftig en zestig, aan geboorteregeling wilde doen, maar gewetensbezwaren voelde omdat dit kerkelijk verboden was. Haar man voelde die bezwaren echter niet en wilde condooms gebruiken. Vervolgens zag zij zich voor een dilemma waarbij ze voor haar man koos, ook

De Katholieke Volkspartij was, net als het kerkelijk gezag, van mening dat mensen geen andere anticonceptiemethode mochten toepassen dan onthouding. In de praktijk werd ook coïtus interruptus toegestaan – wel aangeduid als 'voor het zingen de kerk uit'. De Sittardse Stichting Buitengewone Produkties maakte een parodie op deze zegswijze, refererend aan de snelle ontkerkelijking onder katholieken sinds circa 1970. Affiche 1972, collectie Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging.

omdat haar door diezelfde kerk geleerd was dat een vrouw altijd haar man moest gehoorzamen.

Paula Cremers, die zelf in die tijd (in het begin van de jaren zestig) geen condooms gebruikte, vertelde hoe een buurvrouw dat wel deed: 'Wij hadden in Helmond buren en die hadden twee kinderen en die kregen condooms via de NVSH. Dat vertelden zij, maar dat wist je ook want er was een envelop, een bepaalde envelop. Ja, dus de hele straat wist dat'. De sociale omgeving van de geïnterviewden speelde dus in sommige gevallen een duidelijke rol in het al dan niet toepassen van geboorteregeling.

Periodieke onthouding

Een groot aantal vrouwen maakte gebruik van periodieke onthouding. Deze methode was immers door de kerk onder bepaalde omstandigheden toegestaan en bovendien toe te passen zonder hulpmiddelen. Uit enquêtes en onderzoeken

blijkt dat periodieke onthouding onder katholieken de meest populaire methode voor geboorteregeling was.[23] Het succes hiervan was echter niet erg groot: vrouwen met een onregelmatige cyclus konden er niet van op aan en bovendien vonden veel vrouwen en hun echtgenoten het vervelend dat ze zich periodes van geslachtsgemeenschap moesten onthouden. Dit maakte hun seksleven geforceerd en minder spontaan. Informatie over periodieke onthouding kregen vrouwen van de huisarts, via de radio of uit literatuur. Marleen van den Heuvel, die tussen 1957 en 1965 vier kinderen kreeg, vertelde hoe zij en haar man door Trimbos op het spoor van periodieke onthouding werden gezet. Maar ook haar ouders 'leefden al periodiek':

> Ik weet dat mijn ouders nota bene al aan periodieke onthouding hebben gedaan, al in de dertiger jaren. Maar dat was in de stad [in Haarlem], maar als je hier soms in Brabant en in Limburg hoort dat de pastoor dan kwam bij wijze van spreken om te kijken of er genoeg kinderen werden geboren. Maar in de stad zei de pastoor al: 'buiten tien en in de stad vijf, dat is genoeg'. Dus ik denk dat mijn ouders al, dat heeft mijn moeder ook wel eens verteld. Want ik was uit de dertiger jaren. En ik heb ook een vriendin nota bene en die waren ook uit de dertiger jaren en die hadden ook zes kinderen en die woonden dan hier in Limburg. En dan ging die moeder biechten met Pasen en toen kreeg ze niet de absolutie, want zij leefden periodiek. Maar dat hebben wij juist niet meegemaakt. Per se niet.

Uit het proefschrift van Hanneke Westhoff blijkt dat periodieke onthouding in de jaren dertig succesvol werd geïntroduceerd in katholieke kring.[24] Alle vrouwen waren bekend met bisschop Bekkers die in 1963 op televisie openlijk vertelde dat geboorteregeling een zaak voor het eigen geweten was. Veel geïnterviewden vonden dit erg prettig en hebben goede herinneringen aan hem.

Slechts één van de vijfentwintig vrouwen zei nooit aan enige vorm van geboorteregeling gedaan te hebben. Deze vrouw, Dorothee Ambaum, die in de jaren vijftig en zestig kinderen kreeg, vertelde op de vraag of ze ooit aan geboorteregeling gedaan had: 'Nee, wij hebben geleefd zoals we in het liefdesleven samen wilden leven, ongeacht temperatuur. Want als ik al die verhalen hoorde van temperaturen en van periodieke onthouding, dat was voor mij zo'n vreemde wereld'. Zij en haar man hadden graag nog meer kinderen gekregen dan de zeven die het uiteindelijk geworden zijn. Behalve aan periodieke onthouding waren er ook vrouwen die bepaalde perioden van hun huwelijk aan totale onthouding deden of waarvan de man ervoor zorgde dat hij 'voor het zingen de kerk uitging'.

23 L.A.G.J. Timmermans, *Huwelijksbeleving van katholieke jonggehuwden. Een onderzoek middels een enquete in de westelijke mijnstreek van Limburg.* Medische reeks mens en gezin deel III (Utrecht/Nijmegen 1964); P. Dupuis, J.D. Noordhoff (ed.), *Sex in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1969).

24 Hanneke Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J.Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986).

De pil

Tussen de geïnterviewden is een duidelijke tweedeling te maken als het gaat om het toepassen van geboorteregeling: aan de ene kant waren er de vrouwen die in de jaren vijftig en begin jaren zestig kinderen kregen en aan de andere kant de vrouwen die in de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig kinderen kregen. De eerste groep vrouwen had nog niet de mogelijkheid om de anticonceptiepil te slikken, de tweede groep wel. Over deze pil zijn veel verschillende verhalen. Een aantal vrouwen begon er vrijwel direct mee toen de pil op de markt kwam, andere vrouwen begonnen ermee in de jaren zeventig. Geïnterviewden die in de jaren zestig huwden, hebben bijna allemaal voor kortere of langere tijd de pil geslikt. Niet iedereen was hier enthousiast over. Sommige vrouwen wilden niet aan de pil vanwege bijwerkingen, zoals hoofdpijn, gewichtstoename en een stijgende bloeddruk. Paula Cremers beschreef hoe de pil haar seksleven negatief beïnvloedde:

> Toen kwam inmiddels wel de pil, na '65 kwam de pil op de markt. Maar dat was een pil met heel veel bijwerkingen, waar ik heel veel last van had. Ik heb het wel geprobeerd, maar ik wilde dat niet, ik bedoel die pil dat vlakte enorm af. Toen ik de pil slikte, toen hoefde er van mij niet gevreeën te worden, want ik had er helemaal geen zin in. En ik ben wat dat betreft best direct, dus dan zeg ik dat ook. En dat gaf ook weer spanningen, dus daar zijn we toen ook mee gestopt, toch maar weer over gegaan op condooms. Je moest daar een weg in zoeken.

Het was voor de meeste vrouwen geen probleem om de pil van de huisarts te krijgen, het enige punt was dat je er wel zelf om moest vragen en dat was soms moeilijk. De meeste vrouwen spraken tot de jaren zeventig niet openlijk over hun pilgebruik met bijvoorbeeld familie of vriendinnen. Toos Jansen, afkomstig uit een klein dorp, die aan het eind van de jaren zestig aan de pil ging, gaf aan:

> Ik was toen ook op die leeftijd dat ik zelf begon met de pil. Ja, en dat was toch wel wat want dat mocht zo maar niet eigenlijk. Maar ik weet toch dat ik dan op een gegeven moment toch zover was, en dat ik er met de huisdokter over gepraat heb. Want zoveel kinderen als mijn moeder had gehad, zoveel wilde ik er toch zeker nooit hebben.

Informatie over de pil haalde ze eind jaren zestig bij de huisarts en uit Libelle. Twee vrouwen die in 1965 huwden, begonnen meteen na hun huwelijk met de pil omdat ze het krijgen van kinderen even wilden uitstellen. Deze vrouwen stopten al vrij snel en binnen twee jaar na hun huwelijk kregen ze hun eerste kind. Ze hadden last van bijwerkingen, bovendien wilden ze wel heel graag kinderen. Een aantal vrouwen heeft de pil langere tijd geslikt. De meeste vrouwen kozen op een bepaald moment toch voor een andere oplossing zoals sterilisatie of baarmoederverwijdering.

Eind jaren zestig haalden veel vrouwen hun informatie over de nieuwe anticonceptiepil uit de vrouwenbladen. Margriet, 1975 afl. 37, bijlage 'man en vrouw speciaal, de pil'. Collectie Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis.

Besluit

Kinderen krijgen was voor vrijwel alle geïnterviewden een vanzelfsprekendheid. Maar het aantal kinderen dat vrouwen kregen en de tijdstippen waarop was voor een groot deel van de vrouwen in de periode 1950-1975 een keuze. Hiermee wijken deze vrouwen af van het beeld zoals dat gegeven is door Marga Kerklaan. De geïnterviewden bleken in een aantal gevallen weliswaar de door Kerklaan gesignaleerde kerkelijke en sociale druk gevoeld te hebben, maar er was voor hen sociale en mentale ruimte genoeg om hier onderuit te komen. Het feit dat de vrouwen in dit onderzoek vooral uit een generatie later komen, heeft hier mee te maken. Een andere reden is dat bij Kerklaan boerenvrouwen en arbeidersvrouwen oververtegenwoordigd waren, terwijl ik juist vrouwen uit de middenklasse en hogere sociale klasse heb geïnterviewd. Deze laatste vrouwen waren beter op de hoogte van methoden van geboorteregeling en hadden hier ook betere toegang toe. Vrijwel alle vrouwen die ik interviewde besloten op een bepaald moment aan een vorm van geboorteregeling te gaan doen. Die beslissing viel sommige vrouwen zwaar. Er was dan ook in een aantal gevallen zeker sprake van een druk en controle van de kerk en van de omgeving van de

geïnterviewden op het krijgen van kinderen. Deze druk was niet altijd eenduidig en verschilde per gezin, periode en streek. Sommige vrouwen voelden een sterke sturing, anderen nauwelijks of helemaal niet. Vrouwen die aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig kinderen kregen, voelden geen druk. Toen was het niet meer gebruikelijk een groot gezin te stichten. Het feit dat de geïnterviewden vrijwel allemaal - ook in de jaren vijftig - aan geboortebeperking deden, bevestigt dat er in de jaren zestig geen sprake was van een breuk in het denken en handelen van katholieken over geboorteregeling, maar eerder van continuïteit ten opzichte van de jaren vijftig en ook daarvoor.

Voor vrijwel iedereen was het aantal kinderen al een gespreksonderwerp tussen man en vrouw vóór het huwelijk. Religie speelde geen rol bij de vrouwen in hun gedachten over het ideale kindertal. Het gewenste kindertal was vaak gebaseerd op de gezinsgrootte uit het ouderlijke gezin. De meeste vrouwen wilden graag kinderen, maar niet zoveel als hun moeders. Een paar vrouwen wilden juist net als hun moeders een groot gezin. In de loop van het huwelijk veranderden ideeën over de gewenste gezinsgrootte nogal eens.

Beslissingen over het toepassen van geboorteregeling werden om uiteenlopende redenen genomen en het is moeilijk daarin een lijn te ontdekken. Binnen elk gezin golden andere problemen en situaties. De meeste vrouwen wilden de geboortes spreiden en op een gegeven moment helemaal geen kinderen meer. Hier gaven ze vaak achteraf een specifieke reden voor. Sommige vrouwen kregen bijvoorbeeld gezondheidsklachten of miskramen en daardoor het advies om aan geboorteregeling te gaan doen. Bovendien vonden echtparen dat op een gegeven moment hun gezin compleet was, dat het niet meer gebruikelijk was om een groot gezin te hebben, dat de tijd er niet geschikt voor was (bijvoorbeeld vanwege een gevoelde oorlogsdreiging of overbevolking), of dat het financieel niet verantwoord was om nog meer kinderen te krijgen. Deze omstandigheden maakten het voor hen en hun omgeving acceptabel om aan geboorteregeling te doen. Veelal werd de uiteindelijk tot stand gekomen gezinsgrootte door echtparen achteraf gezien als toevallig of een samenloop van omstandigheden. Geconcludeerd kan worden dat gezinsplanning voor de geïnterviewden een dynamisch proces was waarbij voortdurend aanpassingen van strategie en doelstellingen plaatsvonden.

Een van de meest gehoorde argumenten van vrouwen die in de jaren vijftig en begin jaren zestig kinderen kregen en graag aan geboorteregeling wilden doen, was het ontbreken van geschikte middelen of methoden. Daardoor lukte het niet altijd om het gewenste kindertal te bereiken. Het kopen van bijvoorbeeld condooms was omgeven met taboes. Periodieke onthouding werd veel gebruikt, maar niet als prettig of effectief ervaren. Vrouwen die in de jaren zestig huwden, gingen bijna allemaal op een bepaald moment 'aan de pil'. Anderen slikten de pil niet of maar tijdelijk vanwege bijwerkingen of de vrees voor gezondheidsrisico's. Informatie over geboorteregeling werd vergaard via literatuur, kennissen, voorlichtingsavonden, voorlichtingsboeken, de huisarts, radio, kranten en tijdschriften.

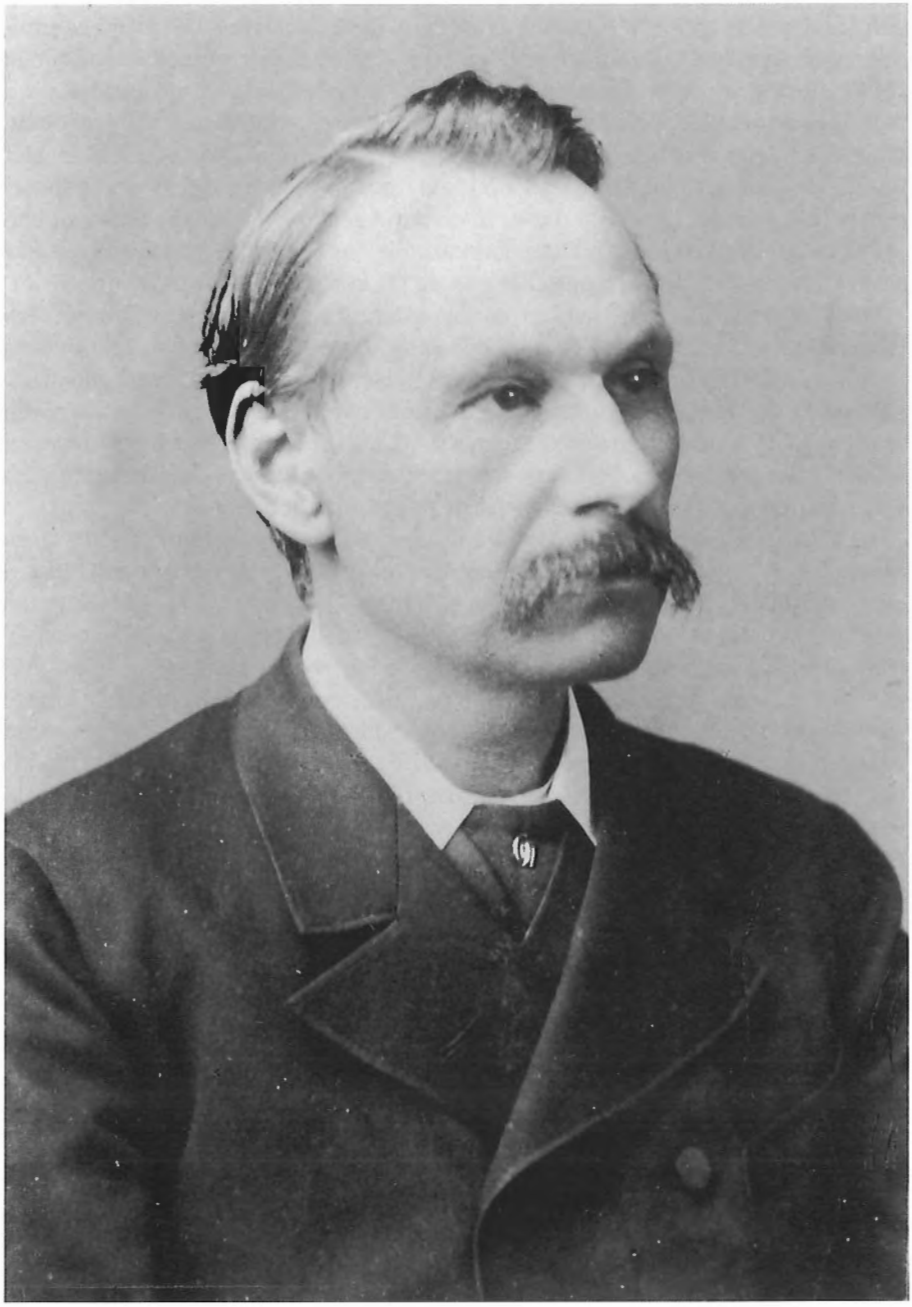

Portretfoto van de Roermondse schrijver-dichter Emile Seipgens (1837-1896) omstreeks 1870. Collectie Gemeentearchief Roermond.

Maurice Heemels

In paradisum deducant te Angeli?[1] *Sociale status en rites de passage na het overlijden in Roermond tussen 1870 en 1940*

Ut geldj

[...]
'En geit eine erme duvel dood,
Dan mot dai oug waire begrave.
De köster löpt mit 't kruuts veurop
En die hem volge, motte drave.
Mer mit eine rieke stap veur stap
Gaon zie de wasse kairs vertoesche.
En det veur geldj. En det veur boesche.

Den erme kumt in 't vagevuur,
Zien zeel moot lang dao blieve schmachte.
Dao weurd omtrinjt neet veur gebaijd:
Dai pongel, laot dai mer get wachte.
Mer 't zeelke van den hooge:
Koormeziek en oetvaart duit et scheete.
Det is veur geldj. D'es veur monéte'.
[...][2]

In zijn gedicht 'Ut geldj' hekelde de Roermondse schrijver-dichter Emile Seipgens (1837-1896) omstreeks 1870 de verschillen tussen de begrafenissen van arme en welgestelde inwoners van zijn stad.[3] Volgens Seipgens belandden 'rijke zielen' snel in de hemel. Met de woorden 'de oetvaart duit et scheete' doelde hij op de praktijk van zielenmissen voor overledenen. In een uitvaartmis – doorgaans tussen één en acht weken na de begrafenis – werd gebeden voor het zielenheil van de overledene. In veler ogen zorgde dit voor een snelle entree van diens ziel in de hemel. De woorden van de schrijver zijn een zeldzame uiting van kritiek

1 Naar de openingsregel *In paradisum deducant te Angeli* ('Mogen de engelen u ten hemel geleiden'), het slotlied bij het verlaten van de kerk op weg naar het kerkhof, de begraafplaats of het crematorium volgens het *Rituale Romanum*.

2 Vertaling: En gaat een arme duivel dood, / dan moet die ook worden begraven. / De koster loopt met het kruis vooraan / en zij die hem volgen, moeten draven. / Maar met een rijkaard stap voor stap / gaat men de wassen kaars verbranden. / En dat voor geld. En dat voor geld / De arme komt in het vagevuur, / Zijn ziel moet daar lang blijven smachten. / Voor hem wordt nauwelijks gebeden: / 'Die arme drommel, laat hem maar wat wachten' / Maar het zieltje van de aanzienlijke: / Koormuziek en uitvaart maken dat het 'schiet'. / Dat is vanwege geld / Dat is vanwege geld. *Nota bene*: 1).'Vertoesche' is door de auteur vrij vertaald met 'verbranden'. 2). Seipgens gebruikt in de slotregels van alle strofen in zijn gedicht meerdere lokale benamingen voor geld.

3 P. Nissen, *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond 1986) 132.

op de destijds in Roermond gangbare funeraire cultuur, maar waarschijnlijk schreef Seipgens op wat menig stadgenoot in vertrouwde kring zei.[4]

Begrafenisrituelen als uitdrukking van sociale status

In de negentiende en vroege twintigste eeuw speelde status een belangrijke rol in de rituelen na het overlijden. Die vertoonden per sociale groep aanzienlijke verschillen. In een onderzoek naar de begraafcultuur in een Noord-Brabants dorp stelde Kees Mandemakers vast:

> Het statuskarakter van een begrafenis was voor de negentiende-eeuwer evident. De gang naar het kerkhof was de laatste en daarmee wellicht bij uitstek dè gelegenheid om zijn of haar sociale positie naar boven bij te stellen. [...] De tocht naar het graf was de laatste keer waarop men aan de standsbewuste negentiende-eeuwse samenleving kon laten zien tot welke stand men zich rekende.[5]

Thomas Laqueur heeft negentiende-eeuwse begrafenissen omschreven als 'the ritual occasions for definitively marking social place'. Hij concludeerde 'that a precise relationship could be established between social standing and the cost of a funeral; and, that the cost was manifest in the parade that was presented to the public'.[6] Ook de Engelse historica Pat Jalland stelde dat 'cultures of death in Victorian Britain were class-bound'.[7] De Victoriaanse middenklasse gebruikte begrafenis, begraafplaats en herinneringscultuur 'to specify their status and perceived respectability'. Voor de elite was de begrafenisstoet een belangrijk middel om 'social superiority, affluence and respectability' uit te drukken.[8]

In een beschrijving van aristocratische begrafenisrituelen in Limburg heeft Dick van den Bosch dat laatste nog eens benadrukt.[9] Hij wijst meermaals op de sterke verbondenheid van begrafenisritueel en sociale status, zowel voor de aristocratie als voor het stedelijke patriciaat. Voor de Limburgse elite waren begrafenisrituelen een belangrijk middel om zich sociaal te manifesteren. Maar begrafenisrituelen vervulden ook een rol in de handhaving van religieuze tradities en de legitimatie van religieuze gezagsdragers. Volgens Van den Bosch kunnen bij begrafenisrituelen vier soorten betrokkenen worden onderscheiden: de overledene zelf, diens nabestaanden, de deelnemers aan de rituelen, en de toeschouwers. Door het ritueel werden de bestaande maatschappelijke verhou-

4 Zie ook de *Nieuwe Koerier* van 11 maart 1894, waarin een zekere Jan van Roermond zich beklaagt over het verschil in eerbied dat kennelijk in de stad tussen begrafenissen van armen en rijken zichtbaar was.

5 K. Mandemakers, 'Om de laatste eer. Het Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds en de sociale verhoudingen in het schoenmakersdorp Besoyen, 1870', *NEHA-Jaarboek* 22 (1999) 111-137, aldaar 112-113.

6 T. Laqueur, 'Bodies, Death and Pauper Funerals', *Representations* (1983) 109-131, aldaar 109 en 115.

7 P. Jalland, *Death in the Victorian family* (Oxford 1996) 1.

8 L. Macgill, *A spectacle of the respectable? A case study: Keighley cemetery and memorialisation* (Saarbrücken 2009) 4 en 21.

9 D. van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18de tot de 20e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980) 181-210.

dingen 'ingeprent' bij de bezoekers van een begrafenisdienst of de toeschouwers van een begrafenisstoet, en daarmee symbolisch bevestigd. Door middel van de begrafenisrituelen gaven de overledene en diens nabestaanden uitdrukking aan hun sociale positie binnen de eigen groep en ten opzichte van lagere sociale groepen. Deze positie werd door de kerk met sacrale handelingen bekrachtigd. Door hun deelname aan de rituelen zagen de deelnemers hun positie in de maatschappij bevestigd.

Rites de passage

De op elkaar volgende, min of meer rituele handelingen in de periode tussen het overlijden en het openlijk herdenken van de overledene kunnen worden beschouwd als *rites de passage*. Dit begrip werd in 1909 geïntroduceerd door de Franse etnoloog Arnold van Gennep. Anderen werkten het concept verder uit.[10] Van Gennep stelt dat 'overgangsrituelen' plaatsvinden bij de overgang van de 'ene toestand in de andere' of 'van de profane naar de sacrale wereld'. Rituelen rond de dood, volgens Van Genneps definitie ontegenzeggelijk 'overgangsrituelen', zijn onder te verdelen in *rites de séparation* (scheidingsrituelen), tijdens welke een persoon wordt 'verwijderd' uit het gewone leven, *rites de marge* (veranderingsrituelen), die plaatsvinden tijdens een soort overgangsperiode, ook wel *liminale periode* genoemd, tussen het overlijden en – in dit geval – de missen ter herdenking van de overleden persoon, en *rites d'aggrégation* (aansluitings- of samenvoegingsrituelen), waarmee de overledene als herdacht persoon en de nabestaanden 'terugkeren' naar het normale leven.[11]

In dit artikel zal via een reconstructie van de met het overlijden van een aantal Roermondenaren verbonden handelingen worden vastgesteld welke rol 'publiek vertoon' in de periode 1870-1940 speelde bij de begrafenisrituelen van de stedelijke elite. Daarbij zal telkens ook worden gekeken naar de verschillen met andere Roermondenaren. Al eerder is vastgesteld dat Roermondse beroepsklassen verschillende laatste rustplaatsen kregen.[12] Hoe werden die verschillen *ritueel* vormgegeven?

De Roermondse bronnen lenen zich het best voor een reconstructie van de *rites de marge* in de liminale periode. Daarom spelen die in dit artikel een centrale rol. Via de bestudering van overlijdensakten, de registers van begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', lokale kranten, de jaarlijkse rekeningen van begrafenisdiensten in het archief van de Christoffelparochie en de fundatieregisters van het bisdom Roermond kan een beeld worden geschetst van het

10 A. van Gennep, *Übergangsriten* (*Les rites de passage*) (3de druk, Frankfurt am Main 2005); P. Kloos, *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 1972) 74 en P. Metcalf en R. Huntington, *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual* (15de druk; Cambridge 2010) 32.

11 Van Gennep, *Übergangsriten*, 21.

12 M. Heemels, 'Een 'microkosmos van de Roermondse maatschappij'? Een sociaalhistorisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIV (2009) 101-132.

'middendeel' van Van Genneps *rites de passage* en worden aangegeven welke betekenis de onderdelen ervan hadden in Roermond. Daarbij zal blijken dat Van Genneps *veranderings*rituelen vooral moeten worden opgevat als handelingen die de bestaande situatie en verhoudingen dienden te *bevestigen*, iets waar Van Gennep zelf niet expliciet op wees, maar latere bewerkers van zijn concept en ook Van den Bosch wel.[13] Helaas geven Van Gennep noch latere bewerkers aan waar de *rites de marge* – en daarmee de liminale periode – precies eindigen. In het kader van dit artikel lijkt het logisch de 'jaardienst', de herdenkingsdienst die een jaar na het overlijden plaats kon hebben, als laatste ritueel van de liminale periode te beschouwen. De officiële rouwperiode (voor overleden ouders) was meestal na een jaar beëindigd. De jaardienst wordt wel beschouwd als de afsluiting van de *tempus mortis*, de doodstijd.[14]

In dit artikel komen de volgende handelingen na het overlijden aan de orde: het aangeven van het overlijden bij de gemeente, de berichten van het overlijden in de lokale krant, de periode waarin de overledene was opgebaard, de begrafenisstoet, de begrafenis vanuit de kerk, de eventueel daaropvolgende missen ter herdenking van de overledene en ter 'redding' van diens ziel. Als basis voor het onderzoek dienden prosopografische gegevens over de op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de steekproefjaren 1880, 1895, 1913 en 1930 begraven Roermondenaren, die ook al voor een eerder gepubliceerd onderzoek zijn gebruikt.[15] Voor dat onderzoek zijn zoveel mogelijk gegevens over elke begravene uit de Roermondse bevolkingsadministratie en andere bronnen verzameld, alsmede de klasse van het graf op de begraafplaats. Op die manier konden de begraafklasse en sociale positie met elkaar in verband worden gebracht. Voor het hier gepresenteerde onderzoek is deze sociale positionering gekoppeld aan berichten over de gang van zaken tijdens de verschillende handelingen en gebeurtenissen na het overlijden: de aangifte, de overlijdensberichten in de lokale krant, de wachttijd tussen het overlijden en de begrafenis, de begrafenisstoet en de begrafenisdienst, en tenslotte de missen voor het zielenheil na de begrafenis. Als uitgangspunt voor de beschrijving van deze 'etappes' dient steeds zoveel mogelijk het geval van één prominente Roermondenaar: mr. dr. L.J.E.H. (Louis) Geradts, in 1893 op negenenveertigjarige leeftijd overleden als burgemeester van Roermond.

13 S. Schomburg-Scherff, 'Nachwort', in: A. van Gennep, *Übergangsriten*, 233-253; R. Schoen, *Pro facultatibus vel dignitate defuncti. Uitvaartritueel, sociale status en regelgeving in Rome (100 v. Chr. – 300 n. Chr.)* (Zutphen 2000) 33; Van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand', 199 e.v.

14 J. Walraven, 'Gebruiken vroeger en nu bij overlijden en begrafenis in en om de Roerstreek', *Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek* 7 (1975) 81-104, aldaar 101; H. Kok, *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk-Dinther 2005) 453; P. Ariès en G. Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven deel 4. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1989) 223-225; J. van Oudheusden en H. Tummers, *De grafzerken van de Sint-Jan te 's Hertogenbosch. I. Inleiding* ('s-Hertogenbosch 2010) 27.

15 Heemels, 'Een 'microkosmos'.

Portretfoto van de Roermondse burgemeester Louis Geradts (1843-1893). Collectie Gemeentearchief Roermond.

Het aangeven van een overlijden

Het overlijden van burgemeester Geradts kwam niet onverwacht. Hij werd al weken verpleegd in de 'R.K. Ziekenverpleging te Amsterdam' toen hij op zondag 8 oktober 1893 om kwart over acht 's morgens, nadat hij voor de derde keer de laatste sacramenten had ontvangen, zijn laatste adem uitblies. Hij stierf 'na eene smartvolle ongeneeslijke kwaal'. Een half uur later was men in Roermond al via de telegraaf op de hoogte gebracht. In een extra bulletin, bezorgd op diezelfde morgen, werden de Roermondse lezers van de *Maas- en Roerbode* op de hoogte gesteld. Het nieuws kon zich vervolgens mondeling door de stad

verspreiden.[16] Omdat Geradts was overleden in Amsterdam, werd daar aangifte van zijn overlijden gedaan.

Net als tegenwoordig moest van elk overlijden aangifte worden gedaan bij de gemeente. Het was de eerste, wettelijk verplichte handeling na een overlijden. De aangifte werd gedaan door twee, altijd mannelijke aangevers. In 1880 was in Roermond 24 procent van de eerste aangevers 'nabuur' van de overledene. Van de tweede aangevers gaf 31 procent aan diens buurman te zijn. De helft van de beide aangevers was een 'bekende' van de overledene, de overigen – 26 procent van de eerste, 19 procent van de tweede aangevers – waren familieleden. Het aangeven van een overlijden bij de gemeente was in 1880 in Roermond dus in de eerste plaats een taak voor familieleden, buren en bekenden. In deze formele eerste stap in de 'overgangsrituelen' speelden informele betrokkenen een belangrijke rol. In het bredere kader van de zogenaamde burenplicht was dat vrijwel overal lange tijd het geval.[17]

In 1895 was deze situatie in Roermond echter radicaal veranderd: betaalde aansprekers hadden de taak van buren en bekenden overgenomen. De rol van buren bij het aangeven van een overlijden was toen met 1 procent vrijwel volledig uitgespeeld, en ook het aandeel van bekenden en familie was teruggedrongen ten gunste van een kleine kring van officiële, betaalde aansprekers. Bij de eerste aangevers vormden ze in 1895 65 procent en onder de tweede aangevers 32 procent. In 1894 wordt over deze betaalde aanspreker door een zekere Jan van Roermond – ongetwijfeld een pseudoniem – bericht: 'Die man vertelt vooreerst, dat rang en stand u voorschrijven, nog een of twee zijner ambtgenoten te bestellen [...]'.[18] Volgens hem waren Roermondenaren gevoelig voor het standsargument, iets waar plaatselijke aansprekers handig gebruik van maakten. In het eind negentiende-eeuwse Roermond had er dus een duidelijke 'professionalisering' van het aangeven plaatsgevonden, mogelijk in verband met een groeiend statusbewustzijn onder nabestaanden. Ook in de onderzochte jaren daarna (1913 en 1930) bleef de rol van de betaalde aansprekers bij het aangeven van overlijden in de stad prominent, zij het dat ze in 1930 een klein stapje terug moesten doen ten gunste van familieleden. Gemeenteambtenaren fungeerden vooral vanaf 1895 als tweede aangever. Buren en bekenden waren na de eeuwwisseling nauwelijks meer betrokken bij de aangifte van een overlijden.[19]

Van oudsher waren aansprekers in veel Nederlandse dorpen en steden een bekend gezicht.[20] Tot in de jaren 1950 waren zij betrokken bij het aanzeggen van een overlijden aan familie, vrienden en bekenden. Omstreeks 1900 was hun

16 *Maas- en Roerbode* dinsdag 10 oktober 1893.

17 R. Sörries (red.), *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur, Band 1* (Braunschweig 2002) 228; H. Kok, *Funerair Lexicon. Encyclopedisch woordenboek over de dood* (Maastricht 2000) 39; Kok, *Thanatos*, 144 en Walraven, 'Gebruiken vroeger en nu', aldaar 87-88.

18 Jan van Roermond, 'Ditjes en Datjes', *De Nieuwe Koerier* (voortaan *NK*) 11 maart 1894.

19 Gebaseerd op: GAR, Burgerlijke stand Roermond, overlijdensakten 1880, 1895, 1913 en 1930.

20 Kok, *Funerair Lexicon*, 11.

rol in 'deftige milieus in de steden' zeker niet uitgespeeld.[21] In Roermond was er in deze periode in toenemende mate sprake van *twee* betaalde aansprekers die aangifte van het overlijden deden bij de gemeente. Dat geldt voor de begravenen in alle begraafklassen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', maar het duidelijkst in de begraafklassen I en II, waar de hoogste beroepsklassen een laatste rustplaats vonden.[22] In de begraafklasse I was in 1895 12 procent van het overlijden door twee betaalde aansprekers bij de gemeente gemeld, in 1913 en 1930 was dat respectievelijk 50 en 52 procent. In de begraafklasse II liggen deze percentages nog hoger: 62 procent in 1895, 64 procent in 1913, maar in 1930 is dit percentage, tegen de verwachting in, lager (35 procent). Het laten doen van de overlijdensaangifte door twee betaalde aansprekers lijkt een tot 1895 groeiende, en daarna constant populaire manier te zijn geweest om de status van de overledene en diens familie uit te drukken. Al eerder werd vastgesteld dat er in deze periode sprake was van een 'verhoogd statusbewustzijn' bij het geclassificeerde begraven op de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.[23] Bij de begravenen in de begraafklassen III en III 'onvermogend'/IV was er eveneens sprake van een groei in de overlijdensaangiften door twee betaalde aansprekers, maar de percentages zijn daar aanmerkelijk lager en de groei is in verhouding tot de begraafklassen I en II veel bescheidener.[24]

Overlijdensberichten in de lokale krant

Het overlijden van Louis Geradts nam in de *Maas- en Roerbode* van 10 oktober 1893 de volledige voorpagina in beslag. Daarbij stak het kleine overlijdensbericht op pagina drie schril af. Het stadsbestuur had in de twee dagen na het overlijden van de burgemeester koortsachtig gewerkt aan de voorbereiding van zijn begrafenis. In de krant van 10 oktober kon de lezers in detail worden gemeld hoe de begrafenisstoet er de volgende dag uit zou gaan zien. Een uit zes mannen bestaande 'regelings-commissie' was ingesteld om de stoet in goede banen te leiden.[25]

MacGill heeft het gedrukte overlijdensbericht in een krant gekarakteriseerd als 'a visible sign of status and respectability', in het bijzonder voor 'middle class families'.[26] Van alle Roermondse begravenen in de jaren 1880, 1895, 1913 en

21 A. van der Zeijden, 'Rouw en rustplaats. Over de dood', *Het Alledaagse leven. Tradities en trends in Nederland* 5 (Zwolle 2009) 156.

22 Heemels, 'Een microkosmos', aldaar 110-113.

23 *Ibidem*, 125-126. Een vergelijkbare ontwikkeling werd vastgesteld voor de Rotterdamse begraafplaats Crooswijk. Zie: M. Kamphuis, *De stad en de dood. Algemene Begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828-2000* (Rotterdam 2000) 80.

24 De percentages vertonen in de begraafklassen III en III 'onvermogend'/IV bovendien veel schommelingen tussen de steekproefjaren (1880, 1895, 1913 en 1930): III: 4% – 14% – 26% – 11% en III 'onvermogend'/IV: 2% – 18% – 5% – 11%.

25 *Maas- en Roerbode* dinsdag 10 oktober 1893.

26 MacGill, *A spectacle of the respectable?*, 24.

† † Heden overleed te AMSTERDAM
† tot onze diepe droefheid

Mr. Louis Joseph Geradts,

Burgemeester der gemeente Roermond,

in den ouderdom van bijna 50 jaren.

AMSTERDAM, 8 October 1893.

Namens de familie,
Eugène Geradts.

Plechtige lijkdienst Woensdag 11 October 1893, des voormiddags ten 10 ure in de Cathedrale Kerk te ROERMOND.

Vergadering ten huize van den overledene, om 9½ uur.

Burgemeester en Wethouders van Roermond

brengen ter algemeene kennis de ingezetenen, dat de plechtige begrafenis van onzen diepbetreurden Burgemeester

Mr. L. J. Geradts

zal plaats hebben morgen, Woensdag-ochtend, **11 October ten 10 ure.**

De begrafenisstoet zal van het sterfhuis af zich naar de Kathedrale Kerk begeven en naf het eindigen van den plechtigen begrafenis dienst trekken naar de Kapellerpoort.

De bewoners der straten, waarlangs de stoet zich zal bewegen, zijnde Neerstraat, Kapellerpoort, worden beleefd verzocht de straten te vegen en de vlaggen halfstoks uit te steken.

Vereenigingen die zich nog niet opgegeven hebben, kunnen zich nog bij de Regelingscommissie aanmelden.

ROERMOND, 10 October 1893.

Burgemeester en Wethouders,

De Secretaris, H. SCHREURS w. b.
H. BELTJENS.

SOCIETEIT „AMICITIA".

Heeren leden, welke zich bij de Commissie willen aansluiten bij de ter-aarde-bestelling van onzen hooggeachten Heer **Burgemeester,** worden verzocht Woensdag-morgen ten kwart over negen ure in het Societeitslokaal te willen zijn.

De President,
Oscar Bonhomme.

Het overlijdensbericht van Louis Geradts in de Maas- en Roerbode van dinsdag 10 oktober 1893. Collectie historische kranten, Gemeentearchief Roermond.

1930 werd nagegaan of van hun overlijden werd bericht in de lokale – rooms-katholiek georiënteerde – krant.[27] In 1880 en 1895 was dat de *Maas- en Roerbode*, in 1913 en 1930 haar opvolger, de *Nieuwe Koerier*. In 1880 verscheen van een kwart van de begravenen een overlijdensbericht in de krant; dat percentage groeide via 30 en 28 procent in respectievelijk 1895 en 1913 naar 38 procent in 1930. Het aantal Roermondse overledenen wier overlijden in de lokale krant bekend werd gemaakt nam dus geleidelijk toe. Dat neemt niet weg dat het overlijden van 62 procent van de begravenen in 1930 niet via de krant bekend werd gemaakt. Mondelinge bekendmaking en doorgeven van overlijdensberichten bleven gedurende de onderzoeksperiode het meest gebruikelijk.

Dit verschilde echter aanzienlijk per begraafklasse. In begraafklasse I was het bekendmaken van een overlijden in de lokale krant eerder regel dan uitzondering: in de onderzochte jaren in gemiddeld 82 procent van de gevallen. Dit percentage daalde naarmate het begraven goedkoper werd: in begraafklasse II gemiddeld 60 procent; in begraafklasse III gemiddeld 22 procent; in de laagste begraafklassen III 'onvermogend' en IV gemiddeld 7,5 procent. In de hoogste beroeps- en inkomensklassen was het blijkbaar min of meer vanzelfsprekend dat het overlijden in de krant werd gemeld. Over het overlijden en de begrafenis van de overige Roermondenaren was in de krant niets te lezen. Of zij geen waarde hechtten aan een publieke vermelding of er simpelweg de financiële middelen niet voor hadden, is moeilijk te zeggen.

Deze cijfers maken duidelijk dat het voor het grootste deel van de bewoners niet gebruikelijk was een overlijden via publieke media bekend te maken. Alleen de stedelijke elite maakte een overlijden vrijwel altijd bekend in de lokale krant. Het verschijnen van een overlijdensbericht in de *Maas- en Roerbode* en later de *Nieuwe Koerier* kan worden beschouwd als indicator van de sociale positie van de overledene en diens familie in de Roermondse gemeenschap. MacGills typering van het gedrukte overlijdensbericht gaat dus zeker ook op voor Roermond.

De dagen tot de begrafenis

De kist met het stoffelijk overschot van burgemeester Geradts arriveerde in de late middag van dinsdag 10 oktober per trein op het station in Roermond, waar de 'wachtkamer eerste klas' met rouw was behangen. Ze werd in een klaarstaande lijkkoets geplaatst die geflankeerd werd door zes brandweermannen met brandende fakkels. Een 'talrijke menigte was van deze treurige plechtigheid met ontbloote hoofden getuige'. De leden van de Koninklijke Harmonie – waarvan Geradts bijna twintig jaar voorzitter was geweest – begeleidden hem naar zijn burgemeesterswoning aan de Swalmerstraat. Afgevaardigden van 'alle corporatiën en vereenigingen' liepen mee in de stoet van het station naar de Swalmerstraat. Van alle openbare en vele particuliere gebouwen wapperde de driekleur, voorzien van rouwwimpel, halfstoks. Geradts werd opgebaard in 'de

27 Overlijdensberichten of -advertenties verschenen voor het eerst in kranten aan het einde van de achttiende eeuw. Zie: Kok, *Funerair Lexicon*, 203.

zaal in het burgemeesterlijk huis' die was omgebouwd tot *chapelle ardente*.[28] De begrafenis vond de volgende ochtend plaats, op de derde dag na zijn overlijden.

Over de handelingen tijdens de liminale periode in het huis van de overledene – ongeacht de vraag of hij daar nu wel of niet gestorven was – zijn we voor Roermond slecht geïnformeerd. Uit een van de weinige publicaties over godsdienstige gebruiken in de stad omstreeks 1880 weten we dat de gordijnen in het huis van een overledene waren gesloten en dat er een 'lijk- of doodsplank' naast de deur stond ten teken dat er een dode in huis was.[29] We mogen aannemen dat de meeste overledenen voorafgaand aan hun begrafenis thuis waren.[30] Ze moeten er zijn afgelegd, wellicht gehuld in een 'doodskleed', zijn opgebaard in hun slaapkamer of de 'beste kamer' in het huis, en daar vlak voor de begrafenis gekist.[31] De kamer was vaak met zwarte lakens behangen. Bij beter gesitueerden was ze zodanig opgesmukt met lakens, bloemen en brandende kaarsen dat men van een *chapelle ardente* (rouwkapel) sprak. Tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw vonden in het sterfhuis ook een of meerdere nachtwakes plaats.[32]

Tussen het moment van overlijden en de begrafenis van de overledene verstreken te Roermond in de regel twee of drie dagen. De duur van drie dagen tussen overlijden en begrafenis won na 1895 terrein ten koste van de termijn van twee dagen. Dat was vooral in de hoogste begraafklassen het geval. In alle steekproefjaren werd bij begravenen in de begraafklasse I vaker een wachttijd van drie dan van twee dagen tussen overlijden en begrafenis aangehouden. In de begraafklasse II was dit alleen in 1913 en 1930 het geval. In de begraafklassen III, III 'onvermogend' en IV was en bleef de periode tussen overlijden en begrafenis bij het merendeel van de begravenen twee dagen. Er lijkt dus enig verband te bestaan tussen de begraafklasse en het aantal dagen tussen het overlijden en begrafenis.

Opvallend is bovendien dat het percentage dat pas vier, vijf of zelfs zes dagen na het overlijden werd begraven evenredig toenam met het niveau van de begraafklasse.[33] Een kenmerkend voorbeeld is de in 1930 op 89-jarige leeftijd overleden Isabella Beerenbroek. Zij was een ongehuwde dochter van Louis Beerenbroek (1805-1884), die tussen 1856 en 1875 burgemeester van Roermond was. Samen met enkele dienstmeiden en -knechten woonde zij in een groot pand in de deftige Swalmerstraat. Voorafgaand aan haar begraving in een eerste klasse grafkelder op 11 april 1930 werd zij gedurende vijf dagen opgebaard in haar huis. Een maand later lag de op 88-jarige leeftijd, eveneens ongehuwd overleden Maria Leurs – die een nicht van Beerenbroek was en praktisch haar

28 *Maas- en Roerbode* dinsdag 10 oktober 1893.

29 J. Waterreus, *Godsdienstige gebruiken te Roermond* (Roermond 1880) 2-3.

30 De eerste moderne begrafenisonderneming, Engelen, was actief in Roermond vanaf 1938.

31 Walraven, 'Gebruiken vroeger en nu', aldaar 89.

32 *Ibidem*, 91-93.

33 In de vier steekproefjaren zijn de percentages begravenen waarbij vier, vijf of zes dagen tussen overlijden en begrafenis zat: 13 procent (begraafklasse I), 8 procent (klasse II), 5 procent (klasse III, III 'onvermogend' / IV).

Bestuur en leden van de Roermondse 'Damesvereniging van de H. Elisabeth', zeer waarschijnlijk in 1909. Uiterst links zittend: Maria Leurs (1841-1930), uiterst rechts staand: Isabella Beerenbroek (1841-1930). Zittend, voor de dame in de witte jurk: voorzitster baronesse L. Michiels van Kessenich-Feyens. De vereniging verleende 'onderstand' aan zieke armen en behoeftige kraamvrouwen. Collectie Gemeentearchief Roermond.

buurvrouw – , 'rentenierster' en dochter van de arts Willem Ignatius Leurs (1794-1876), maar liefst zes dagen opgebaard in haar ruime woning aan dezelfde Swalmerstraat. Zij werd op 16 mei 1930 begraven in de familiegrafkelder, pal naast de zogenaamde Bisschoppenkapel.

Een lange(re) tijd tussen overlijden en begrafenis was onder meer nodig om familieleden die van ver moesten komen de kans te geven de begrafenis bij te wonen. In 1880 was geen van de kleine groep overledenen die langer dan drie dagen lagen opgebaard in Roermond geboren. We mogen aannemen dat er veel familie op enige afstand van Roermond woonde. Voor de latere steekproefjaren ligt een dergelijk verband minder voor de hand. Het vervoer werd immers steeds sneller en gemakkelijker. Het langer en mooier opbaren van een overledene was vooral een statusgevoelige aangelegenheid: 'Die Ausstattung der Aufbahrung spiegelte den sozialen Stand der Familie unmittelbar wider'.[34] Een bezoek aan de opgebaarde overledene bood de bezoekers de gelegenheid hem of haar en de nabestaanden te eren en daarmee hun sociale positie in de Roermondse samenleving te bevestigen. Het bezoek aan het sterfhuis was een belangrijke

34 Stöcker, *Die letzten Räume*, 111.

schakel in de keten van rituelen als 'expression of the social order'.[35] Het stijlvol ontvangen van familieleden, vrienden en relaties speelde in de huizen van dit deel van de begravenen een belangrijke rol en nam meer tijd in beslag dan bij Roermondenaren die minder aanzien genoten.

De begrafenisstoet als publiek hoogtepunt

In de vroege ochtend van woensdag 11 oktober 1893 was het al een drukte van jewelste in de stad. Vele leden van verenigingen spoedden zich rond negen uur 'deftig in het zwart gekleed' naar hun verenigingslokaal. Van daaruit ging men met 'omfloerst vaandel' naar de Venloschepoort om de begrafenisstoet voor de overleden burgemeester Geradts te formeren, die om tien uur van de burgemeesterswoning naar de kathedrale kerk zou vertrekken. De stoet telde tussen de tweeëneenhalf- en drieduizend deelnemers. Tegen tien uur betraden het voltallige gemeentebestuur en een groot aantal burgerlijke en militaire hoogwaardigheidsbekleders de burgemeesterswoning. Deken Corten, voorafgegaan door 'bijna alle hier aanwezige eerwaarde heeren Geestelijken' arriveerde even later. Nadat hij de lijkkist had gezegend, werd de 'onder kransen en bloemen bedolven lijkbaar' naar buiten gedragen. Oud-burgemeester Diepen en een vijftal gemeenteraadsleden droegen de slippen van het lijkkleed. De lijkbaar werd voorafgegaan door eenentwintig onderdelen, waaronder de geestelijken, die brandende waskaarsen in hun hand hielden. Na de baar volgden de gemeenteraad, de rechterlijke macht – Geradts was in Roermond werkzaam geweest als advocaat, procureur en rechter – en nog negentien onderdelen. Terwijl de geestelijken het *Miserere* zongen, bewoog de stoet zich langzaam naar de kathedraal. Aan weerszijden van de route zag het zwart van de mensen.[36]

Vanwege het publieke karakter was de begrafenisstoet voor deelnemers en toeschouwers het onbetwiste publieke hoogtepunt tijdens de liminale periode. De kerkdienst en de stoet waren publieke begrafenisrituelen waarmee iemands sociale positie in het centrum van de stad verbeeld kon worden.[37] De sociale positie van de geestelijkheid, wereldlijke gezagsdragers, andere leken en verenigingen kon in de volgorde van de stoet op aanschouwelijke wijze worden gedemonstreerd. Van den Bosch zegt hierover: 'De plaats die ieder van de deelnemers innam bij het brengen van de laatste eer aan de overledene, vormde

35 Metcalf en Huntington, *Celebrations of death*, 83 en J. Strange, *Death, grief and poverty in Britain, 1870-1914* [Cambridge social and cultural histories vol. 6] (New York 2005) 16.

36 *Maas- en Roerbode* donderdag 12 oktober 1893.

37 Van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand', aldaar 186; P. Grandcoing, 'La mise en scène du « peuple chrétien » : les funérailles du notable catholique à travers la *Semaine religieuse de Limoges* (1863-1914)' in: P. d'Hollander, *L'Eglise dans la rue. Les cérémonies extérieures du culte en France aux XIXe siècle* (Limoges 2001) 255-272, aldaar 259 en 264; D. Bos, 'Dood en begraven. Funerair ritueel in de vroege socialistische beweging 1871-1899', *De negentiende eeuw* 31 (2007) 1, 38-58, aldaar 57. Ook in oudere samenlevingen hadden begrafenisstoeten een voornamelijk sociale functie omdat ze de 'maatschappelijke waarde' van de dode en diens familie uitdrukten. Zie bijvoorbeeld Schoen, *Pro facultatibus vel dignitate defuncti*, 43-49;

Een deel van de begrafenisstoet van Louis Geradts arriveert op de Markt, komende vanuit de Swalmerstraat waar de burgemeesterswoning lag. Het gebouw rechts is tegenwoordig deel van het gemeentehuis, Roermond 11 oktober 1893. Collectie Gemeentearchief Roermond.

een aanwijzing voor de eer die hem zelf toekwam'.[38] Tijdens de begrafenis van burgemeester Geradts was de Roermondse samenleving vertegenwoordigd in een strak geregisseerde begrafenisstoet van instanties, autoriteiten en verenigingen. De baar van de overledene bevond zich, zoals we al zagen midden in de stoet, direct voorafgegaan door de 'H.H. Geestelijken' en onmiddellijk gevolgd door de gemeenteraad en de rechterlijke macht.[39] Als we de baar beschouwen als het centrale onderdeel van de begrafenisstoet, dan is meteen ook het maatschappelijke belang van hen die haar flankeerden voldoende geïllustreerd.

De lokale Roermondse krant de *Nieuwe Koerier* deed regelmatig verslag van begrafenissen in de stad. Uit de berichtgeving blijkt dat het hier ging om de begrafenissen van vooraanstaande inwoners. Zo wordt er verslag gedaan van de begrafenis van mr. Arsène Leurs (1894), die naar de Christoffelkerk werd gebracht door:

> een rei [*sic*] van geestelijken, met brandende kaarsen in de hand, voorafgegaan door de weeskinderen der stad [...], de familieleden [...], de edelachtb. heeren president en leden der Rechtbank en Balie, de burgemeester en leden van den Gemeenteraad, de

38 Van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand', 190.
39 *NK* 10 oktober 1893.

Kerkeraad, het College van Regenten over de R.K. Godshuizen, alsmede talrijke burgerlijke en militaire autoriteiten en een groot aantal burgers.[40]

Hier werd een lid van de stedelijke elite begraven. De belangrijkste Roermondse gezagsdragers haalden in een geordende stoet de overledene af aan diens huis. Een 'groot aantal burgers' nam deel aan de stoet en velen keken toe. Een week tevoren waren 'zeer vele gelovigen in den plechtigen lijkdienst tegenwoordig' van jonkvrouwe M. Michiels van Verduynen.[41] Het lijk van de Roermondse industrieel J. Andriessens werd in juni 1895 door een begrafenisstoet van het treinstation naar de Christoffelkerk gebracht, hetgeen nogal wat bekijks trok.[42] Ook dankbetuigingen in de krant getuigen van grote deelname aan begrafenissen van bekende inwoners.[43] De begrafenissen van respectievelijk burggraaf A. van Aefferden (1892), jonkheer E. van Aefferden (1896) en burggraaf Ch. van Aefferden (1922), edelen uit een geslacht dat als *primus inter pares* onder de Roermondse adel beschouwd mag worden, brachten een grote menigte Roermondenaren op de been, die aan de stoet deelnamen of toeschouwer waren.[44] Het zal niet verbazen dat er door de *Nieuwe Koerier* met haar stevig rooms-katholieke signatuur bijzondere aandacht werd besteed aan het overlijden en de begrafenis van (meestal hogere) geestelijken, die op grond van hun professie eveneens tot de stedelijke elite gerekend mogen worden.[45] Ook het overlijden van diverse kloosterzusters werd in de krant gemeld.

In de krantenverslagen werd vaak nadrukkelijk vermeld hoe druk het was geweest in de kerk en tijdens de gang van de begrafenisstoet naar en van de kerk. Typeringen als een 'indrukwekkende stoet' en 'grote' of 'algemeene deelneming' geven het publieke karakter van de begrafenissen aan. Deelnemende kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers werden met naam en functie vermeld. Ook de verenigingen en instellingen waarvan de overledene lid was geweest werden genoemd. Met name de Koninklijke Harmonie en het Roermonds Mannenkoor figureren regelmatig in de beschrijving van begrafenissen. Veel vooraanstaande Roermondenaren waren als lid of anderszins bij deze muziekgezelschappen betrokken.

De begrafenisstoet was het meest publieke onderdeel van de *rite de passage*. De stoet liep van het huis van de overledene naar de kerk en na afloop van de begrafenisdienst van de kerk naar de begraafplaats. Nadat men de kerk verlaten had, gingen familie, vrienden en kennissen van de overledene achter diens kist – die in een rouwkoets geplaatst was – te voet via de Kapellerlaan naar de

40 *NK* 19 april 1894.

41 *NK* 10 april 1894.

42 *NK* 18 juni 1895.

43 Bijvoorbeeld voor de deelname aan de begrafenissen van H. Rietjens, sociëteitshouder van 'Amicitia' (*NK* 6 april 1895) en Laurens Linssen, oud-notaris (*NK* 16 mei 1895).

44 *NK* 18 juni 1938 (terugblik op de begrafenis in 1892), *NK* 7 maart 1896 en *Nieuwe Maas- en Roerbode* 26 augustus 1922.

45 Zie bijlage 1.

Nadat de begrafenisstoet is ontbonden, neemt men met enkele toespraken afscheid van burgemeester Geradts aan de Kapellerpoort. Roermond, 11 oktober 1893. Collectie Gemeentearchief Roermond.

begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Beter gesitueerde Roermondenaren volgden hun overleden familielid meestal in een of meerdere koetsen. Bij begrafenissen in de eerste klasse werd de stoet begeleid door de celebrerende priester(s). Voor het afzetten van de overledene door de priester(s) bij de Kapellerpoort moest extra worden betaald.

De stoet verplaatste zich stapvoets, duidelijk in het zicht van toeschouwers op de trottoirs en in de bovenramen van de huizen langs de route. Zo gebeurde het ook bij Louis Geradts. Aan de Kapellerpoort werden namens de gemeenteraad, de rechtbank en door de pater die de burgemeester tijdens zijn ziekte had begeleid lijkredes uitgesproken. Mr. Eugène Geradts, jongere broer van de overledene, bedankte namens de familie alle aanwezigen.

Negentien volgrijtuigen begeleidden de burgemeester vervolgens naar Posterholt, waar de familie het huis Aerwinkel bezat en waar hij in de familiegrafkelder op het parochiekerkhof zou worden bijgezet: 'De Harmonie was intussen reeds in koetsen vooruit gereden en stond de stoet aan het begin van het dorp op te wachten. Onder het spelen van treurmuziek begaf men zich naar de kerk en daarna naar het kerkhof [...]'.[46] Laat in de middag, om vier uur, kwam er een einde aan de begrafenis. Het was een lange dag geweest, een zeven uur durend schouwspel, dat aan duidelijkheid over de positie van de overledene, diens nabestaanden en vele betrokkenen niets te wensen had overgelaten.

46 M. Smeets, *Koninklijke Harmonie van Roermond. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Koninklijke Harmonie van Roermond 1775-1950* (Roermond 1950) 68.

De begrafenisdienst: een geclassificeerd ritueel

Louis Geradts ontving een begrafenisdienst 'eerste klasse, eerste rang'. Voor en na afloop van de begrafenisdienst werden de klokken van de kathedraal langdurig geluid. Voor het extra luiden werd een bedrag van fl. 25,- betaald, terwijl voor de dragers van de baar, op 10 oktober zes en op de dag van de begrafenis twaalf, fl. 36,- moest worden afgerekend. Beide bedragen symboliseerden het maximaal mogelijke. Er werd bovendien voor fl. 51,88 aan kaarsen gebruikt, een ongekend hoog bedrag.[47] In het koor van de kathedraal, dat was behangen met volle rouw, hadden dan ook 'honderden waskaarsen' gebrand.[48] De kerk zat stampvol: 'Zijn begrafenis was een klinkend bewijs van hoogachting en verering, welke men hem toedroeg. De kathedraal was overvuld; toen de dienst reeds lang beëindigd was duurde de offergang [collecte] nog voort, zodat deze afgebroken moest worden'.[49]

De rituelen in de kerk waren minder publiek dan de stoet, maar vormden de belangrijkste religieuze schakel in de serie veranderingsrituelen die de liminale periode kenmerkten.[50] Van der Zeijden spreekt over 'maatschappelijke signalen'.[51] In de rooms-katholieke kerk – dus ook in (het bisdom) Roermond – waren kerkelijke diensten ingedeeld in klassen, die gelegenheid boden tot sociale positionering. De kosten verbonden aan begrafenisdiensten bestonden uit naar klasse variërende tarieven voor de hoofdcelebrant (de plebaandeken), medecelebranten (kapelaans), twee zangers, de koster – die het altaar versierde, als kruisdrager fungeerde en desgewenst als extra zanger optrad –, zes koralen, de organist en de orgeltrapper, het standaard luiden van de klok, de lijkendragers en weesjongens voor het aanzeggen of 'lijkbidden'.[52] Bij begrafenisdiensten in de eerste klasse kon worden bijbetaald voor 'extra luiden', 'extra was' en het 'afzetten' van de overledene. In het laatste geval werd het stoffelijk overschot na afloop van de begrafenisdienst door de celebrerende priesters tot aan de Kapellerpoort begeleid, waar temidden van de aanwezigen aanvullende afscheidswoorden gesproken konden worden door bijvoorbeeld vertegenwoordigers van verenigingen waarvan de overledene lid was geweest en waarna (een deel van) de begrafenisstoet via de Kapellerlaan naar de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' ging.

47 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 168.

48 *Maas- en Roerbode* donderdag 12 oktober 1893.

49 Smeets, *Koninklijke Harmonie van Roermond*, 67-68.

50 Voor een beschrijving van de kerkelijke rituelen: zie bijlage 2.

51 A. van der Zeijden, *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 41 en 43.

52 GAR, Nieuw Archief, afdeling IV, inv. nrs. 170, 187 en 188. In de rekeningen vanaf 1895 worden de koralen en vanaf 1913 de weesjongens niet meer vermeld. Onduidelijk is welke rol de weesjongens vervulden in de praktijk van het aanzeggen en hoe die rol zich verhield tot het optreden van de officiële aansprekers.

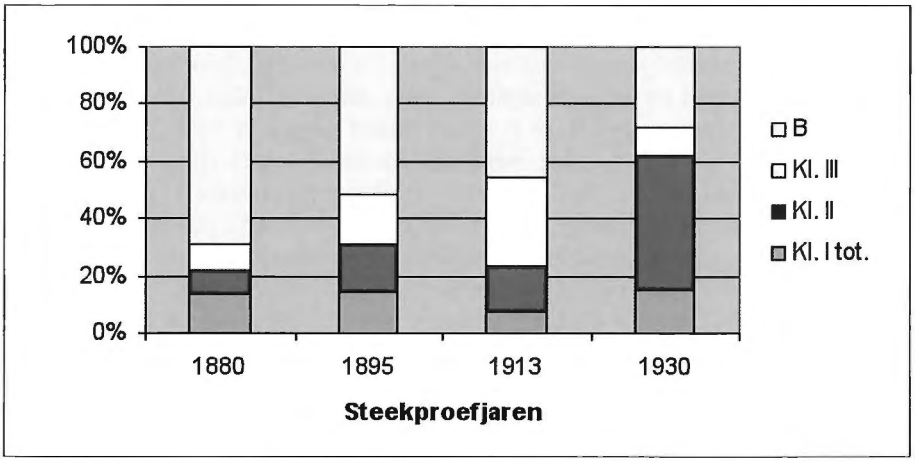

Grafiek 1. Begrafenisdiensten per klasse St. Christoffelparochie percentueel in steekproefjaren.

Voor degenen die vanuit de Christoffelparochie in de binnenstad werden begraven kon worden vastgesteld welke klasse begrafenisdienst zij voorafgaand aan hun begraving ontvingen (grafiek 1). In het steekproefjaar 1880 betrof dit 90 procent van alle op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' begraven personen; in 1895 en 1913 was dit 84 procent en in 1930 56 procent. De daling tussen de laatste steekproefjaren is een gevolg van de groei van Roermond buiten de oude binnenstad en het ontstaan van nieuwe parochies.[53] In een eerder artikel kon worden vastgesteld hoeveel Roermondse overledenen tijdens deze steekproefjaren in elke begraafklasse hun laatste rustplaats vonden.[54] Deze exercitie is nu herhaald voor de begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk. Zo wordt het mogelijk in beeld te brengen welke Roermondenaren welk type begrafenisdienst kregen.

De tarieven voor de diverse klassen van de begrafenisdiensten in de Christoffelparochie zijn vermeld in bijlage 3. De goedkoopste begrafenisdienst was een dienst van de Broederschap der Barmhartigheid (in grafiek 1 kortweg 'B'). Tegen betaling van een vaste contributie verzekerden de leden van deze broederschap zich van een standaard begrafenisdienst.[55] Hoe de begrafenisdienst 'van de broederschap' zich verhield tot de geclassificeerde diensten is niet uit de bronnen op te maken, maar we kunnen ervan uitgaan dat deze aanmerkelijk soberder was.[56]

53 De gegevens met betrekking tot begrafenisdiensten in Roermonds oudste parochie, die van 'St. Christophorus' of Christoffel in de binnenstad, zijn nagenoeg compleet. Het leeuwendeel van de op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1934 begravenen werd vanuit deze parochie begraven. Voor hen kon worden vastgesteld welke klasse hun begrafenisdienst had. Dat was niet mogelijk voor de begrafenissen vanuit hulpkerk Kapel in 't Zand, de Heilig Hartkerk (vanaf 1921) en de Nederlands Hervormde kerk – een zeer klein aantal.

54 Heemels, 'Een microkosmos'.

55 Heemels, 'Een microkosmos', 108, aldaar noot 33.

56 GAR, Nieuw Archief, afdeling IV, inv. nr. 155.

De ontwikkeling van de verhoudingen in de classificatie van begrafenisdiensten in de Christoffelparochie tussen 1870 en 1940 lijkt sterk op die van het begraven in klassen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Het percentage begrafenisdiensten in de klasse II groeit vanaf ongeveer 1920 sterk, tot een aandeel van 50 procent in 1934, het laatste jaar waarover cijfers beschikbaar zijn. Begrafenisdiensten in de duurste klasse bleven gedurende de gehele onderzoeksperiode gering in aantal tot een maximum van drie per jaar. Ze waren slechts weggelegd voor degenen onder de Roermondse elite die prijs noch moeite hoefden en wilden besparen. Louis Geradts was een van hen.[57] Opvallend is de gestage daling van het percentage begrafenisdiensten van de Broederschap der Barmhartigheid.[58] Het aantal leden van de broederschap daalde van 1065 in 1870 (11,2 procent van de Roermondse bevolking) naar 245 in 1926 (1,5 procent), mogelijk mede als gevolg van de opkomst van andersoortige begrafenisverzekeringen.[59] Het feit dat een steeds groter deel van de Roermondse bevolking een begrafenisdienst in de klasse II of III kon en wilde betalen sluit aan bij de 'opwaartse mobiliteit' die zich tussen 1913 en 1930 manifesteerde in het begraven op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.[60] Een (uiterlijk) zo indrukwekkend mogelijke begrafenisdienst was kennelijk voor steeds meer Roermondenaren een haalbare en, niet minder belangrijk, nastrevenswaardige zaak.

De veronderstelling ligt voor de hand dat niet alleen de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de klassen synchroon verliep, maar dat er ook een verband is tussen het type begrafenisdienst en de klasse op de begraafplaats. Dat is nagegaan voor de volwassen Roermondenaren in de vier steekproefjaren. De relatief grote groep begravenen jonger dan 1 jaar (zuigelingen) en de veel kleinere groep begravenen in de leeftijd van 1 tot en met 9 jaar werden buiten beschouwing gelaten, aangezien zij geen reguliere, geclassificeerde begrafenisdienst ontvingen.[61] De begravenen die in 1880, 1895, 1913 en 1930 een begrafenisdienst in de klasse I kregen, vonden gedurende de onderzoeksperiode hun laatste rustplaats deels in de begraafklasse I, deels in de begraafklasse II. Begraafklasse I bestond

57 De familie Geradts was buitengewoon welgesteld. Zie: M. Veelen, 'De grafkapel van de familie Geradts', *HVR-Jaarboek* 36 (2004) 23-33, aldaar 31.

58 Excelbestand auteur: 'Aantal begrafenisdiensten per klasse Christoffelparochie 1870-1934'.

59 Heemels, 'Een microkosmos', 108, noot 33.

60 *Ibidem*, 115 en 126.

61 In het archief van de Christoffelparochie ontbreken gegevens over voor hen gehouden begrafenisdiensten volledig. Het *Rituale Romanum* kende in haar *ordo sepeliendi parvulos* voor kinderen, gedoopt en gestorven *ante usum rationis* ('vóór de jaren des verstands', een leeftijd die verder niet gespecificeerd werd) een korte kerkdienst die afweek van een begrafenisdienst voor volwassenen en vanwege het achterwege laten van de eucharistie formeel geen mis genoemd kon worden. Voor hen werd vaak de 'votiefmis van de H.H. Engelen', kortweg de 'Engelenmis' opgedragen, mits het kind vóór zijn overlijden gedoopt was en de Engelenmis op de betreffende dag volgens de liturgische richtlijnen geoorloofd was. Zie o.a. *Rituale Romanum* (Regensburg 1884), *Rituale Romanum* (Regensburg 1925); W. Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid* (derde herziene druk; Roermond 1947) 97. Hoe priesters in Roermond gedurende de periode 1870-1940 met deze formele houding van de kerk in de praktijk omgingen, is moeilijk na te gaan. Zie: B. de Werd, *In het gezelschap der Engelen. Kinderbegrafenissen in Limburg 1856-1913* (Maastricht / Venlo 1999) 61-74.

Isabella Beerenbroek vond haar laatste rustplaats in het familiegraf in de begraafklasse I, dichtbij het centrale punt van de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', de Bisschoppenkapel. Foto: M. Heemels.

uitsluitend uit koopgraven, klasse II was de duurste categorie huurgraven op de begraafplaats. Voor de overledenen die een tweede klas begrafenisdienst kregen, geldt dat ze – een enkeling uitgezonderd – aansluitend begraven werden in de begraafklasse II. Voor de derdeklas begrafenisdienst is het beeld niet zo eenduidig. In de steekproefjaren werden overledenen met dit type dienst zowel in begraafklasse II als III begraven. De begravenen wier begrafenisdienst plaatsvond uit naam van de Broederschap der Barmhartigheid belandden nagenoeg allemaal in de goedkoopste begraafklassen. Slechts een enkel lid van de broederschap kreeg een graf in de begraafklasse II.[62] Van een graf in de begraafklasse I konden leden van de Broederschap der Barmhartigheid slechts dromen. Het verband tussen de klasse van de begrafenisdienst in de Christoffelparochie en de begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' was dus zo goed als evenredig. De beide classificaties – in de kerk en op de begraafplaats – sloten vrijwel naadloos op elkaar aan. Zou het zo bedoeld zijn geweest?

Missen voor het zielenheil

Op 15 februari 1894 werd in het fundatieregister van het bisdom Roermond een stichting ter waarde van tweeduizend gulden ingeschreven, bestemd voor de verfraaiing van de kathedraaltoren en het lezen van tien hoogmissen voor de zielenrust van Louis Geradts. De overledene zelf werd als stichter geregistreerd.[63] De parochiale rekeningen geven aan dat voor de zielenrust van de burgemeester nog in het jaar 1893 – dus in de maanden oktober, november en december – 'tien uitvaarten' met een gezamenlijke waarde van fl. 84,50 werden gehouden voor rekening van de kerk en 'vijfentwintig uitvaarten tweede klas' ter waarde van fl. 300,- afkomstig uit het door de burgemeester zelf gestichte bedrag. In totaal werden er in de resterende maanden van 1893, inclusief de uitvaart op 9 november, 36 missen voor de zielenrust van Geradts gehouden, waarvoor in totaal fl. 401,30 in rekening werd gebracht. Daarmee bedroegen voor de Christoffelparochie de inkomsten uit Geradts' begrafenis en missen voor diens zielenrust bijna de helft van de inkomsten uit alle begrafenissen in het jaar 1893 tezamen.[64]

Tegen het einde van de zesde eeuw was onder Paus Gregorius I 'de Grote' het idee ontstaan dat elke dode voordat hij in de hemel kon komen eerst een fase van 'zuivering' (van zonden) diende te ondergaan. Nabestaanden zouden tijdens deze periode het lot van diens ziel positief kunnen beïnvloeden middels gebeden, bij voorkeur in missen. Aan het einde van de elfde eeuw had het gebruik van het bidden voor het 'zielenheil' van overledenen zich in het christelijke

62 In 1930 ontving geen van de begravenen een begrafenisdienst van de Broederschap der Barmhartigheid. De laatste cijfergegevens van de broederschap betreffen het jaar 1926. Toen was het aantal leden gedaald naar 245 (1,5 procent van de Roermondse bevolking). Het is mogelijk dat er in 1930 geen leden van de broederschap overleden. Evenzo mogelijk is het echter dat zij in 1930 feitelijk had opgehoord te bestaan. Daarover bestaat geen zekerheid.

63 RAL, toegangsnummer 14.A003A, 'Bischoppelijk Archief Roermond 1840-1940', inv.nr. 476, pagina 46.

64 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 168.

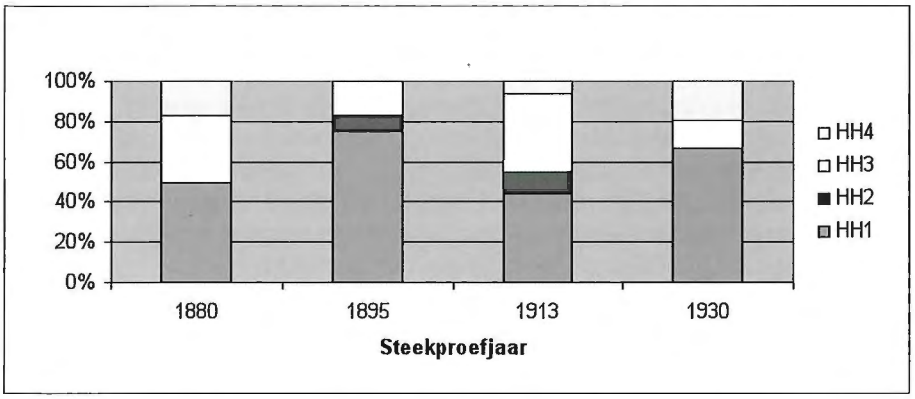

Grafiek 2. Uitvaarten St. Christoffelparochie 1880, 1895, 1913 en 1930 naar beroepsklasse (cumulatief).

westen breed verspreid. In de twaalfde eeuw ontstond daarbij het concept van het vagevuur, een louterend tussenstation op weg naar de hemel.[65] Het fundamentele geloof in het nut van bidden voor overledenen om het verblijf van hun ziel in het vagevuur te bekorten – en daarmee hun aankomst in de hemel te vervroegen – uitte zich in het vieren van uitvaarten en jaardiensten voor overledenen en het schenken van geldbedragen aan de parochie – fundaties of stichtingen genoemd – met de opdracht van de renten hiervan missen te laten lezen voor het zielenheil van een of meerdere overledenen. 'Vrome stichtingen' werden niet alleen gedaan door nabestaanden, maar ook door gelovigen tijdens hun leven en regelmatig via een bepaling in hun testament. Zo waren ze ervan verzekerd dat er na hun overlijden voor hun ziel gebeden zou worden.

De uitvaart kan worden gezien als een herhaling van de begrafenisdienst, expliciet bedoeld om te bidden voor het lot van de ziel van de overledene. Louis Geradts' uitvaart, een mis in de eerste klasse, werd gehouden op 9 november 1893.[66] In de steekproefjaren 1880, 1895, 1913 en 1930 vond de uitvaart in het algemeen plaats in de periode tussen één week en twee maanden na de begrafenis. De tegenwoordige 'zeswekendienst' mag als haar opvolger worden beschouwd. Slechts een heel bescheiden deel van de overledenen kreeg tijdens zijn 'reis naar de hemel' hulp in de vorm van een uitvaart: in 1880 3 procent, in 1895 6 procent, in 1913 9 procent en in 1930 12 procent.[67] Het percentage overledenen met een uitvaart vertoont dus wel een stijgende lijn.

65 F. Paxton, *Christianizing death. The creation of a ritual process in early medieval Europa* (New York 1990) 66-67, 194 en 200; T. Boase, *De dood in de middeleeuwen. Sterfelijkheid, oordeel en aandenken* (Bussum 1974) 46 en 50. Dit werk is een vertaling van T. Boase, *Death in the Middle Ages. Mortality, judgment and remembrance* (London 1972); G. Derksen en M. van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals. Reizen naar hemel en hel* (Amsterdam / Antwerpen 2004) 171; Sörries, *Grosses Lexikon*, 84-85 en P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa* (derde geheel herziene druk; Hilversum 1998) 175.

66 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 168.

Om te bepalen welke sociale positie deze overledenen innamen, zijn hun beroepen ingedeeld in beroepsklassen.[68] De resultaten zijn weergegeven in grafiek 2. Daaruit blijkt dat de hoogste beroepsklasse ('HH1') in de uitvaarten telkens het sterkst vertegenwoordigd was: de percentages waren 50 procent in 1880, 75 procent in 1895, 44 procent in 1913 en 67 procent in 1930. Het ging voornamelijk om missen in de (kerkelijke) klassen I en II; het percentage uitvaarten in de klasse III lag aanzienlijk lager. Het kleine deel van de overledenen met een uitvaart kreeg die dus grotendeels in de duurste of op een na duurste klasse.

Een andere mis voor de zielenrust van een overledene was het zogenaamde jaargetij of jaardienst, gehouden op of rond de sterfdag van de overledene. Voor Louis Geradts vond de jaardienst plaats op 8 oktober 1894, net als de uitvaart vanzelfsprekend in de eerste klasse.[69] Uit de bronnen kan worden opgemaakt dat er voor slechts een klein deel van de overledenen jaardiensten werden gehouden. Niet meer dan 2 procent van de overledenen uit 1880 kreeg volgens de administratie van de Christoffelparochie het jaar erop een jaardienst; voor de latere steekproefjaren ligt dit percentage nog lager. Hoewel niet duidelijk is hoe compleet de registratie was,[70] lijkt het aannemelijk dat voor de zielenrust van slechts een klein deel van de overledenen in een jaardienst gebeden werd.

Voor het houden van zielenmissen werden stichtingen of *piae fundationes* gedaan. Volgens de *Codex (Iuris Canonici)* betroffen die

> onroerende of roerende goederen, die op welke wijze dan ook (schenking, legaat, erfstelling) aan een kerkelijke rechtspersoon gegeven zijn, onder de verplichting om voor immer of voor langen tijd [...] de jaarlijksche opbrengst van deze goederen geheel of gedeeltelijk te besteden voor het lezen en appliceeren van H.H. Missen, voor het verrichten van kerkelijke functies, of voor godsdienstige of liefdadige functies.[71]

Voor de jaren 1870-1932 werden in de administratie van de Christoffelparochie 211 stichtingen achterhaald met het oog op de zielenrust van een of meerdere

67 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus, inv. nrs. 145 t/m 209: Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 t/m 1934', inv. nrs. 155 (1880), 170 (1895), 187-188 (1913), 203 (1929) en 207 (1933). Bij de bestudering van het aantal en de aard van de uitvaarten werd gebruik gemaakt van de gegevens die vastgelegd zijn in bovenvermelde, officiële financiële administratie van de Sint Christoffelparochie. Of en in hoeverre er missen werden opgedragen buiten die officiële administratie om, kon niet worden vastgesteld. Onder 'overledenen' worden verstaan zij die tijdens de steekproefjaren begraven werden op de algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'.

68 De gebruikte beroepsklasse-indeling is een door de onderzoeker vereenvoudigde weergave van de *Historical Classification of Occupations* (HISCO), kortweg 'HISCO Heemels'. Zie: Heemels, 'Een microkosmos', 127.

69 GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus', inv. nr. 169.

70 Het is niet onmogelijk dat er een officieuze praktijk van jaardiensten heeft bestaan buiten die officiële administratie om, d.w.z. van het rechtstreeks betalen van een mis door nabestaanden aan een dienstdoende priester. Bovendien zijn de gegevens uit 1914 en 1931 incompleet.

71 Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, 160.

overledenen.[72] Van de stichters bleek 87 procent uit de hoogste beroepsklasse afkomstig te zijn. Bij de begunstigden (de overledenen voor wie missen opgedragen moesten worden) lag dat percentage op 77 procent.[73] Slechts een klein deel van de parochianen van de Christoffelparochie, waaronder Louis Geradts, was in staat om zijn geloof in het nut van het bidden voor de zielenrust van een overledene uit te drukken met een 'vrome stichting' aan de kerk. Onder hen leden uit families als Van Aefferden, Beerenbroek, Beltjens, Berger, De Bieberstein, Borckelmans, Corsten, Geradts, Haan, Höppener, Leurs, Linssen, Luyten en Mertz, die tot de *fine fleur* van de toenmalige stadsbewoners behoorden.[74] Hun namen werden in de kerk daarmee zo nadrukkelijk en veelvuldig genoemd, dat de kerkgangers ze niet zouden vergeten. De overige gelovigen konden slechts hopen op de werking van private gebeden buiten de H. Mis om.

Bij het grootste deel van de stichtingen ging het om schenkingen van een geldbedrag in ruil waarvoor, meestal gedurende een aantal jaren en regelmatig ook 'eeuwigdurend', een jaargetij voor een of meerdere overledenen diende te worden opgedragen. Van meer dan de helft van de stichtingen (55 procent) staat vast dat de stichter een levende persoon was die voor zichzelf of voor een ander, meestal een overledene, missen voor het zielenheil liet opdragen.[75] Bij ongeveer een kwart van de stichtingen (22 procent) waren stichter en begunstigde één en dezelfde persoon, maar vaker was de stichter iemand die missen liet opdragen voor overleden familieleden (29 procent), dikwijls ook voor familieleden en voor zichzelf tegelijkertijd (24 procent). Zes procent van de stichtingen werd gedaan door erfgenamen, waarvan het merendeel ook tot de familie van de begunstigde behoorde. Van de overige 19 procent van de stichtingen kon niet worden achterhaald wat de aard van de relatie tussen stichter en begunstigde was.

In de meeste gevallen lieten familieleden van een overledene missen voor diens zielenheil opdragen. Bij bijna de helft van de stichtingen in de periode 1870-1932 (46 procent) liet de stichter missen opdragen alléén voor zichzelf of voor familieleden en zichzelf samen. De stichters, zoals gezegd een kleine groep, hechtten er kennelijk grote waarde aan dat er na hun dood voor hun ziel of die van familieleden gebeden zou worden in hun eigen parochiekerk. Als ze dat zelf al niet bij leven hadden geregeld, verzochten ze hun nabestaanden ongetwijfeld dat na hun dood voor hen te doen. Een uitvaart en/of een jaardienst herinnerde

72 RAL, toegangsnummer 14.A003A, Bisschoppelijk Archief Roermond 1840-1940, inv. nrs. 474 t/m 476 (1858 t/m oktober 1902), 477 (november 1902 t/m september 1912), 478 (september 1912 t/m mei 1924) en 419 (oktober 1923 t/m 1932).

73 Van 62 procent van de stichters en van 79 procent van de begunstigden kon het (voormalige) beroep worden achterhaald in het Roermondse bevolkingsregister.

74 Deze familienamen kwamen tenminste twee keer voor onder de stichters (en begunstigden). Zie ook: E. Delhougne, *Roermondse geslachten deel I* (Maastricht 1956) en *II* (Nijmegen 1961). Als bewijs van hun voorname positie kan ook het lidmaatschap van de Groote Sociëteit gelden. Zie: J. Daniëls, H. van der Bruggen en J. Tierolff, *De Roermondse Groote Sociëteit 1804 – 2 december – 2004* (Roermond 2004) 77-79.

75 Van de *stichters* tussen 1870 en 1932 was 55 procent levend, 22 procent overleden (d.w.z. dat hun stichting vlak voor hun overlijden op een of andere wijze gedaan was of via een reeds langer bestaande testamentaire bepaling) en van 23 procent kon dit niet worden vastgesteld. Van de *begunstigden* was 82 procent overleden, 15 procent nog in leven en van 3 procent kon dit niet worden vastgesteld.

aan hun aardse bestaan en verlengde daarmee als het ware de *rite de passage*, meer in het bijzonder de liminale periode voor henzelf, hun nabestaanden en de kijkende en luisterende Roermondse gemeenschap. De sociale betekenis van missen voor het zielenheil mag dus niet worden onderschat. Voor het grootste deel van de Roermondenaren en hun nabestaanden lijkt de liminale periode echter te zijn geëindigd op de dag van hun begrafenis.

Conclusie

Op grond van het voorgaande moge duidelijk zijn dat overleden Roermondenaren in de periode 1870-1940 op verschillende wijzen 'het paradijs werden binnengeleid'. Voor een betrekkelijk kleine groep werd het overlijden gevolgd door een groots uitgewerkte en kostbare opeenvolging van rituele handelingen, die in de terminologie van etnoloog Van Gennep als *rites de passage* kunnen worden beschouwd. In de uitvoering van de onderdelen van deze riten werd duidelijk dat er grote sociale verschillen waren tussen deze groep en andere Roermondse overledenen. Daarbij was het publieke karakter essentieel: door het plechtige vertoon, maar ook door de berichtgeving in de lokale pers, manifesteerde deze elite haar sociale overwicht voor de gehele Roermondse bevolking.

Het statusbewustzijn van deze groep werd tot uitdrukking gebracht door de aangifte van overlijden door meestal twee officiële aansprekers. Overledenen uit deze kring lagen in het algemeen langer thuis opgebaard om uitgebreid condoleancebezoek mogelijk te maken. Hun begrafenisdienst was – evenals hun graf op de begraafplaats – chiquer en duurder dan die van hun stadgenoten. De rituele handelingen in deze 'liminale periode' namen langere tijd in beslag, waren duurder en publieker van aard dan het afscheid van andere Roermondenaren die het tijdelijke met het eeuwige hadden verwisseld. Voor hun zielenheil werden vaker missen opgedragen. Het valt niet te ontkennen: Seipgens had gelijk in zijn gedicht 'Ut geldj'. Hoe rijker, des te meer er voor je zielenheil werd gedaan. Uitvaarten en jaardiensten vonden vooral plaats bij overledenen uit de hoogste beroepsklasse. 'Vrome stichtingen' met als doel missen voor het zielenheil te laten opdragen, waren weggelegd voor een kleine groep Roermondenaren, evident deel uitmakend van de plaatselijke elite. Voor het zielenheil van het overgrote deel van de Roermondse gelovigen werd in de kerk na hun dood niet of nauwelijks gebeden.

Uit de krantenverslagen valt het belang van met name de begrafenisstoet als publiek hoogtepunt van de *rites de passage* bij overlijden af te leiden. Op geen enkel ander moment konden vooraanstaande Roermondenaren hun eigen sociale positie en die van hun nabestaanden zo duidelijk etaleren. De deelnemers aan de stoet gebruikten die om hun rol in de Roermondse gemeenschap bevestigd te zien. De toeschouwer zag de bestaande maatschappelijke orde helder uitgebeeld. Zijn eigen begrafenis zou zich daarvoor niet of veel minder lenen.

Tegelijk werd zichtbaar dat er in de onderzochte periode sprake was van een verhoogd en groeiend statusbewustzijn bij de Roermondenaren. Steeds meer

families maakten gebruik van aansprekers bij de aangifte van overlijden. Het percentage begravenen wier overlijden in de lokale krant werd gemeld, groeide gestaag, van 25 procent in 1880 naar 38 procent in 1930. Overlijdensberichten in de krant waren zonder twijfel een middel om status en aanzien tot uitdrukking te brengen. Ook het feit dat de wachttijd tussen overlijden en begrafenis gemiddeld toenam is een aanwijzing voor een verhoogd statusbewustzijn. Uit de literatuur is bekend dat de lengte en de aard van het opbaren van overledenen statusgevoelige factoren waren.

Net als bij het begraven in klassen op de begraafplaats werd meer en meer gekozen voor duurdere en meer opgesmukte begrafenisdiensten. De begrafenisdienst was een prima laatste gelegenheid voor een overledene en diens nabestaanden om hun sociale positie te tonen. Er was een vrijwel evenredig verband tussen het type begrafenisdienst in de Christoffelkerk en de begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Het percentage begrafenisdiensten in de klasse II groeide gestaag. Een steeds groter deel van de Roermondenaren bleek in staat – en wilde dat ook – een tweede- of derdeklas begrafenisdienst te betalen.

Bijlage 1
Berichtgeving over begrafenissen in de lokale kranten

Nieuwe Koerier

Geestelijken
19 en 21 mei 1896 (mgr. P. Russel)
19 november 1896 (kapelaan H. Hendrikx)
8 februari 1900 (bisschop mgr. F. Boermans)
2 februari 1905 (mgr. E. van Boom)
18 maart 1905 (broeder A. Verhulst)
9 augustus 1913 (bisschop mgr. Drehmanns)
30 maart 1932 (bisschop mgr. L. Schrijnen)
10 november 1934 (oud-directeur J. Peeters van het Bisschoppelijk College)
18 januari 1935 (pater J. van de Kar)
2 maart 1938 (plebaandeken mgr. L. Le Bron de Vexela)

Leken
11 juli 1912 (J. Tijssen sr.)
5 en 8 maart 1921 (dr. P. Cuypers)
28 januari 1931 (A. Bolsius-Stoltzenberg)
6 juni 1933 (Ch. Nicolas)
2 januari 1934 (J. Jacobs)
12 oktober 1934 (J. Thissen)
21 februari 1935 (L. Damen)
5 maart 1936 (H. Guillaume-Lardinois)

28 april 1936 (E. van Koolwijk)
2 juni 1936 (H. Geraedts)
3 juli 1936 (N. Blommers)
30 juli 1936 (P. Dorpmans)
30 november 1936 (M. Tops)
30 december 1936 (M. Somers)
19 februari 1937 (J. Kraayenhagen)
17 maart 1937 (E. van der Marck)
28 mei 1937 (H. van der Marck)
21 oktober 1937 (jonkheer mr. J. Verheyen)
2 maart 1938 (C. Baeten)
19 april 1938 (H. Smeets)
25 oktober 1938 (P. van den Broek)
31 januari 1939 (baron F. Michiels van Kessenich)
4 maart 1939 (mr. E. Adriaanse)
26 juni 1939 (ir. Ch. Bongaerts)
12 juli 1939 (overste E. Haan)
5 september 1939 (dr. R. Finaly)
16 november 1939 (J. Houben).

Roermondenaar
10 augustus 1912 (baronesse L. Michiels van Kessenich-Feyens)

Nieuwe Maas- en Roerbode
26 augustus 1922 (burggraaf Ch. van Aefferden)
27 december 1927 (J. Schreurs)
15 maart 1928 (J. Snackers)
7 oktober 1929 (J. Berger)

Bijlage 2
De Tridentijnse requiemmis[76]

Voor een beter begrip van de in dit artikel beschreven *rite de passage* is het zinvol het verloop van het rooms-katholieke kerkelijke begrafenisritueel te schetsen. Rooms-katholieke begrafenisdiensten vonden plaats volgens de officiële ritus die na het Concilie van Trente in de rooms-katholieke kerk verplicht was. Deze zogenaamde Tridentijnse of Romeinse ritus is in gebruik gebleven tot de liturgievernieuwing door het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De priester celebreerde de mis met de rug naar de kerkgangers en volledig in het Latijn. In de Tridentijnse ritus bestond het uitvaartritueel uit de volgende gedeelten: het afhalen van het lijk werd gevolgd door het dodenofficie, de 'getijden van de

76 Met bijzondere dank aan lic. drs. M.F.P.J. Heemels, docent exegese van het Nieuwe Testament aan het grootseminarie Rolduc en pastoor in Eygelshoven.

overledenen', die echter gedurende de onderzoeksperiode meestal weggelaten werden en hier dus niet beschreven worden, en de Heilige Mis. Na de mis volgde de absoute. Het laatste gedeelte van het ritueel bestond uit de daadwerkelijke begrafenisplechtigheid.

Over het afhalen van het lijk door de priester bij het sterfhuis is voor Roermond weinig tot niets bekend. We nemen aan dat dit eerste deel van het uitvaartritueel verliep volgens de richtlijnen in het *Rituale Romanum*.[77] De priester haalde de overledene af in het sterfhuis, waar diens naaste familie aanwezig was. Daar werd het lijk besprenkeld met wijwater waarna psalm 130 (129) *De profundis* gebeden werd. Als men vervolgens vanuit het huis van de overledene naar de kerk ging, werd onderweg psalm 51 (50), *Miserere (mei, Deus)* gebeden. Bij de ingang van de kerk aangekomen hief men de antifoon Exsultabunt *(Domino ossa humilitata)* aan, gevolgd door – bij het binnengaan van de kerk waar andere bezoekers van de begrafenis reeds wachtten – het *Subvenite*, waarin de heiligen en engelen werd gevraagd de ziel van de overledene te ontvangen.

Nadat de overledene de kerk was binnengebracht, met zijn voeten – tenminste als het een leek betrof – naar het altaar en daarvoor was geplaatst, en ook de mensen uit de begrafenisstoet hadden plaatsgenomen, bad de priester het Onze Vader. Vervolgens werd de H. Mis geopend met de introïtus, de inleidingszang die vanwege de tekst *Requiem aeternam dona ei, Domine* de begrafenisdienst de naam 'requiemmis' gaf. Hierna volgde een lezing uit de brieven van een van de apostelen. Na deze eerste lezing werd het graduale gezongen: *Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis*. Het graduale werd gevolgd door de tractus, de korte solozang van een psalm waarin God werd gevraagd de 'zielen van alle afgestorven gelovigen' te bevrijden van hun zonden. Deze korte solozang werd gevolgd door de sequentie *Dies irae*, een speciaal voor de requiemmis bedoeld gezang van relatief grote lengte waarin de Dag des Oordeels beschreven wordt. Na het *Dies irae* las de priester uit het evangelie van Johannes (11, 21-27). In het erop volgende offertorium werd gevraagd de zielen van alle gestorven gelovigen te bevrijden 'van de pijnen van de hel' en werd God gevraagd de aan hem opgedragen offergaven en lofgebeden te aanvaarden. Daarna werd de H. Mis vervolgd met de Prefatie van de overledenen en de Romeinse Canon. Aan het einde van de communieritus gingen de kerkgangers dan ter communie, terwijl het *Lux aeterna* gezongen werd. Dat wil zeggen, *als* er ter communie gegaan werd. In gezongen requiemmissen was dat niet gebruikelijk. Na de communie vroeg de priester nogmaals om zuivering van de ziel, bevrijding van zonden en eeuwige rust voor de overledene. Formeel eindige na dit gebed de H. Mis. Als er een lijkrede gehouden werd, gebeurde dit tussen het einde van de H. Mis en de absoute. De priester liep vervolgens, al dan niet vergezeld van medecelebranten, naar de baar om bij de overledene de absoute, de rituele vergeving van zonden te verrichten. In het gebed *Non intres* werd God nogmaals gevraagd de overledene

77 *Rituale Romanum* (Regensburg 1884) 154-155, *Rituale Romanum* (Regensburg 1925) 146 en *Volksmisboek en vesperale bevattende al de missen en gebeden van het Romeins missaal* (negende druk; Hekelgem 1949) 1606.

genade te schenken. Daarna werd het *Libera me* gezongen, een gezang waarin God namens de overledene gesmeekt werd hem te redden van de 'eeuwige dood'. Tijdens een Onze Vader werd de kist van de overledene achtereenvolgens met wijwater besprenkeld en bewierookt door de priester. De overledene werd hierna de kerk uitgedragen onder het gezang *In paradisum (deducant te Angeli).*

Nadat men de kerk verlaten had, gingen familie, vrienden en kennissen van de overledene achter diens kist – die in een rouwkoets geplaatst was – te voet via de Kapellerlaan naar de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Beter gesitueerde Roermondenaren volgden hun overleden familielid meestal in een of meerdere koetsen. Voor het afzetten van de overledene door de priester(s) bij de Kapellerpoort moest extra betaald worden. Op de begraafplaats aangekomen diende nog een aantal rituele handelingen plaats te vinden alvorens de daadwerkelijke begrafenis plaatsvond. De priester zegende het graf en vroeg daarbij nog eens om de ziel van de overledene van diens zonden te bevrijden. De kist en het graf werden daarbij besprenkeld met wijwater en bewierookt. Hierna volgden nog hoofdregels uit het *requiem aeternam, Ego sum resurrectio et vita, Kyrie* en een in stilte gebeden Onze Vader, tijdens welk de priester het lijk nogmaals met wijwater besprenkelde. Samen met de aanwezigen werden vervolgens nog enkele korte gebeden gezegd waarin men God in ultimo verzocht de overledene zijn zonden te vergeven en eeuwige rust te geven. Na een *Requiescat in pace* en *Amen* verlieten de aanwezigen de begraafplaats. De aanwezigheid van de priester bij het neerlaten van de kist in het graf was niet voorgeschreven, maar kan wel gebruik geweest zijn. Ook voor de weg terug naar kerk of sacristie waren gebeden voorzien, naar we aannemen voor de celebrerende priester(s). Of, wat en door wie er in Roermond gebeden werd, is echter niet bekend.

Bijlage 3. De tarieven voor begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelparochie per klasse

Jaar	I.1	I.2	I.3	II	III	B
1880	62,60	92,60	72,60	44,50	27,04	4,74
1895	62,60	92,60	72,60	44,50	27,04	4,74
1913	123,72	121,72	93,72	49,52	32,92	2,20, 2,80 en 3,05
1930	164,00	126,50	116,25	84,25	64,00	5,00

Bronnen: GAR, Nieuw Archief (1796-1933 [-1958]), afdeling IV nr. 3, 'Archieven van de parochie St. Christophorus, inv. nrs. 145 t/m 209: Begrotingen, rekeningen met bijlagen van de parochiale kerk en O.L.V. Kapel in het Zand 1870 t/m 1934', inv. nrs. 155 (1880), 170 (1895), 187-188 (1913), 203 (1929) en 207 (1933).

Toelichting:

Aangezien de 'Begroting, rekening met bijlagen' van de Christoffelparochie over 1930 ontbreekt, is uitgegaan van de prijzen in 1929 en 1933. Omdat deze volledig identiek aan elkaar zijn, kunnen we ervan uitgaan dat in 1930 dezelfde tarieven golden. Zie GAR, Nieuw Archief, afdeling IV, inv. nrs. 203 en 207.

Het is niet duidelijk waarom in 1880 en 1895 een begrafenisdienst in de 'klasse I rang 1' goedkoper was dan een begrafenisdienst in de klassen I rang 2 en 3. Het vermoeden bestaat echter dat de overledenen die een begrafenisdienst in de klasse I rang 1 kregen – op grond van de over hen verzamelde prosopografische gegevens kan gesteld worden dat zij behoorden tot de plaatselijke elite – een 'standaardkorting' ontvingen, mogelijk vanwege door hen op een of andere wijze aan de parochie verleende financiële steun of betaalde bijdragen.

Het monument bij Niederkrüchten, ter nagedachtenis aan de 14 gefusilleerde Roermondse burgers. Het kunstwerk, van de hand van Uwe Meints, werd op 1 september 1996 onthuld. Collectie Gemeentearchief Roermond.

Barbara Beckers

Transfer in de grensstreek. Roermondse dwangarbeiders in het Derde Rijk herinnerd en herdacht[1]

Op 30 december 1944 werden ongeveer 3000 Roermondenaren tussen de 16 en 60 jaar opgepakt in het kader van de Duitse *Arbeitseinsatz*.[2] Na een voettocht in de ijzige kou naar Dülken werden de mannen naar Wuppertal vervoerd om van daaruit tewerkgesteld te worden in de industrie van het Ruhrgebied. Deze gebeurtenis, in de volksmond de 'Tocht van de 3000' genoemd, kan gezien worden als de voedingsbodem voor diverse vormen van transfer – overdracht tussen twee nationale of lokale groepen – met een bijzonder karakter vanwege de lokalisatie in de grensstreek. Door deze lokalisatie kan ik het begrip transfer, te definiëren als wederzijdse uitwisselingsprocessen, in dit artikel verbinden met historische grensstudies. Vanuit dit gecombineerde perspectief zal ik de toedracht van de deportatie en de deportatie zelf toelichten en een aantal concrete transfersituaties beschrijven. Hierbij staan de ervaringen van drie Roermondse dwangarbeiders centraal. Door middel van interviews en egodocumenten volgen we Lei Janssen, Emile Welters en John Kilsdonk van hun schuilplaatsen naar de *Ortskommandantur*, en van Roermond via Dülken naar de fabrieken in Wuppertal, Remscheid en Hagen. Ik zal laten zien dat transfers uit het verleden niet alleen doorwerken in hun individuele herinneringen, maar ook in de hedendaagse Nederlandse en Duitse herinneringsculturen, in het bijzonder in lokale vormen van herdenken, georganiseerd door het Roermondse Comité 'Voettocht 30 December' en de Pax Christi *Basisgruppe* Viersen. In breder verband wil ik reflecteren op wat de bestudering van gelokaliseerde transfer in grensstreken kan opleveren voor verder onderzoek naar transfers in grensstudies.

Gelokaliseerde transfer en historische grensstudies

Transfer van ervaringen, betekenissen, herinneringen en vormen van herdenken kan enkel plaatsvinden in combinatie met fysieke transfer. Iedere vorm van overdracht heeft een medium nodig waarmee die de grens over reist. Net

1 De auteur dankt prof. dr. Arnold Labrie, prof. dr. Maaike Meijer en, in het bijzonder, prof. dr. Ad Knotter en Ine Welters voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. Daarnaast dank aan de geïnterviewden voor hun verhalen en de families Welters en Kilsdonk voor het ter beschikking stellen van materiaal. Het artikel is opgedragen aan de herinnering van Lei Janssen (1925-2011).

2 Ik zal steeds het aantal van 3000 noemen, in navolging van hoe de gebeurtenis in de volksmond genoemd wordt. Verschillende bronnen hanteren verschillende aantallen: Eric Munnicks, *Van Kazemat tot Kelderleven. Roermond 1940-1945* (Roermond 2008) *passim*: 2700 mannen. B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De Gedwongen Arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1966) 551: 7200 mannen. Dit is waarschijnlijk een omdraaiing van 2700. Piet Tummers, 'Herdenkingsrede 30 december 1994', Gemeente Roermond, Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521: 3000 mannen. Annie Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede 30 december 1994', Gemeente Roermond, Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521: zowel 2800 als 3000 mannen. Op de plaquette op het monument in Dülken staat een aantal van 2800 te lezen. De geïnterviewden noemen telkens 3000 mannen.

als teksten en producten kunnen individuen in dit opzicht worden gezien als media. Waar mensen vrijwillig of onder dwang samen komen, en waar zo contact mogelijk wordt, kan er over betekenissen worden 'onderhandeld' en kunnen ervaringen worden opgedaan, herinneringen gedeeld en herdenkingsvormen van elkaar afgekeken.

Historicus Hartmut Kaelble definieert transfers als wederzijdse uitwisselingsprocessen, nadrukkelijk géén eenrichtingsverkeer, die door verschillende actoren en via verschillende media tot stand komen.[3] Om te voorkomen dat *Transferforschung* blijft steken in abstracties is het volgens hem van belang transfers te koppelen aan de specifieke locaties waar ze plaatsvinden, zodat we kunnen zeggen: *toen* heeft *daar* overdracht plaatsgevonden. Dit is wat Kaelble, en met hem de werkgroep Transfer aan de Humboldt Universiteit Berlijn, 'gelokaliseerde transfer' noemt: 'Mit diesem Ausdruck soll auch daran erinnert werden, dass Transfers in der Regel an bestimmten Orten, in bestimmten Institutionen, und dort durch bestimmte Akteure stattfinden'.[4]

In het onderzoek naar transfers is tot dusverre vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan al dan niet wederzijdse overdracht tussen twee natiestaten als geheel of tussen twee geografisch ver uiteenliggende gebieden. Grensgebieden worden in dit type onderzoek zelden als specifieke lokaliteit gezien waar transfers een stempel drukken op het sociale, economische en culturele leven.[5] Andersom hebben de hedendaagse grensstudies het transferbegrip nog niet omarmd.[6] Aan de hand van de casus van de 'Tocht van de 3000' en de wijze waarop die in het grensgebied Midden-Limburg/Noord-Rijnland-Westfalen een voedingsbodem biedt voor grensoverschrijdende transfers, wil ik laten zien dat dit begrip voor de bestudering van grensverschijnselen zeer vruchtbaar kan zijn.

In grensgebieden maken grenzen het verschil tussen *hier* en *daar*, *zij* en *wij*, en tegelijkertijd worden zij veelvuldig overschreden. De grens is niet alleen bar-

3 Hartmut Kaelble, 'Herausforderungen an die Transfergeschichte', *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 16 (2006) 7-12, aldaar 7.

4 *Ibidem*, 7.

5 Zie onder andere Albert Gouaffo, *Wissens- und Kulturtransfer in kolonialen Kontext. Das Beispiel Kamerun – Deutschland (1884-1919)* (Würzburg 2007); de bijdragen in Manuel Schramm (red.), *Vergleich und Transfer in der Konsumgeschichte, Comparativ* 6 (Leipzig 2009); Sjaneev Khagram en Peggy Levitt (red.), *The Transnational Studies Reader* (New York en Londen 2008); Heinz-Gerhard Haupt en Jürgen Kocka (red.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung* (Frankfurt and New York 1996); Heinz-Gerhard Haupt en Jürgen Kocka (red.), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* (New York en Oxford 2009).

6 Zie Sophie Bouwens, *Over de Streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008) 27-29. Bouwens geeft een helder overzicht van de stand van zaken in de hedendaagse grensstudies en signaleert dat er vandaag de dag meer en meer aandacht is voor de dynamiek van grenzen. Echter, deze perspectiefwisseling heeft nog niet geleid tot adoptie van het transferbegrip. Voor een uitgebreider, maar minder recent overzicht zie Hastings Donnan en Thomas Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford en New York 1999). The Centre for Border Studies van de University of Glamorgan stelt op zijn website dat : 'Increasingly the importance of border regions for cultural transfer between nations has been recognised, as has the impact of such transfers on the identities of border regions'. http://border.research.glam.ac.uk/about/. Geraadpleegd 28 april 2011.

rière, maar ook contactlijn, een ontmoetingsplaats.[7] Contacten in grensgebieden zijn het resultaat van een samenspel van verschillen en overeenkomsten; de verschillen lokken grensoverschrijding uit en leiden vervolgens tot nieuwe overeenkomsten. In de vooroorlogse relaties tussen Nederlanders en Duitsers in het grensgebied Midden-Limburg/Noord-Rijnland-Westfalen speelde een aantal overeenkomsten een rol. Het Duits was voor Limburgers niet vreemd en andersom verstonden Duitsers vaak het Nederlands. Bovendien lijken de verschillende Midden-Limburgse dialecten op de dialecten in het Rijnland. Tijdens de arbeidsinzet bevorderde dit de contacten tussen Nederlandse dwangarbeiders en Duitse leidinggevenden.

Voor bewoners van de randprovincies was werken in Duitsland minder exotisch dan voor inwoners van het centrum van Nederland. De arbeidsinzet van Limburgers in het Derde Rijk kan worden bezien in het licht van een lange traditie van grensoverschrijdende arbeid. Historicus Serge Langeweg beschrijft dat er in het Limburg van de negentiende en twintigste eeuw sprake was van verschillende vormen van grensarbeid – seizoensarbeid, pendelarbeid en arbeidsmigratie – waarmee Limburgse arbeiders zowel in Duitsland als in België werk vonden.[8] Hij laat zien hoe tussen 1870 en 1914 het Rijnland en het Roergebied zo'n sterke aantrekkingskracht uitoefenden op de Limburgers dat Limburg in zekere zin tot deel van de Rijnlandse arbeidsmarkt werd.[9] Ook Roermondenaren trokken over de grens op zoek naar werk en inkomen, of om zich daar permanent te vestigen. Zo worden de fabriekshuizen aan de Amernerweg in Dülken, gebouwd door de *Niederrheinische Flachsspinnerei*, nog steeds *Klein Holland* genoemd, naar de Roermondse familie Klein die zich daar in de jaren zeventig van de negentiende eeuw vestigde.[10]

Tijdens de Eerste Wereldoorlog en opnieuw tijdens de crisisjaren nam het aantal grensarbeiders tijdelijk af, om met het begin van de herbewapening van Duitsland in 1937 weer toe te nemen.[11] Hoewel er geen cijfers bekend zijn over het aantal Roermondse arbeiders, staat vast dat het niet ongebruikelijk was om als Roermondenaar in het zo nabij gelegen buurland aan de slag te gaan.[12] Met de Duitse bezetting van Nederland komt er een einde aan deze vrijwillige arbeidsmobiliteit en krijgt de grens een nieuwe, geladen betekenis. De betekenis van de grens als scheidslijn wordt door de bezetting versterkt. Overeenkomsten als wederzijdse verstaanbaarheid en een gedeelde perifere positie staan nu haaks op het verschil tussen bezette en bezetter.

7 Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 159-174, aldaar 161.

8 Serge Langeweg, 'Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 47 (2002) 27-48.

9 *Ibidem*, 27.

10 *Führer durch Dülken* (Dülken 1926) 16.

11 Marloes van Westrienen, *Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk* (Amsterdam 2008) 32-33.

12 H. Maassen, *Roermond in de Jaren 1940-1944* (doctoraalscriptie, Roermond 1979) 115-116.

Door de *Arbeitseinsatz* kwamen de Roermondse dwangarbeiders in contact met Russische dwangarbeiders, Duitse omstanders en Duitse leidinggevenden in Noord-Rijnland-Westfalen, maar met het 'waar', 'wanneer' en 'met wie' is nog niets gezegd over het 'wat' en het 'hoe', over de inhoud van mogelijke transfers. Wat wordt er nu eigenlijk overgedragen? In de bestudering van transfers van het ene individu naar het andere, of van de ene groep naar de andere, moet aandacht voor lokalisatie, actoren en historische omstandigheden gecombineerd worden met een duidelijke beschrijving van het onderwerp van transfer en van de manieren van overdracht. Hoe werken individuele actoren op de inhoud van transfers? Hoe maken historische omstandigheden transfer mogelijk? Hoe vormen transfers herinneringen en identiteiten? Wellicht dat Kaelbles toevoeging aan zijn definitie ons verder helpt:

> Es soll auch festgehalten werden dass Transfers nicht blosse Imitationen, sondern immer Aneignungen und Veränderungen im Kontext der Lokalität sind, an dem sich Transfers ereignen, manchmal eher Indigenisierungen, manchmal eher Hybridisierungen.[13]

Toe-eigening en hybridisatie (culturele vermenging) ontstaan wanneer er tijdens of na de overdracht ruimte is voor verandering en aanpassing die meer zijn dan imitaties en reproducties. Wanneer ooggetuigen zich hun ervaringen in de *Arbeitseinsatz* voor de geest halen, projecteren zij vaak hun huidige houding tegenover hun oosterburen op het verleden.

Om transfers te begrijpen en te verklaren, moet worden blootgelegd waar, wanneer, door wie en hoe zij plaatsvinden. De grens kan daarbij zowel zorgen voor verwijdering als voor toenadering, ook tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoe dat in zijn werk gaat zal ik laten zien aan de hand van de arbeidsinzet van Roermondse mannen in het Derde Rijk, de herinnering daaraan, en de herdenking daarvan.

De omzwervingen van Lei Janssen

> Daar op een goeie dag kwam een brief thuis van, weet ik niet van wie. Een brief thuis. Daar stond dan in dat ik opgeroepen werd voor de Arbeidsdienst. En ik moest naar Drenthe was dat. [...] Met spoorkaartje der bij, althans, bewijs dat ik met de trein kon. En ik moest 's morgens met de eerste trein na zeven uur vertrekken. Mijn vader zei toen van: 'Dat gebeurt niet'. Ik zeg: 'En dan?' 'Nou... we zullen wel zien!'[14]

13 Kaelble, 'Herausforderungen', 7.

14 Interview met Lei Janssen door Barbara Beckers (Roermond, 24 oktober 2007). Lei herinnert zich niet in welk arbeidskamp hij zich had moeten melden en de brief van de NAD is niet bewaard gebleven. In 1944 waren er in Drenthe vijf NAD kampen: Kamp Gasselte, Kamp Hooghalen, Kamp Vledder, Kamp Ten Arlo en Kamp Diever.

Eind 1943 ontvangt de dan 18-jarige Lei Janssen een brief van de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD) met het bevel zich te melden in het noorden van het land. Lei is een van de ruim tienduizend jongeren geboren in de tweede helft van 1925 die in januari 1944 moeten opkomen voor tewerkstelling in Nederland. Lei heeft net eindexamen MULO gedaan aan de Lindanusschool aan het Wilhelminaplein te Roermond. Door de oorlogssituatie zijn de doorleermogelijkheden en de werkgelegenheid in de stad beperkt. Bovendien, 'ik wist zelf niet wat ik moest gaan doen in die oorlog', vertelt Lei. Zijn moeder gaat vaak 'de boer op'. Beladen met potten en pannen uit het familiebedrijf Janssen-Van Montfort, een winkel in huishoudelijke artikelen, fietst zij van de stad naar het platteland om die daar met de boeren te ruilen voor voedsel. Met groente, melk en vlees keert zij weer terug naar haar grote familie, die met de bonkaarten alleen niet toekomt. Ook laat ze niet na te bemiddelen voor haar zoon die toch ergens terecht moet. 'Ich hub unne jong thoes, dae kint waal hellepe', zegt ze steeds. Zo werkt Lei een aantal maanden op twee boerderijen aan de rand van Roermond en in Lerop. Bij deze kennissen van zijn moeder is hij verantwoordelijk voor het klaarmaken van de 'varkensketel', en helpt hij bij het hooien en het uitmesten van de stallen. Hij heeft het er naar zijn zin. Maar de oproep van de NAD en zijn vaders vastberadenheid betekenen voor Lei het begin van een zwerftocht van onderduikadres naar onderduikadres, die een jaar zal duren.

Op de dag dat Lei naar Drenthe had moeten vertrekken, brengt een bekende van zijn vader hem met de fiets naar een 'grote boer' in Vlodrop, waar hij samen met een Duitse stalknecht boven de paardenstal slaapt. Overdag rooit hij aardappelen en verzorgt hij de paarden. Na twee weken komen zijn ouders hem waarschuwen dat hij daar weg moet. 'Nou, ik heb daar goeiedag gezegd en ben vertrokken. Achteraf bleek dat die boer niet zuiver op de graat was'. Zijn vader brengt hem vervolgens naar een tante in Posterholt, waar hij twee weken kan blijven. 'Op een dag daar in Posterholt, kwam iemand zeggen dat ik me klaar moest maken want ze kwamen me halen. Van de ondergrondse'. Lei wordt naar Herten gebracht en van daaruit met een bootje de Maas overgezet. 'Daar aan de overkant moest ik wachten want daar zouden ze me *weer* komen halen'. Uiteindelijk komt hij in Beegden bij een weduwe en haar zoon en dochter terecht. 'Dat waren toch zo'n goeie mensen. En, ja, daar werd ik als kind aan huis opgevangen. Daar mocht ik van die mensen niet naar buiten. Want, ja, ik was dan onderduiker'. Lei doodt zijn tijd met het vangen van wespen en vliegen, totdat hij na Dolle Dinsdag voor het eerst sinds lange tijd in de buitenlucht komt; 'de eerste dag dat ik weer naar buiten *durfde*'. Bij een familie in de buurt helpt hij nu met het rijgen van tabaksbladeren.

> Toen opeens kwam het commando dat Beegden geëvacueerd moesten worden. Ik denk: 'Moh, weer ergens anders, weer ergens anders proberen onder te komen'. Ik had toen niemand die me bracht. En toen zei ik tegen die mensen waar ik was: 'Goh, ik ga naar huis toe'. 'Ja, zou je dat wel...' 'Ik ga naar huis toe! [...] Nou, ik ben al zo vaak dit en dat. En nu, nu naar huis!'

De weduwe ziet hem niet graag gaan, maar Lei laat zich niet meer tegenhouden. Hij krijgt een stuk spek mee en gaat te voet op weg naar huis. Van Beegden naar Roermond is het hemelsbreed vijf kilometer, maar Lei neemt een omweg via Osen, waardoor de afstand verdriedubbelt. Het gaat goed, totdat hij bij een dode rivierarm van de Maas aankomt. 'Ik denk: Hoe kom ik daar over? Toen ben ik daar nog wat op en neer gelopen. Toen denk ik: Wat moet ik nu? Toen, met geluk, lag daar een schipper uit Roermond'. De schipper is een kennis van de familie die Lei herkent en die hem over zet naar Linne. Daar ontmoet Lei een vrouw die net als hij op weg is naar Roermond. Waar ze is geweest en wat ze heeft meegemaakt weet Lei niet, maar ze besluiten samen verder te gaan. 'Nou, we zijn netjes op naar Roermond gewandeld'.

Bij de Michielsbrug aan de Maastrichterweg[15] – nog een paar stappen en Lei en zijn metgezellin zijn thuis – worden zij tegengehouden door een op wacht staande Duitse soldaat die hen naar zijn commandant stuurt.

> Nou ben ik met die vrouw der naartoe gegaan want die mocht ook niet door. Ik ging daar eigenlijk heel opgewekt naartoe. Ik denk: 'Nou, die gaat ons der doorlaten'. Maar die begon ons uit te kafferen waar we wel geweest waren. En *Schweine* dit en *Schweine* dat, maar we mochten niet over.

Lei laat het er niet bij zitten en keert terug naar de Michielsbrug.

> Nou, wat te beginnen? Opeens was ik die mevrouw kwijt. Ik weet niet waar die was, maar ik was alleen over. Ik denk: 'Die militair moet me doorlaten'! Toen ben ik daarnaar terug gelopen naar die brug. En ik kwam met die wacht aan het vertellen en toen bleek dat die wacht woonde in De Haard bij Mönchen-Gladbach en toen zei ik: 'Goh, ik heb daar nog familie wonen in De Haard'. Die Duitser keek me aan. Nu was er inderdaad een broer van mijn oma die op De Haard woonde. Die was veehandelaar. Ja, die was veehandelaar, ome Siem. Toen kreeg ik al wat meer aandacht van die Duitser. En ik had een pakje sigaretten bij me, welke weet ik niet, hoe ik daar aan kwam weet ik niet, maar ik had een pakje sigaretten. En ik heb die Duitser dat pakje sigaretten aangeboden als ik door mocht.

Het werkt. 'Ik weet niet hoe gauw dat ik over die brug was'. Lei loopt rechtstreeks naar het huis van zijn tante aan de statige Kapellerlaan, waar hij zijn ouders hoopt te vinden.

> Mijn ouders wisten niet waar ik zat, die wisten dat niet. Toen kom ik daar aan. Ik zie die nog zitten met dat hele dinges. Die waren aan het eten met dat dinges en ik kwam zo achterom. 'Oh, dao kump Lei! Dao kump Lei!' zeiden ze. Ik zeg: 'Ja!' Nou, dat was natuurlijk een ontmoeting van hier en daar en dit en dat en ik had ook nog een stuk spek bij me.

15 De Maastrichterweg zal na de bevrijding van Roermond Andersonweg gaan heten, naar Major General John B. Anderson, bevelhebber van het XVI corps U.S. Army, dat op 1 maart 1945 over deze brug de stad binnentrok.

Leis omzwervingen eindigen in december 1944. Roermond is inmiddels frontstad geworden. Het noodlot wil dat Lei zo nog net op tijd is voor de 'Tocht van de 3000'.

De Tocht van de 3000

Onmiddellijk vanaf het begin van de bezetting werden Nederlandse mannen opgeroepen om voor de bezetter te werken. In Duitsland waren grote tekorten ontstaan aan voornamelijk landbouw-, metaal-, scheepsbouw- en textielarbeiders. In de eerste oorlogsjaren waren de oproepen voor werken in Duitsland nog mild en hoofdzakelijk gericht op werklozen. In Roermond verschenen in 1940 geregeld advertenties in de plaatselijke, Duitsgezinde krant *De Nieuwe Koerier* waarin Duitse bedrijven om Nederlandse mankrachten vroegen.[16] In deze eerste fase werden Roermondse werklozen door het arbeidsbureau vaak in de Duitse grensgebieden geplaatst zodat zij thuis konden overnachten, maar de vrijwilligheid was relatief.[17] In heel Nederland gold dat wie 'passende' arbeid in Duitsland weigerde, niet meer hoefde te rekenen op de werklozensteun.[18]

Cultureel antropologe Marloes van Westrienen onderscheidt naast deze eerste milde fase, nog drie fasen in de tewerkstelling van Nederlanders in het Derde Rijk, waarbij de mate van dwang steeds verder toenam.[19] In de tweede fase, vanaf maart 1942, breidde de arbeidsinzet zich uit naar werkende mannen en werd er begonnen met het uitkammen van bedrijven. Doordat het aantal vrijwillige arbeiders niet groot genoeg was om al het door de oorlogsindustrie gecreëerde werk te verzetten, werden de oproepen omgezet in bevelen. Vanaf 23 maart 1943 kon iedere Nederlandse man door de arbeidsbureaus worden verplicht tot werken in het Derde Rijk.

Vervolgens moesten in de derde fase vanaf 6 mei 1943 alle mannen van 18 tot 35 jaar zich melden. In 1943 werd ook een begin gemaakt met jaarklassenacties, waarbij hele jaarklassen – alle mannen geboren in een bepaald geboortejaar – tegelijk werden opgeroepen zich te melden. Weigering had grote gevolgen: alleen met een stempel van het arbeidsbureau op de distributiestamkaart konden levensmiddelen worden verkregen. In het uiterste geval kon men naar Kamp Amersfoort of Kamp Erika te Ommen worden gestuurd.[20]

Er werd van alles bedacht om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen. Het was immers erg onzeker hoe men behandeld zou worden en waar men terecht zou komen. Roermondenaren werden allang niet meer enkel naar de Duitse grensgebieden uitgezonden. Er werden via bevriende huisartsen doktersbriefjes

16 Maassen, *Roermond*, 116.
17 *Ibidem*, 115.
18 *Ibidem*, 116.
19 Van Westrienen, *Dwangarbeiders*, 32-37.
20 *Ibidem*, 34-35. Zie ook B.A. Sijes, *De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1990) 241-248.

geregeld met daarop een vermelding van arbeidsongeschiktheid.[21] Leeftijden werden veranderd op persoonsbewijzen.[22] Maar zelfs dan voelde men zich niet veilig genoeg. Hierbij bood de zogenaamde *Ausweis* enkel een schijnzekerheid; de op dit document vermelde vrijstellingen voor de *Arbeitseinsatz* golden telkens slechts tot nader order.

Ten slotte leek onderduiken de enige oplossing. Net zoals voor Lei, begint voor velen het verhaal van de Tocht van de 3000 met onderduiken. Vanaf herfst 1944 werd menig kelder permanent bewoond. Er werden codes doorgeklopt op keldermuren om buren te waarschuwen. Tussenmuren werden doorgeslagen om vluchtwegen te creëren. Daarnaast werden alle mogelijke verstopplaatsen gebruikt, zoals putten en zelf gegraven holen.

Toen ook nu naar de zin van *Generallbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz* (GBA) Fritz Sauckel niet voldoende arbeidskrachten werden bijeengebracht, brak de vierde fase van de tewerkstelling aan. Er volgden klopjachten, die door ooggetuigen als een van de ingrijpendste gevolgen van de bezetting worden gezien. Zo vonden er in het hele land vanaf herfst 1944 razzia's plaats. In oktober en november 1944 werden er bij de kerkrazzia's in Noord- en Midden-Limburg tijdens de zondagse mis 3000 mannen opgepakt.[23] De Tocht van de 3000 past in de context van deze laatste en meest ingrijpende fase. Op 30 december werd in Roermond op één enkele dag het aantal van de kerkrazzia's gehaald.[24]

De laatste oorlogsmaanden, die samenvallen met de laatste fase van de tewerkstelling, hadden in Roermond een uniek karakter. Terwijl delen van Zuid-Limburg al bevrijd waren, moest de Roermondse bevolking nog tot 1 maart 1945 wachten voordat het Amerikaanse leger onder leiding van *General Major* Anderson de stad bereikte. Vanaf september was Roermond frontstad met aan de ene kant van de Maas het Duitse leger en aan de andere kant de Amerikanen. Na het geallieerde bombardement van 11 november 1944 lag een groot deel van de binnenstad in puin. Om de verdedigingsstellingen langs de oevers van de Maas en de Roer zo snel mogelijk gereed te hebben, stelden de Duitsers de *Schanzarbeit* in. Duizenden Russische dwangarbeiders, veelal jonge vrouwen, arriveerden in Roermond. Bovendien riep de bezetter alle mannen tussen de 16 en 60 jaar op zich te melden met schoppen.

Met de komst van het eerste bataljon van Regiment 24 van het 1e *Fallschirmjäger Armee* onder leiding van Majoor Matthaeas in het Roermondse straatbeeld,

21 Zie Alphons Hustinx, *Dagboek van de laatste oorlogsdagen: 24 december 1944 tot 22 januari 1945* (Roermond 1994) 12. Alphons, broer van huisarts Louis Hustinx, noemt het hier 'briefjesjacht'. Zie ook interview met Christof Thissen door Barbara Beckers (10 april 2007).

22 Toespraak Ton Engels (Elmpt 30 december in 2007).

23 Zie P. Cammaert, *Sporen die bleven. Razzia's en deportaties in de herfst van 1944 in Noord- en Midden-Limburg* (Helden 1996).

24 De razzia's die al eerder in heel Nederland en ook in Roermond plaatsvonden in het kader van de jodenvervolging spelen een relatief kleine rol in het cultureel geheugen van de Tweede Wereldoorlog in Roermond. Ze worden overschaduwd door de Tocht van de 3000. Het ontstaan van zulke *master narratives* is het onderwerp van het promotieonderzoek dat ik sinds 2010 verricht aan de Universiteit van Maastricht en het Duitsland Instituut Amsterdam.

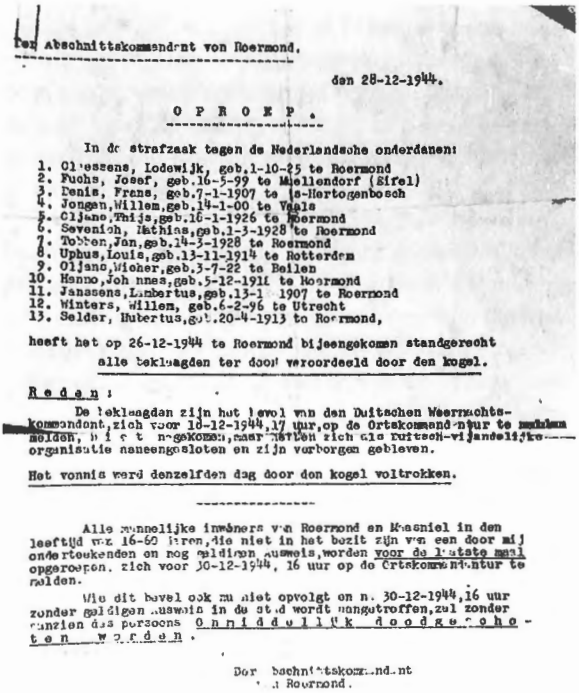

Der Abschnittskommandant von Roermond.

den 28-12-1944.

O P R O E P .

In de strafzaak tegen de Nederlandsche onderdanen:

1. Claessens, Lodewijk, geb.1-10-25 te Roermond
2. Fuchs, Josef, geb.16-5-99 te Miellendorf (Eifel)
3. Denis, Frans, geb.7-1-1907 te 's-Hertogenbosch
4. Jongen, Willem, geb.14-1-00 te Vaals
5. Cijsens, Thijs, geb.16-1-1926 te Roermond
6. Sevenich, Mathias, geb.1-3-1928 te Roermond
7. Tobben, Jan, geb.14-3-1928 te Roermond
8. Uphus, Louis, geb.13-11-1914 te Rotterdam
9. Oijens, Wicher, geb.3-7-22 te Beilen
10. Henno, Johannes, geb.5-12-1911 te Roermond
11. Janssens, Lambertus, geb.13-1-1907 te Roermond
12. Winters, Willem, geb.6-2-96 te Utrecht
13. Selder, Hubertus, geb.20-4-1913 te Roermond,

heeft het op 26-12-1944 te Roermond bijeengekomen standgerecht alle tenlaste gelegden ter dood veroordeeld door den kogel.

Redenen:

De tenlaste gelegden zijn het bevel van den Duitschen Weermachtskommandant, zich voor 18-12-1944, 17 uur, op de Ortskommandantur te melden, niet nagekomen, maar hebben zich als Duitsch-vijandelijke organisatie aaneengesloten en zijn verborgen gebleven.

Het vonnis werd denzelfden dag door den kogel voltrokken.

Alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel in den leeftijd van 16-60 jaren, die niet in het bezit zijn van een door mij onderteekenden en nog geldigen Ausweis, worden voor de laatste maal opgeroepen, zich voor 30-12-1944, 16 uur op de Ortskommandantur te melden.

Wie dit bevel ook nu niet opvolgt en n. 30-12-1944, 16 uur zonder geldigen Ausweis in de stad wordt aangetroffen, zal zonder aanzien des persoons onmiddellijk doodgeschoten worden.

Der Abschnittskommandant
von Roermond.

Op 26 december 1944 liet de Abschnittskommandant van Roermond, majoor Mathaeas, dertien ondergedoken Roermondenaren en een Poolse partizaan executeren. In de daarop volgende oproep eiste hij dat vóór 30 december alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel zich voor de arbeidsinzet zouden melden. Collectie SHCL.

begon wat ooggetuigen wel 'de echte oorlog' hebben genoemd.[25] De Duitse parachutisten – in deze laatste fase van de oorlog veelal onervaren en ongetrainde jongens – stroopten de stad af en lieten een spoor van diefstallen en vernielingen achter.[26] Het verhaal gaat dat Duitse soldaten geloofden dat Roermond 'ein zweites Stalingrad' zou worden.[27] Matthaeas en zijn mannen waren verantwoordelijk voor de fusillade van dertien Roermondenaren en een Poolse partizaan op 26 en 27 december 1944 in het Duitse Elmpterwald. Omdat zij geen gehoor hadden gegeven aan de oproep zich voor 18 december te melden waren deze mannen, onder wie twee jongens van 16 jaar, door een plaatsgenoot verraden, door de *Fallschirmjäger* uit hun schuilplaatsen gehaald en in de *Ortskommandantur* standrechtelijk ter dood veroordeeld. Op Tweede Kerstdag werden twaalf mannen gedwongen hun eigen graf te graven, waarna zij in groepen van drie werden gefusilleerd. Op 27 december volgden de dertiende Roermondenaar en Franz, een Pool van wie alleen de voornaam bekend is.

25 Interview met Louis Thijssen door Barbara Beckers (Roermond, 5 maart 2010).

26 Munnicks, *Van Kazemat*, 223 en 381-396. Munnicks vemeldt dat niet alleen *Fallschirmjäger* zich aan plundering schuldig maakten, maar dat ook Roermondenaren stalen van hun stadsgenoten.

27 Tummers, 'Herdenkingsrede.'

Deze moorden waren bedoeld om een voorbeeld te stellen aan de nog ondergedoken mannen, die zo aan de arbeidsinzet probeerden te ontkomen. Op 29 december werden aanplakbiljetten verspreid die de moorden bekend maakten en tegelijkertijd een laatste oproep deden aan de onderduikers. Onder de lijst met namen van de slachtoffers stond te lezen dat wie nu nog ontdekt werd, hetzelfde lot wachtte.

> Alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel in den leeftijd van 16-60 jaren, die niet in het bezit zijn van een door mij ondertekenden en nog geldigen Ausweis, worden voor de laatste maal opgeroepen, zich voor 30-12-1944, 16 uur op de Ortskommandantur te melden. Wie dit bevel ook nu niet opvolgt en na 30-12-1944, 16 uur zonder geldigen Ausweis in de stad wordt aangetroffen, zal zonder aanziens des persoons onmiddellijk doodgeschoten worden.[28]

Deze aanplakbiljetten, ondertekend door *Abschnittskommandant* Matthaeas, zorgden voor paniek in de Roermondse schuilplaatsen. Lei Jansen herinnert zich:

> Alle mannen moesten zich melden. Nou, toen is daar een overleg geweest in dat huis van mijn oma. 'We gaan niet, we gaan wel, we gaan, wat doen we?' Toen, voor en na, gingen ze allemaal toch een rugzak maken van een ouwe zak met een paar touwen der omheen zodat we die om konden hangen.

Op 30 december meldde Lei zich samen met zijn broer, zijn vader, zijn oom en twee neven, en ongeveer 3000 andere mannen, allemaal tussen de 16 en 60 jaar, bij de Heilig Hartkerk, tegenover de *Ortskommandantur*, in de Roermondse wijk Het Veld. 'Daar waren zoveel mensen bij elkaar dat die Duitsers niet wisten wat ze met ons aanmoesten. Zo veel volk hadden die helemaal niet verwacht'.

Onder de menigte bevond zich ook Emile Welters, geboren in 1887 en daarmee een van de oudsten. Hij was rijwielhandelaar en garagehouder, en woonde met zijn vrouw Christine, zijn dochters Elly, Fien en Corry, en zijn zoon Emile jr. in de Steegstraat. De fietsen en autobanden waren al aan het begin van de oorlog gevorderd. Emile wist zijn gezin te onderhouden door zijn diensten als fietsenmaker en bandenplakker zo veel mogelijk te ruilen voor voedsel. Net als Leis moeder gingen Emile's tienerdochters de boer op. De toenemende dreiging heeft ook Emile zijn schuilplaats ingejaagd, de smeerput in de werkplaats. Corry, toen 19 jaar oud, schrijft hierover in 1982:

> Ja en toen kwam de zwarte dag dat alle mannen weg moesten. Vader was 59 jaar niets mee te maken mee moest hij hij werd goed ingepakt, het *stüpke* aan, wat heeft hij daar veel plezier van gehad van die bontmantel we gaven hem nog wat mee wat we hadden, ze moesten in het veld bij elkaar komen en vandaaruit werden ze te voet

28 GAR, Collecties VII, afdeling 5 Oorlogsdocumentatie, inventarisnummer 189, Stukken betreffende de fusillering van dertien Roermondenaren 26 december 1944.

Binnenblad van de 'Vorläufiger Fremdenpass' van Emile Welters, met diens persoonsbeschrijving. Beschikbaar gesteld door de familie Welters.

> weggedreven naar Duitsland, het was verschrikkelijk geen man meer in de stad en die stoet mannen waar gingen ze naar toe, zag je ze nog eens terug ...[29]

Een van de jongste dwangarbeiders was John Kilsdonk, zoon van de directeur van de Roermondse vestiging van de Burgers Fietsen Fabriek, Gerardus Kilsdonk. Hij was 15 jaar en een kleine negen maanden oud toen ook hij zich op 30 december meldde. Hij heeft dan al *Schanzarbeit* verricht aan de oever van de Maas. Na de oorlog zal hij zich verloven met Corry Welters. Zijn aanstaande schoonvader kende hij in 1944 nog niet.

> En toen kwam die beruchte december met naar Elmpt, of naar Brüggen.[30] Vader zat ondergedoken want in het begin had hij nog een *Ausweis* vanwege de fabriek maar toen dat allemaal afgelopen was en er frontstad was, toen was hij ondergedoken, onder in de kelder. Want hij had de Amerikaanse nationaliteit, dus hij was *Fremde*, hè. [...] Ja, met die tocht naar Elmpt. Daar had je weer dezelfde klas, hè. We waren allemaal zestien. Ik was zelfs nog net geen zestien want ik werd zestien in april. Enne, ja, daar ging je dan, hè. En nu, met die dertien die ze gefusilleerd hebben, daar heb ik nooit niets van geweten. Maar nu lees ik in dat boek, die hebben ze gefusilleerd en toen hebben ze gezegd: 'Wie zich nu niet meldt...' Maar dat wist ik helemaal niet. En daarom ben ik natuurlijk ... En Pa wist dat wel, die had dat zo gehoord en daarom ben ik toen ook mee gemoeten.[31]

29 Corry Welters, 'De oorlogsherinneringen van 1940-1945 en de bevrijding'. Corry zal telkens geciteerd worden uit deze aantekeningen waarbij haar idiosyncratische spelling, punctuatie en woordkeuze wordt aangehouden.

30 John Kilsdonk verwart hier Dülken met Brüggen. Hij zal dit gedurende het hele interview blijven doen.

31 Interview met John Kilsdonk door Barbara Beckers (Roermond, 2 juli 2010). John zal telkens geciteerd worden uit dit interview.

Tegen de avond, het is al vroeg donker in deze tijd van het jaar, werden de mannen opgesteld in rijen van vijf. Begeleid door bewapende Duitse soldaten,[32] gingen ze op weg. De voettocht van zo'n dertig kilometer ging over door sneeuw en ijs moeilijk begaanbare wegen. Lei herinnert zich hoe er onderweg bagage werd achtergelaten.

> Der was sneeuw. Der waren heel veel mensen die hadden een grote slee bij zich met alles der op en der aan. Nou, heel veel mensen met een slee, maar wij hadden geen slee, maar wel ieder een rugzak, hè. En daar konden we redelijk wat in doen. Enne, onderweg begon het te dooien, althans, toen lag der stukken geen sneeuw. Vooral op de berg in Elmpt. En daar stonden die mensen met die sleeën en wat dejen die? Die gooiden die langs de kant! Want die konden niet verder. Daar lagen sleeën! Daar lag van alles.[33]

Leis vader voelde zich als oudste van de zes Janssens verantwoordelijk en sprak zijn mannen voortdurend moed in. 'Mijn vader die hield ons wel wakker. Wat die zei, moesten we doen', vertelt Lei. 'Jongens, doorlaupe neet sjtil sjtoan want doe bevruus hiej', zei hij dan. De groep liep de hele nacht via Maasniel, Asenray, Elmpt, Niederkrüchten en Waldniel. Om zes uur 's morgens, op de laatste dag van het jaar 1944, arriveerden de 3000 in Dülken.

'Prachtige soep' en 'Muckevuck'

Toen de Roermondenaren in Dülken aankwamen, in de vroege morgen van 31 december 1944, werden zij door de *Grüne Polizei* bijeengedreven op de wielerbaan in de *Stadtgarten*. Voor de oorlog werden hier internationale wedstrijden gereden. De *Grünen*, zoals ze door de Roermondenaren worden genoemd, zagen in de grote verlaten houten baan een rustplaats. De gevangenen daarentegen zullen deze wielerbaan niet als rustplaats in herinnering houden, maar als plek waar ze aan de dood zijn ontsnapt. Terwijl de 3000 mannen in de ijzige kou op het aanbreken van de dag wachtten, waren vanaf de hoogste tribune machinegeweren op hen gericht. Corry herinnert zich de verhalen van haar vader Emile. 'Avonds hebben ze ze op een wielerbaan in dulken bij elkaar gedreven en de mitrailleurs erom heen en toen dachten ze dat ze allemaal doodgeschoten werden, wat een angsten hebben ze gehad', schrijft ze.[34] Lei herinnert zich hoe zijn vader zich niet liet kennen en zijn zoons, broer en neven aanspoorde om in beweging te blijven.

32 Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede'. Ramakers-Dahmen noemt hier gewapende *Fallschirmjäger*. Volgens dwangarbeider Ton Wijenberg werden zij onderweg afgelost door de *Grüne Polizei*. Zie Toon Wijenberg, 'Dagboek van Toon Wijenberg tijdens de oorlogsmaanden december 1944-april 1945', http://www.maasniel.nl/Geschiedenis/wo2/dagboeken/Weijenberg/dagboek_van_toon_wijenberg_1944.htm geraadpleegd op 7 maart 2011.

33 Interview met Lei Janssen.

34 Welters, 'Oorlogsherinneringen'.

> Nou, toen kwamen we in Dülken aan, Dülken, ja. Enne, daar werden we op een wielerbaan geplaatst. Dat wil zeggen een open baan. De wielerbaan was van grond. Die had wel een model, zo schuinlopend. Mitrailleurs bovenop die tribune. Zei mijn vader: 'Jonges, noe haaj os, noe blief maar hiej, blief maar weg. Neet sjtil blieve sjtaon. Laupe'.[35]

Deze fysieke transfer, het letterlijke verplaatsen van Roermondenaren over de Duitse grens, leidde uiteindelijk tot transfer van ervaringen, gedachtegoed en identiteiten. Een voorbeeld is de herinnering aan de soep op oudejaarsdag. Deze Dülkense barmhartigheid is een ervaring die Lei opdeed en die heeft bijgedragen aan zijn beeld van zijn oosterburen. Waar bij veel ooggetuigen nog sporen van antipathie tegenover Duitsland en Duitsers zijn te bespeuren is in de herinnering van Lei plaats voor een genuanceerder beeld. Het is niet altijd *de Pruus*, het zijn ook moeders uit Dülken die voor de Roermondenaren in de keuken gaan staan.

> En toen was de bevolking van Dülken, die hadden toen soep klaargemaakt 'veur de miense oet Remunj'. Die zaten daar toen met zoveel, 3000 zeg maar. Toen werden we naar een grote fabriek gebracht waar bijna niks in stond. En dan kregen we, motte we eerlijk zeggen: prachtige soep! Heerlijk, oh! Die kan natuurlijk ook lekker zijn geweest omdat we de heel nacht gelopen hadden en niks te pikken. We kregen daar heerlijke soep![36]

Een tweede voorbeeld wordt gegeven door Dülkenaar Hans Dortans die op 30 december 1994 een brief schrijft aan de burgemeester van Roermond. Naar aanleiding van de aandacht in de Rijnlandse pers voor de gebeurtenissen in en om Roermond van 50 jaar geleden heeft hij de behoefte gevoeld zijn herinneringen aan de 3000 mannen in zijn geboortestad te delen met de burgervader:

> Ich war damals 11 Jahre alt und kann mich nog sehr gut and diese Männer erinnern, die an unserer Wohnung, Dülken, Ulmenstr., vorbeizogen um zunächst in umzäunten Gelände der Radrennbahn verbracht zu werden. [...] Der schier endlose Zug der Männer hat uns sehr bewegt und niemand ist in ein Freudengeschrei ausgebrochen oder hat negative Bemerkungen abgegeben, weder Kinder noch Erwachsene, obwohl wir ja prinzipiell durch das 'System' geprägt waren.[...] bereits nach kurzer Zeit hatten viele Frauen heissen Kaffee (damals Muckevuck genannt, richtigen Kaffee kannten wir nicht) in Kannen gefüllt und schickten uns Kinder diesen den Männern durch den Zaun zu reichen.[37]

De briefschrijver benadrukt hier het medeleven van de Dülkense bevolking. Nu, na 50 jaar van *Vergangenheitsbewältigung*, ziet Dortans dat hij toen geïndoc-

35 Interview met Lei Janssen.

36 *Ibidem.*

37 Brief van Hans Dortans aan de burgemeester van Roermond van 30 december 1994. Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521.

trineerd was door nationaal-socialistische propaganda. Mocht burgemeester Kaiser denken dat de Dülkense bevolking stond te juichen tijdens de intocht van de Roermondenaren, Dortans spreekt dit op voorhand tegen. In plaats van negatieve opmerkingen te maken, werd er 'Muckevuck' gedeeld.

Deze overdracht van menselijke warmte, in de vorm van soep en koffie, hoe waterig ook, zorgt voor een genuanceerd beeld van 'de Duitser' in de herinnering van de Roermondenaren. Andersom bood dit optreden, waarbij de gulle gevers al dan niet zelf gevaar liepen, een kans voor de Dülkenaren om zich even aan *das System* te onttrekken, al is het enkel in retrospectie. Ook al wordt er niet hetzelfde overgedragen in beide richtingen, de transfer is hiermee wel wederzijds. Want hoe dan ook, de 3000 gevangenen hebben op 30 en 31 december 1944 zowel herinneringen opgedaan als indrukken achtergelaten in de *Stadtgarten* van Dülken. Voor beide actoren, de Roermondenaar en de Dülkenaar, is deze zeer letterlijke vorm van transfer een onverwacht teken van goedheid, een bescheiden uitweg uit de realiteit van de oorlog.

Die elektrische Familie Janssen

De arbeidsinzet was bij uitstek een gelegenheid voor mensen van verschillende nationaliteiten om met elkaar in contact te komen. Dat gaf aanleiding tot transfer die niet via producten, kranten, tijdschriften, radio of televisie verliep, maar via de dwangarbeiders zelf, via ontmoetingen die buiten de oorlog niet plaats zouden hebben gevonden. Na een dag in Dülken te hebben verbleven, ging de reis weer verder, per trein naar Wuppertal en verder het Ruhrgebied in waar de mannen uiteindelijk tewerkgesteld werden. Hier kwamen ze in aanraking met andere dwangarbeiders. In 1944 verbleven er in het Derde Rijk 7.615.970 buitenlandse arbeidskrachten.[38] Zij waren lang niet alleen in de wapenindustrie werkzaam. Ook in de landbouw en op grote en kleine bedrijven en fabrieken in de steden was een groot tekort.

In Vohwinkel, een stadsdeel van Wuppertal, kwamen Lei en zijn vader, oom en neven bekend te staan als 'Die elektrische Familie Janssen'. In werkelijkheid was alleen Leis oom en één van zijn neven opgeleid als elektricien. Via connecties van de oom, een vooroorlogse zakenrelatie, kwam het vijftal terecht bij een machinefabriek in Remscheid.

> En daar kwam *Herr* M. van de Alexanderwerke en die moest de *elektrische Familie* hebben, dat was dus mijn ome en twee zonen en ik. Wij werden fijn in een auto geladen en we gingen naar Remscheid. Kwamen daar in een *Lager*. Daar waren Amsterdammers, daar waren Italianen, Fransen.[39]

Alexanderwerk AG Maschinenbau in Remscheid-West was in 1885 opgericht door Alexander von der Nahmer als ijzergieterij. In 1943 werd de fabriek gebombar-

38 Westrienen, *Dwangarbeiders*, 30.
39 Interview met Lei Janssen.

deerd en in 1945 pas weer volledig heropgebouwd.[40] In de tussenliggende jaren ligt de productie echter niet stil en worden er dwangarbeiders ingezet om de ijzergieterij draaiende te houden. In de grote fabriekshal gaf Leis vader weer instructies.

> Toen zegt mijn vader tegen ons: 'Jonges, nurges aankomme want ver zeen gein elektriciens, want als ger urges aankomt...' Want daar liepen allemaal kabels enzo. Maar die Duitsers waren niet stom, die hadden zo in de gaten dat wij daar helemaal geen verstand van hadden.[41]

Ze vielen door de mand. Leis vader werd hulpjongen van een Rotterdammer die als loodgieter werkte. Lei werd in een grote fabriekshal tewerkgesteld 'bij een man, geen ouwere, maar een echte *Pruus*, een echte. Godverdomme, dae dee nieks angers als vloke'. Hier moest hij klinknagels in aluminium beugeltjes slaan, waarvoor weet hij niet precies. 'Dus ik sloeg die dingen zo. Ik sloeg wel eens mis en die *Pruus* die schold dan!'

Later kwam Lei aan een polijstmachine te staan in een hal waar ook veel Russische dwangarbeiders aan het werk waren. In de *Arbeitseinsatz* werd er al vanaf januari 1941 een onderscheid gemaakt tussen 'Germaanse' arbeiders (Nederlanders, Denen, Noren en Vlamingen) en *fremdvölkische* arbeiders (Polen, Tsjechen, Fransen, Walen en Italianen). De laatsten werden apart gehuisvest en strenger bestraft in geval van contractbreuk of *Arbeitsflucht*. Later werden de *Ostarbeiter* eveneens als aparte groep behandeld en kwamen de tewerkgestelde Sovjetburgers helemaal onderaan de nationaalsocialistische rassenideologische ladder te staan.[42] Zij leefden in zeer slechte omstandigheden en deden vaak het zwaarste werk. Bovendien was meer dan de helft van de Sovjetburgers vrouw.[43]

In de strikt gescheiden *Lager* kwamen 'Germaanse' arbeiders en *Ostarbeiter* niet in contact met elkaar. Op de werkvloer wel. In Remscheid werd de inmiddels 19-jarige Lei onderdeel van de levens- en liefdesverhalen van enkele Russische dwangarbeiders.

> Op een gegeven moment hoefde ik geen klinknagels meer te doen. Toen kwam ik aan een polijst of slijpmachine. Toen moest ik die dingen, RRRRRRR, door gaan halen. Och, en ich kos det good! RRRRRRR! En daar zaten ook veel Russen en dat waren zo'n eigenaardige mensen. En die hadden van stukjes pijp ringetjes gezaagd en die kwamen dan langs mij als die aan het werken waren en die lieten die ringetjes vallen, zo, naast

40 'Geschichte'. http://www.alexanderwerk.de/index.php?ILNK=marke&iL=1 geraadpleegd januari 29, 2011.

41 Interview met Lei Janssen.

42 Zie Westrienen, *Dwangarbeiders*, 25-28; Mark Spoerer en Jochen Fleischhacker, 'Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors', *Journal of Interdisciplinary History* 33 (2002) 169-204, aldaar 171.

43 Zie Westrienen, *Dwangarbeiders*, 28; Westrienen noemt een percentage van 51,1 procent en stelt dat 'hoe lager een bepaalde groep zich in de nationaal-socialistische politieke en ideologische pikorder bevond, hoe hoger het percentage vrouwelijke arbeiders'.

> me neer. Die zeiden niks. Die lieten dat vallen. Was de bedoeling dat ik die ringetjes polijstte. Dat waren hun trouwringen daar. Nou, ik heb daar heel wat ringetjes gepolijst want ik kreeg daar zo'n stoffen ding dat zette ik op die machine met een stuk polijstmateriaal en die ring die draaide dan heel snel. O, en als ik dan die ringetjes op een stok deed, man, die waren zo fijn! En dan gooide ik die en dan kwamen die Russen langs en die pikten die zonder dat je het zag, pakten ze die mee. Nou, daar hebben we dus gewerkt, in die fabriek in Remscheid.[44]

Hoewel Lei ze nu nog omschrijft als eigenaardige mensen is hier sprake van menselijk contact, zonder taal, maar ook zonder vooroordelen. Naast de letterlijke transfer van ruwe en vervolgens bewerkte schijfjes pijp, gebeurt er hier nog iets anders. Wanneer de Russische dwangarbeiders hun liefde willen bezegelen met geïmproviseerde ringen, dragen zij de nieuwe betekenis die zij aan de stukjes pijp geven over aan Lei. Het lukt hen Lei duidelijk te maken dat hij ze moet slijpen. Doordat Lei meewerkt aan deze 'verzetjes', heeft hij iets terug te geven: de mogelijkheid voor de Sovjetburgers om even het gezag van *Herr* M. te ondermijnen, om even niet op de plek aan de machine te staan. Daarnaast, en wellicht nog belangrijker, bieden de door Lei vervaardigde trouwringen een uitweg uit de harde realiteit van het leven van de *Ostarbeiter*; even ontsnappen in de liefde.

Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland herdacht

Het is 30 december 2010. 'Opklaringen moeten vandaag met een lantaarntje worden gezocht', schrijft *de Volkskrant* over het weer op deze een na laatste dag van het jaar. Tussen Roermond en Elmpt is zo'n opklaring te vinden. Er ligt nog een dik pak ijs – het heeft de hele maand gesneeuwd –, het is glad op plaatsen, maar de zon schijnt. Het is niet koud. Zo'n tachtig mensen hebben zich verzameld voor de Heilig Hartkerk aan de Monseigneur Driessenstraat in Roermond. Na wat laatste aanwijzingen door een gebrekkige megafoon – ze zullen midden over de wegen lopen, ze hebben het Rode Kruis bij zich – gaan ze op weg. Ze lopen langs de bevroren vijvers van Maasniel, langs de lange Oranjelaan, die er in 1944 nog niet lag, over Maalbroek en dwars door het rustige Asenray. Er wordt stevig doorgestapt, ook door de heren en dames op leeftijd. Helemaal voorop lopen de burgemeester en de hulpbisschop van Roermond. Een busje van het Rode Kruis sluit de rij.

Wat in 1997 begon als een stille tocht,[45] is uitgegroeid tot een herdenkingstocht vol verhalen. Tijdens het wandelen halen ooggetuigen en achterblijvers herinneringen op aan de tocht van 66 jaar geleden. De kinderen en kleinkinderen die meelopen luisteren en stellen af en toe een vraag. Als de herinneringen

44 Interview met Lei Janssen.

45 Voor de oorsprong van de stille tocht en de inbedding ervan in de Nederlandse herinneringscultuur zie Rob van Ginkel, *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 175-205 en Ilse Raaijmakers, *4 en 5 mei. Het Herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland 1945-1975* (masterscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 2008) 22.

Deelnemers aan de herdenkingstocht naar de plek bij Niederkrüchten waar 14 Roermondse burgers werden gefusilleerd, verzamelen zich voor de Heilig Hartkerk aan de Monseigneur Driessenstraat in Roermond, 30 december 2010. Foto: Barbara Beckers.

te pijnlijk worden, werpt men een blik in de verte, over de boerenakkers van Asenray.

En dan het hotel, aan de N280. Anders dan de dwangarbeiders die zij op deze wijze in ere houden, weten de herdenkers dat er bij Landhotel Cox, nog net aan de Nederlandse kant van de grens, een kop koffie en een snee kerstbrood voor ze klaarstaat. Ieder jaar stelt de hoteleigenaar, zelf ooggetuige, het hotel open voor de deelnemers. Degenen die met de auto zijn gekomen voegen zich hier bij de wandelaars. Aan de koffietafel gaat het verhalen vertellen door. Dan, nadat iedereen is opgewarmd en bijgekomen en er dus wel weer even tegen kan, lopen ze naar het monument op de Lüsekamp, zo'n 100 meter achter het hotel, voor de herdenkingsplechtigheid. Onder hen ook de kleindochter van Emile Welters.

Zij is er voor de tweede keer bij. John Kilsdonk woont in Maleisië en geniet van een warme kerst in Melakka, zijn nieuwe thuis. Aan 30 december 1944 denkt hij niet. Voor Lei Janssen, 86, en Christof Thissen, 84, is de tocht te veel. Ze kampen met een slechte gezondheid en denken thuis in hun leunstoel aan die dag 66 jaar geleden.

De transfer houdt niet op met soep, koffie en geïmproviseerde trouwringen. Zij vindt in de hedendaagse herdenkingscultuur haar vervolg. Hierbij is het natuurgebied rondom de grensovergang Roermond-Elmpt bij Maalbroek van bijzondere betekenis, niet alleen omdat hier de fusillade van de 14 plaatsvond en de 3000 dwangarbeiders de grens over trokken, maar ook omdat hier een jaarlijkse herdenking plaatsheeft en zich in 1998 een belangrijke ontmoeting voordeed.

Op 1 september 1996 wordt op de Lüsekamp, een natuurgebied in de gemeente Niederkrüchten, een monument onthuld ter nagedachtenis aan de 13 gefusilleerde Roermondenaren en de Poolse partizaan. De obelisk, zo groot als een mens, staat op de hoek van de Grenzweg en de Waldweg, nabij grenspaal 410. Kunstenaar Uwe Meints bewerkte het basaltblok: veertien uitgehouwen kruizen symboliseren de 14 doden. Met grote letters is te lezen 'Den Toten zur Ehre – Den Lebenden zur Mahnung', waaronder op een plaquette:

> Unweit dieser Stelle wurden am 26/27. Dezember 1944 vierzehn Bürger aus Roermond, die sich dem Befehl zur Erfassung zum Arbeitseinsatz in Deutschland widersetzt hatten, durch ein Exekutionskommando der Deutschen Wehrmacht erschossen. Die Toten wurden im August 1947 exhumiert und am 10. september 1947 auf dem Friedhof 'Tussen de Bergen' in Roermond beigesetzt. Dieser Gedenkstein wurde am 1. September 1996 von den Bürgern der Gemeinde Niederkrüchten errichtet.

De publicatie van *Geschichte der Altgemeinden Elmpt und Niederkrüchten* door *Hobby Historiker* Ludwig Hügen zorgde in Niederkrüchten voor hernieuwde lokale aandacht voor het lot van de Roermondenaren en leidde uiteindelijk tot oprichting van dit monument, dat dus in alles een Duits initiatief is. De Roermondse burgemeester werd in maart 1996 op de hoogte gesteld van de plannen, maar het raadsbesluit is dan al genomen en het ontwerp is dan al klaar. De herdenkingstocht in 2010 is alweer de veertiende op rij. De eerste vond plaats op 30 december 1997. De organisatie van de tocht van de Heilig Hartkerk tot op de Lüsekamp en de herdenkingsplechtigheid bij de obelisk is in handen van het Roermondse Comité 'Voettocht 30 December'. Met deze herdenkingstocht voor de 3000 naar het monument voor de 14 bevestigt het comité de link die er in het cultureel geheugen gelegd wordt tussen de fusillade en de deportatie. Nogmaals wordt benadrukt dat de twee gebeurtenissen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. De herdenkingsceremonie is tweetalig en wordt gedragen door toespraken van de burgemeesters van Roermond en Niederkrüchten. Ooggetuigen en nabestaanden steken 14 kaarsjes aan voor de slachtoffers en Duitse en Nederlandse prominenten en bestuurders leggen kransen.

Beeld van de herdenkingsceremonie bij het Mahnmal op de Lüsekamp, 30 december 2010. Foto: Barbara Beckers.

Ook in Dülken, waar de Roermondenaren een angstige nacht doorbrachten, wordt deze tocht herdacht. In 1998 ontmoeten leden van Pax Christi *Basisgruppe* Viersen bij het monument op de Lüsekamp de ooggetuige Jan Stemkens. Ze raken aan de praat en Stemkens vertelt de twee Viersenaren zijn levensverhaal, inclusief de Tocht van de 3000. Deze ontmoeting leidt uiteindelijk tot de onthulling op 30 januari 2000 van een monument op de plek waar ooit de wielerbaan stond. Wederom is het beeldhouwer Uwe Meints die voor het ontwerp tekent. De groeven die op de meterhoge steen zijn aangebracht symboliseren volgens de kunstenaar de littekens 'die wir unserem Bruder zugefügt haben. [...] Auch wenn diese Wunde verheilt, bleiben Narben'.[46] Op de plaquette staat te lezen:

> Im Gedenken an die ca. 2800 Männer aus Roermond, die nach einem mühseligen Marsch am 30. Dezember 1944 hier auf der ehemaligen Radrennbahn die Nacht verbringen mussten. Sie waren auf dem Weg in die Zwangsarbeit.

Op uitnodiging van Pax Christi wonen een kleine honderd Roermondenaren, voormalige dwangarbeiders en hun familie, de onthullingplechtigheid bij. Zowel de burgemeester van Viersen, waaronder Dülken valt, als de burgemeester van Roermond spreken hun waardering uit voor deze 'nieuwe wegen van vriendschap'.[47]

46 Smets, Jochen, 'Neue Wege der Freundschaft,' *Rheinische Post*, 31 januari 2000.
47 *Ibidem.*

De overdracht die hier plaats vindt, kan worden gezien in termen van toe-eigening, die door Kaelble als voorwaarde voor transfer wordt genoemd.[48] Herinneringen van Nederlanders vormen hier de basis voor Duitse *Vergangenheitsbewältigung*. Opvallend is dat het hier om twee Duitse monumenten gaat: op Duits initiatief, in Duitse gemeenten, door Duitse kunstenaars, maar voor Nederlandse oorlogsslachtoffers en dwangarbeiders. Eerder werden de gebeurtenissen van december 1944 in Roermond op verschillende manieren herdacht. Zo werd er in het lustrumjaar 1994, aan de vooravond van 50 jaar bevrijding, tijdens de herdenkingsplechtigheid in de Heilig Hartkerk op 30 december uitgebreid stilgestaan bij de fusillade en de tocht.[49] Echter, deze twee Duitse monumenten zijn ontmoetingsplekken geworden voor Nederlanders en Duitsers. Ieder jaar wordt er door journalisten en hoogwaardigheidsbeklederS gesproken in termen van uitgestoken handen, bruggen slaan en een gezamenlijke Europese toekomst. Of zoals het Comité 'Voettocht 30 december' het verwoordt:

> De Stille Tocht wil een eerbetoon zijn aan al de mannen en vrouwen, die in de zware strijd de rug recht hielden. Maar de tocht is tevens bedoeld als een stap over de grens, over de tijd, over gevoelens van haat en verdriet, naar een nieuw millennium.[50]

Conclusie

De Tocht van de 3000 in het kader van de arbeidsinzet van Roermondenaren in het Derde Rijk in de laatste maanden voor de bevrijding en de daaruit voortvloeiende interactie zijn voorbeelden van gelokaliseerde, wederzijdse transfer. Lei, die aan de arbeidsdienst ontkwam, maar niet aan de arbeidsinzet, maakte het allemaal mee. De ontmoetingen tussen Roermondenaren, Dülkenaren en Russische dwangarbeiders leidden tot letterlijke, fysieke transfer. In de *Stadtgarten* van Dülken werd soep en koffie geschonken en in de Alexanderwerke in Remscheid werden kleine hoeveelheden grondstoffen achterovergedrukt en doorgegeven. Daarnaast werd er tussen de regels door over betekenissen 'onderhandeld' en herinneringen gedeeld. Wat deze voorbeelden van positieve transfer verbindt is dat zij steeds zorgen voor wendingen in de verhalen van de ooggetuigen. De contacten met andere dwangarbeiders en Duitse omstanders vormen in de herinneringen aan de *Arbeitseinsatz* belangrijke uitwisselingen die later als anekdote verteld kunnen worden of die vandaag de dag nog dienen als nuancering van het beeld van *de Pruus*.

Vervolgens vindt er op de grens van het nieuwe millennium een nieuwe manier van overdracht plaats wanneer in het grensgebied Midden-Limburg/Noord-Rijnland-Westfalen Duitse en Nederlandse vormen van herdenken worden uitgewisseld en door de betrokken comités en werkgroepen worden omgevormd en toegeëigend.

48 Kaelble, 'Herausforderungen', 7.
49 Zie Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede' en Tummers, 'Herdenkingsrede'.
50 Comité Voettocht 30 december, 'Alleen de vogels.' Brochure 1997.

De plaquette op het monument in Dülken, dat herinnert aan de Tocht van de 3000. Maker: Uwe Meints (2000). Collectie Gemeentearchief Roermond.

In de naoorlogse Duits-Nederlandse betrekkingen heeft de ervaring van de Tweede Wereldoorlog jarenlang een grote rol heeft gespeeld, en nog steeds, helemaal wanneer de inzet van die betrekkingen de herdenking van die oorlog is.[51] Opvallend is dat juist grensregio's voorop lopen in de totstandbrenging van gezamenlijke Duits-Nederlandse herdenkingen. Terwijl de discussie over Duitse vertegenwoordiging bij de Dodenherdenking op de Dam in Amsterdam regelmatig oplaait, worden er op lokaal niveau talrijke initiatieven ontwikkeld waarbij Nederlandse en Duitse gemeentes samen gestalte geven aan de herdenking van Nederlandse slachtoffers.[52]

51 Zie Christine Gundermann, 'Zwischen "friedlicher invasion" und "grensoverschrijdende herdenking". Erinneringskulturen an den Zweiten Weltkrieg in der deutsch-niederländischen Grenzregion der EUREGIO', *Geschichte im Westen* 24, 7-40.

52 Maud van de Reijt, *Zestig jaar Herrie om Twee Minuten Stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 80-137.

De beschrijving van deze lokale casus vanuit het perspectief van het gelokaliseerde transferbegrip levert een verscherpte aandacht op voor tijd, plaats, actoren en inhoud van grensoverschrijdende contacten. In historische studies naar grensgebieden wordt dit begrip echter zelden gehanteerd, terwijl het juist inzicht kan bieden in de bijzondere economische, sociale en culturele interacties in *borderland milieus*. De met het begrip transfer verbonden theoretisering is breder inzetbaar bij de bestudering van grensgebieden; elders langs de grenzen van Nederland, elders in de wereld en in andere tijdvakken. Uit dit beperkte onderzoek blijkt het belang van transfers in situaties waarin conflicten en oorlogen uit het verleden een factor zijn en blijven in de relatie tussen twee naties. De effecten van positieve, maar ook negatieve transfers op de verwerking van het problematische verleden, verdienen hierbij bijzondere aandacht. Vanuit het perspectief van gelokaliseerde transfer kunnen de ontwikkeling van grensoverschrijdende contacten worden gevolgd en kunnen nieuwe inzichten worden verkregen in wat mensen in grensgebieden drijft en hoe zij trachten het verleden een plek te geven in een gezamenlijk heden.

Deelnemers aan de herdenkingstocht naar het Mahnmal op de Lüsekamp bij Niederkrüchten op 30 december 2010. Foto: B. Beckers

De Heilige Franciscus zweeft, naar Francisco de Zurbaran (1598-1664). Een deel van de kritiek op de komst van de volgelingen van de Maharishi Mahesh Yogi naar Vlodrop, richtte zich op de bewering dat zij door middel van bepaalde meditatie-technieken konden 'zweven'. De voorzitter van de MERU-stichting (Maharishi European Research University) pareerde die kritiek door erop te wijzen dat levitatie ook in de christelijke traditie geen onbekend fenomeen is. Collectie: R. Haude.

Rüdiger Haude

Transcendente meditaties over de IJzeren Rijn. Grenssymboliek en verzet in Vlodrop-Wegberg

Wat is een grens? Wat betekent die voor de mensen die ermee te maken hebben? Hoe verandert een grens mensen en hoe veranderen zij een grens? Om deze vragen te beantwoorden kunnen wij voortbouwen op het interdisciplinaire grensonderzoek, dat zich in de laatste twee decennia sterk heeft ontwikkeld. In de cultuurwetenschappen is men het er tegenwoordig over eens dat een staatsgrens niet zozeer als markering, maar eerder als bepalend element in een grensgebied moet worden bestudeerd; dat het onderzoek niet moet uitgaan van de centra van de betreffende nationale staten, maar van de periferieën, dus van het grensgebied zelf; dat grensgebieden niet als statisch, maar als dynamisch moeten worden opgevat, en dus het best in een diachronisch perspectief kunnen worden bestudeerd; en dat het zinvoller is beide zijden van een grens tezamen, in hun onderlinge wisselwerking te onderzoeken.[1] Grenzen worden tegenwoordig als sociale constructies beschouwd, die door menselijk handelen steeds opnieuw betekenis krijgen en waar in het bijzonder (staats)macht tot gelding wordt gebracht.[2] Maar misschien zijn zij tegelijk nog iets anders, namelijk plaatsen waar deze macht demonstratief wordt *bestreden*, met andere woorden: oorden van *verzet*.

Smokkel is zo'n wijdverbreid tegen de regels van de staat gerichte activiteit in grensgebieden, waarnaar veel onderzoek is verricht. In haar interessante studie over de binnengrenzen van het Oostenrijkse keizerrijk in de negentiende eeuw heeft Edith Saurer laten zien hoe in het kielzog van de smokkel een tegen de staat gerichte cultuur kon ontstaan, die hele dorpen omvatte.[3] De grensonderzoeker Julian Minghi heeft de oppositionele houding van grensgebieden twintig jaar geleden beschreven voor de Frans-Italiaanse grensregio *Alpes Maritimes*, waar men gemeenschappelijk verzet bood tegen de vorming van een grensoverschrijdend natuurpark door de centrale staten. Hij concludeerde:

> [...] national borderlands [...] team together in their own self-interest across the border to protect themselves from policies which, in a spirit of international cooperation, can work to the detriment of the borderland community.[4]

1 Michiel Baud en Willem van Schendel, 'Toward a Comparative History of Borderlands', *Journal of World History* 8 (1997) 211-242; Hastings Donnan en Thomas M.Wilson, *Borders. Frontiers of identity, nation and state* (Oxford en New York 1999).

2 *Ibidem*, 1; Anja Dohmen, 'Biografische Formen und Funktionen von Raum', in: Jac van den Boogard e.a. (red.), *Grenz-Controle, Grens-Kontrolle. Aachen, Eupen, Maastricht / Oral Histories* (Remscheid 2008) 223-239, aldaar 231.

3 Edith Saurer, *Straße, Schmuggel, Lottospiel. Materielle Kultur und Staat in Niederösterreich, Böhmen und Lombardo-Venetien im frühen 19. Jahrhundert* (Göttingen 1989).

4 Julian V. Minghi, 'From conflict to harmony in border landscapes', in: Dennis Rumley en Julian V. Minghi (ed.), *The geography of border landscapes* (Londen/New York 1991) 15-30, aldaar 29.

In deze voorbeelden speelden regionale en klassenidentiteiten een veel belangrijker rol dan nationale, zoals in het Duits-Nederlandse grensgebied. Dat was na 1945 sterk beïnvloed door de Duitse inval van Nederland in mei 1940 en de nationaalsocialistische bezetting daarna. Sinds 1945 was deze grens niet alleen een staats- en taalgrens, maar ook een sterke mentale scheidslijn tussen twee naties. In de decennia daarna is deze situatie duidelijk veranderd. Men kan dit veranderingsproces beschrijven met behulp van de typologie die Oscar J. Martínez in 1994 aan de hand van ontwikkelingen aan de grens tussen Mexico en de Verenigde Staten heeft ontworpen. Naar de mate van grensoverschrijdende interactie maakt Martínez onderscheid tussen 'vervreemde', 'coëxistente', 'interdependente' en 'geïntegreerde' grensgebieden.[5] In het laatste geval hebben de betrokken staten een deel van hun soevereiniteit opgegeven en is een internationale oriëntatie in de plaats gekomen van een nationale.[6] Er zijn verschillende pogingen geweest om de typologie van Martínez toe te passen op de Euregio Maas-Rijn, maar deze pogingen leidden tot volkomen tegengestelde uitkomsten. Zo vond Anja Dohmen dat deze grensregio sinds 1945 alle typen van 'vervreemd' tot en met 'geïntegreerd' had doorlopen.[7] Hans Knippenberg kwam daarentegen tot de conclusie dat de delen van de Euregio op zijn hoogst als 'coëxistente' grensregio's kunnen worden beschouwd.[8]

Deze uiteenlopende interpretaties kunnen een gevolg zijn van het feit dat de betekenis van de grens zelf ambivalent en tegenstrijdig is. Het hangt er maar vanaf waar men vanuit gaat: de formele regelingen en het overheidsoptreden of het handelen en de waarneming van de lokale bevolking. Ad Knotter heeft deze ambivalentie de 'paradox van de grens' genoemd: juist omdat de grens een scheidslijn is, fungeert zij ook als brug. De verschillen aan beide zijden van de grens brengen mensen ertoe de grens over te gaan om gebruik te maken van de relatieve voordelen aan de andere zijde. Een relatief gesloten grens kan dus veel grensoverschrijdende interactie uitlokken; vermindering van verschillen kan deze brugfunctie aantasten.[9] Martínez veronderstelt daarentegen dat transnationale interactie opbloeit waar grensverkeer vrijer wordt.[10]

Dit artikel wil een bijdrage leveren aan deze discussie. Ik zal laten zien dat er in feite *verschillende* grensparadoxen aan het werk zijn en dat er, afhankelijk van de invalshoek, verschillende typen grenzen volgens Martínez' typologie *tegelijk* waarneembaar kunnen zijn. Een van de bevindingen van Martínez en andere

5 Oscar J. Martínez, *Border People. Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands* (Tucson 1994) 6-7.

6 *Ibidem*, 9.

7 Anja Dohmen, *"Och, das hat mir nichts ausgemacht". Mit Oral History auf der Spur des biographischen Raumbezugs einiger Grenzlandbewohnerinnen im Dreiländereck zwischen Deutschland, Belgien und den Niederlanden* (Magisterarbeit, RWTH Aachen 2002) 37-38; *Idem*, 'Biografische Formen und Funktionen von Raum', 232.

8 Hans Knippenberg, 'The Maas-Rhine Euroregion: A Laboratory for European Integration?', *Geopolitics* 9 (2004) 608-626, aldaar 621.

9 Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 159-174.

10 Martínez, *Border People*, 10.

beoefenaren van de grensstudies kan ik alvast bevestigen: onafhankelijk van de intensiteit van de grensoverschrijding bestaat er zoiets als een *borderland milieu*, waarin de verbindingen van de bewoners met hun buren aan de andere kant van de grens sterker zijn dan die met hun landgenoten in het nationale kerngebied.[11]

Hastings Donnan en Thomas Wilson beschrijven grensgebieden als 'culturele landschappen die vaak de fysieke grenzen van een staat overschrijden en weerstand bieden aan de macht van de staatsinstellingen'.[12] Culturele landschappen of 'betekenislandschappen', zoals ik ze liever noem, kan men op geheel verschillend niveau onderzoeken. In een macrobenadering kan bovenstaande typologie zeker bruikbaar zijn, maar vele relevante details gaan dan verloren. Als aanvulling op dit macroperspectief is hier daarom gekozen voor een microscopisch onderzoek in een betekenisvolle grensregio van slechts enkele vierkante kilometer. Het grensgedeelte dat de gemeente Vlodrop (thans deel van Roerdalen) met de westelijke delen van de huidige stad Wegberg, vooral met Dalheim-Rödgen, verbindt, is niet willekeurig gekozen. In dit kleinschalige gebied komen bijzondere elementen van de grens als specifiek cultuurlandschap naar voren. Het is vol van transnationaal vervlochten betekenissen.

Vlodrop-Wegberg

De huidige grens tussen Roerdalen-Vlodrop en Wegberg is sinds 1815 staatsgrens. De plaats Vlodrop hoorde sedert de Vrede van Utrecht (1713) tot aan de veroovering door Frankrijk (1795) tot de Republiek der Verenigde Nederlanden. Wegberg en het omliggende gebied behoorde in die tijd deels tot het hertogdom Gulik en deels tot het Habsburgse hertogdom Gelre, dus tot de Oostenrijkse Nederlanden. Als officiële taal gold hier het Nederlands, dat nog tot ver in de negentiende eeuw in het kerkelijke leven gehandhaafd bleef.[13] Na de nieuwe Europese grensregeling in 1815 begon echter aan beide zijden van de nu Pruisisch-Nederlandse grens een geleidelijk proces van *nation building*, dat ook vorm gaf aan de nationale identiteiten van de grensbewoners.[14]

Zoals overal aan de Duits-Nederlandse grens betekende de periode van de Duitse bezetting een ingrijpende cesuur in de bilaterale betrekkingen. Na het jaar 1945 kan men het grensgebied als 'vervreemd' in de zin van Martínez beschouwen. De in Limburg aanwezige voorstanders van annexatie van Duits gebied als compensatie voor de aangerichte schade, waren ook in Vlodrop te horen. In december 1945 antwoordde de burgemeester op een enquête daarover van het Economisch Technologisch Instituut in Limburg (ETIL) dat het bestaande

11 *Ibidem*, 10-24.

12 Donnan en Wilson, *Borders*, 4.

13 Klaus Egert, *Zur Geschichte der Schreibsprachen in Stadt und Amt Erkelenz vom 16. bis 19. Jahrhundert* [Schriften des Heimatvereins der Erkelenzer Lande 14] (Erkelenz 1994).

14 Vgl. Piet Orbons en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', in: Ad Knotter (ed.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit. (Her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Zwolle 2009) 33-60, aldaar 57-60.

grensverloop weliswaar geen 'moeilijkheden' meebracht, maar hij beval niettemin aan onder meer de Duitse gemeente Elmpt te annexeren, vanwege de daar te exploiteren steenkool.[15]

Aan dit soort bespiegelingen kwam een eind met de grensregeling van 1949,[16] die in het hier besproken gebied niet tot noemenswaardige grensverschuivingen leidde. Nu ging het er in verband met de grens alleen nog om de oorlogsschade aan de grensobjecten te herstellen. In 1950 wees de marechaussee het gemeentebestuur erop dat de gemeente verplicht was de grensmarkeringen te onderhouden.[17] In 1963 maakte de burgermeester van Vlodrop met een voorbeeld opnieuw duidelijk hoe belangrijk een duidelijke grensmarkering in die tijd nog was:

> Het duidelijk markeren van de grens is mijns inziens zeer aanbevelingswaardig. Ter illustratie diene het voorbeeld waarbij verleden jaar op de Meinweg een Nederlandse stroper door een Duitse douanier aangeschoten werd, waarbij tussen de Nederlandse en Duitse politie verschil van mening ontstond over de vraag of bedoelde Duitser bij het afvuren van het schot op Nederlands grondgebied gestaan had, alsmede of bedoelde stroper zich op Nederlands grondgebied bevond toen hij getroffen werd.[18]

In deze tijd was er echter al een burgerbeweging opgekomen, die de afschaffing van juist deze grens nastreefde. In 1959 demonstreerden Nederlandse studenten in de directe omgeving, aan de grensovergang tussen Posterholt en Karken, voor de opheffing van de grens door een grenssteen uit de grond te trekken. Bij deze grensovergang werd bovendien sinds 1961 een jaarlijks 'grenslandfeest' als *Völkerfreundschaftsfest* gevierd, waarop onder meer een 'grenslandkoningin' werd gekozen. De Europese dimensie van deze bijeenkomsten werd benadrukt door het hijsen van de vlaggen van 36 landen door scholieren.[19]

Omstreeks dezelfde tijd kwam er ook een beweging op gang om jumelages met partnersteden in Europa aan te gaan. Het stadsbestuur van Wegberg stelde in 1962 vast: 'Deutsch-niederländische Städteverschwisterungen gab es bislang nur in ganz wenigen Fällen'.[20] Halverwege de jaren 1960 slaagde Wegberg

15 Gemeentearchief Vlodrop (GAV), 4.07.151: Landsgrenzen, Burgemeester van Vlodrop aan Economisch Technologisch Instituut in Limburg, 18-12-1945.

16 Horst Lademacher, 'Die Niederlande und Deutschland 1945-1949. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen', in: Wilfried Ehbrecht und Heinz Schilling (ed.), *Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag* [Städteforschung, Reihe A, 15] (Keulen en Wenen 1983) 456-511; Wolfgang Woelk, 'Die niederländischen Grenzkorrekturen 1949-1963 in der Politik des Landes Nordrhein-Westfalen und in ihrer Wirkung auf die Bevölkerung der Auftragsverwaltungsgebiete', *Geschichte im Westen* 9 (1994) 32-51.

17 GAV, 4.07.151: Landsgrenzen, 2e Divisie, Koninklijke Marechaussee (G. Seppen) aan Burgemeester van Vlodrop, 16-6-1950.

18 *Ibidem*, Burgemeester van Vlodrop aan Commissaris der Koningin in de provincie Limburg te Maastricht, 26-9-1963.

19 Fr. Leyendeckers, 'Grensfeest Posterholt-Karken', *Roerstreek* 1 (1969) 140-141.

20 Stadtarchiv Wegberg (StAW): Stadt Wegberg, Nr. 20 (Städtepartnerschaften, 1962-1978), Auszug aus den Kommunalpolitischen Blättern, Heft 14, 25-7-1962.

Symbolische verwijdering van een grenssteen in Karken-Posterholt, 1959. Uit: Roerstreek (1969).

er echter in een partnerschap te beginnen met de nabijgelegen Nederlandse gemeente Echt, nadat er contacten waren gelegd met een daar wonende uitgebreide familie 'Van Wegberg'. In 1971 werd een formeel partnerschap aangegaan, waarbij ook het Belgische Maaseik was betrokken. De drievuldigheid en de geografische nabijheid van deze drie partners maakten deze jumelage bijzonder. Toch was die niet bedoeld als regionale verbintenis, maar eerder 'im Interesse der Völkerfreundschaft' en om 'die europäischen Einigungsbestrebungen [zu] unterstützen', zoals het in de op 13 november 1971 ondertekende overeenkomst werd geformuleerd.[21] Deze Europese motivatie lag ook ten grondslag aan de omverwerping van de grenssteen in Posterholt. Men zou dit kunnen zien als een poging een 'coëxistente' grensregio in de zin van Martínez tot stand te brengen.

In november 1966, dus in de periode waarin ook de jumelage tussen Wegberg en Echt werd voorbereid, overlegden de besturen van Vlodrop en Melick-Herkenbosch (beide tegenwoordig deel van Roerdalen) met het Amt Myhl (later grotendeels opgenomen in de nieuw gevormde stad Wegberg) voor het eerst over de oprichting van een binationaal natuurpark met grensoverschrijdende wandelpaden. Het grensoverschrijdende *Naturpark Maas-Schwalm-Nette* werd in 1977 officieel als 'grenspark' opgericht. De in de gemeenten Herkenbosch en Vlodrop gelegen Meinweg werd pas in 1990 tot nationaal park verklaard, als onderdeel van het natuurpark Maas-Schwalm-Nette, maar al in 1978 werd dit in de bronnen genoemd als beschermd natuurgebied.[22]

Men zou kunnen beweren dat de incorporatie van de Meinweg in een internationaal natuurpark aansloot bij de geschiedenis van dit bosgebied. De

21 StAW, Bestand: Gemeinde Wegberg, Nr. 227, Urkunde, 13-11-1971.

22 GAV, 1.853.1: Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Ministerie van Landbouw en Visserij, Hoofdingenieur-Directeur voor Landinrichting, Grond- en Bosbeheer in de Provincie Limburg (J. Molenaars) aan Directeur van de Rijksgebouwendienst in de directie Noord-Brabant en Limburg te 's-Hertogenbosch, 27-11-1978.

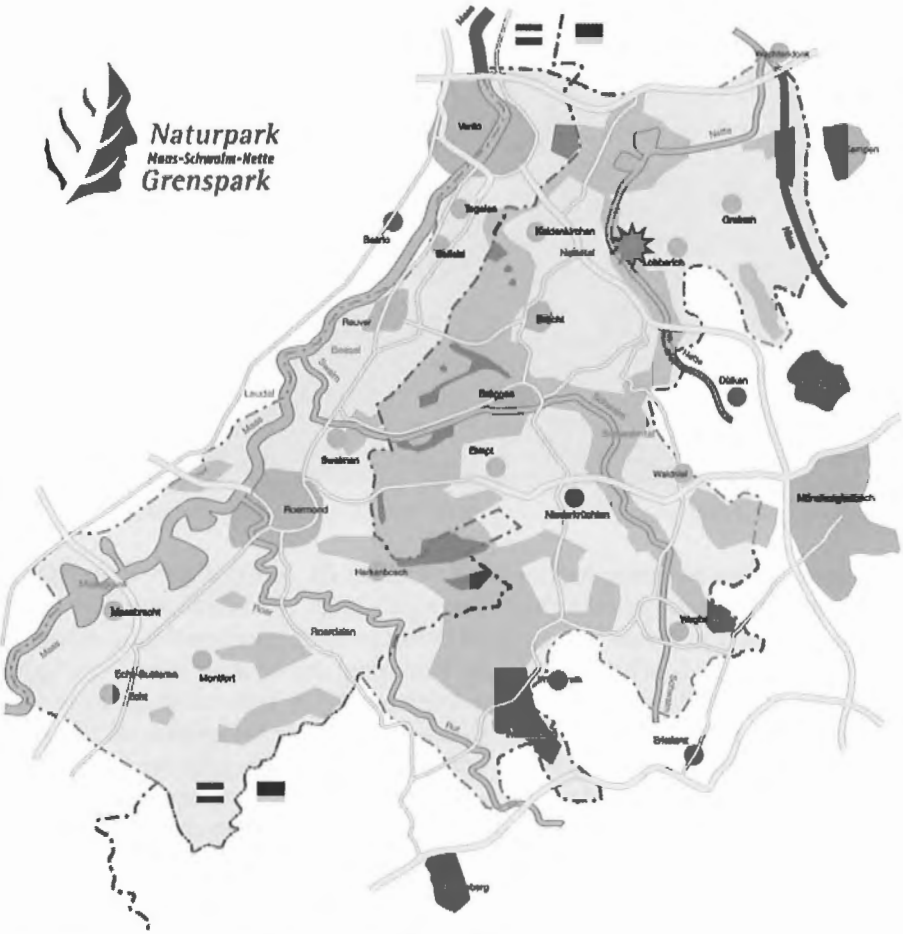

Plattegrond van het binationale natuurpark Maas-Schwalm-Nette.

naam verwijst immers naar het vroegere gemeenschappelijke gebruik door de omliggende gemeenten,[23] die sinds 1815 aan verschillende zijden van de toen getrokken staatsgrens liggen. Daarnaar wordt ook verwezen in het onlangs met Interreggelden ondersteunde grensoverschrijdende project *Nationalparkregion MeinWeg*.[24] Op deze wijze wordt de grensregio op symbolische wijze tot 'geïntegreerd' verklaard. Het grensoverschrijdende potentieel van de Meinweg had ook invloed op met de grens bij Wegberg-Vlodorp verbonden verwikkelingen rondom het College St. Ludwig en de IJzeren Rijn. In de volgende paragrafen wil ik die nader onderzoeken.

23 Han Derckx en Hans Hendrickx: *Die Grüne Grenze / de Groene Grens. Ein Streifzug durch die deutsch-niederländische Grenzregion* (z.p. z.j.) 57.

24 Vgl. *Rheinische Post* 19-2-2011: 'Geschichte erleben'.

Het College St. Ludwig 1909-1979

In sommige verhalen bestond er al sinds 1909 aan de grens tussen Vlodrop en Dalheim-Rödgen een instelling die dan wel niet voor de opheffing van de grens had gezorgd, maar toch op z'n minst voor goed nabuurschap: het door Duitse franciscaner monniken in de Meinweg opgerichte *Kolleg St. Ludwig*, waar mannelijke Duitse scholieren tot priester werden opgeleid. 'Eine deutsche Schule', schreef de rector van het college Rainer Middels in 1959 in het jubileumboek van de school, 'vor allem wenn sie die Größe unserer Anstalt besitzt und in der ganzen Umgebung in hoher Achtung steht, ist schon an sich ein Brückenbauer von Volk zu Volk'.[25] Na een korte schets van de voorgeschiedenis van de school tot 1945 zal ik onderzoeken of deze uitspraak staande kan worden gehouden.

Toen het College St. Ludwig in Vlodrop in 1909 werd geopend, had de school al een kleine odyssee achter zich. De school was in 1870 in het Silezische Annaberg opgericht, maar moest al na vijf jaar uit Pruisen vertrekken. Als gevolg van de zogenaamde *Kulturkampf* moesten alle kloostervestigingen die zich niet met ziekenzorg bezighielden, worden opgeheven. De school werd eerst naar Watersleyde bij Sittard en in 1882 naar Harreveld in Overijssel verplaatst. Hoewel de *Kulturkampf* in het begin van de twintigste eeuw allang was geëindigd, gaf men er 'uit voorzichtigheid'[26] de voorkeur aan de definitieve plaats van vestiging te kiezen aan de Nederlandse kant van de grens. De gunstige ligging aan de spoorweg tussen Roermond en Mönchengladbach speelde daarbij een belangrijke rol.[27]

In 1926 werd het college erkend als *Deutsche Schule im Ausland*, waardoor het sindsdien zelf examens kon afnemen. In 1938 werd deze status echter weer ongedaan gemaakt. Door deviezen- en paspoortmaatregelen van de nationaalsocialistische Duitse regering was het schoolbezoek aan het college door Duitse scholieren bovendien al eerder bemoeilijkt. In 1940 werd de school daarom opgeheven. Tijdens de bezetting werd het gebouwencomplex deels door de *Waffen-SS* gebruikt. Daarnaast werden er tijdens de Tweede Wereldoorlog levensmiddelen voor de Duitse luchtmacht opgeslagen en werd het als noodhospitaal ingericht. Tussen 1943 en 1951 werd de kloostervleugel door Nederlandse franciscanen bewoond.

In zijn eerder geciteerde bijdrage aan het jubileumboek van 1959 meende rector Middels dat de functie van de school als bruggenbouwer was toegenomen omdat er niet alleen *inlandsdeutsche Jungen* werden opgeleid. Hij somde op:

25 *Kloster St. Ludwig 1909-1959. Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Kollegs St. Ludwig zu Vlodrop* (Werl 1959) 49.

26 Rita Müllejans-Dickmann, 'Een "grensoverschrijdend" monument. De bouwgeschiedenis van het voormalig college der franciscanen "St. Ludwig" in Vlodrop (NL)', *Nachbarschaft im Grenzraum. Informaties uit het gebied van de werkgemeenschap Grensland Kreis Heinsberg-Limburg* (1997/3) 1-5, aldaar 2.

27 'Die Gründungs- und Baugeschichte des Kollegs St. Ludwig', in: *Festschrift zur Eröffnung des Kollegs der PP. Franziskaner St. Ludwig bei Dalheim (Rheinland) am 4. Oktober 1909* (Münster 1909) I-XVI, aldaar IV.

> In der Zeit von 1926 bis 1940 zählten wir unter den Schülern der Anstalt: 13 Brasilianer, Söhne von Kolonisten deutscher Abstammung (11 machten die Reifeprüfung), 18 Sudetendeutsche, von denen zwei das Reifezeugnis erwarben, 8 Saarländer [...], 2 Lothringer, 5 Niederländer, 1 Belgier [...]. Hinzu kamen 3 Chinesen als Hospitanten.[28]

Alles bij elkaar geeft deze lijst de indruk dat er niet zozeer bruggen *von Volk zu Volk* werden gebouwd, maar dat er veeleer voor het *Deutschtum im Ausland* werd gezorgd. Daarmee had de school eerder de functie van een soort militair bruggenhoofd dan van brugverbinding. Dat Middels het nationalistische begrip *Deutschtum im Ausland* in 1959 in het voorbijgaan gebruikte in de context van de veronderstelde bruggenbouw door het college,[29] illustreert de breuk in het publieke vertoog die zich in deze jaren aankondigde, maar nog niet had doorgezet.

Als er in 1962 kon worden geschreven: 'Bis zu Anfang des Krieges 1939 war die Kirche eine der besuchtesten der ganzen Gegend. Dann wurde der Zugang für Deutsche an der Grenze gesperrt',[30] dan wijst dit er toch in de eerste plaats op dat veel bewoners aan de Duitse zijde van de grens de kloosterkerk bezochten, niet dat er veel grensoverschrijdende contacten tussen Duitsers en Nederlanders waren. Toch herinnert een pater die in de jaren 1920 leerling van het college was dat er in zijn tijd wel contact met de Nederlandse omgeving was. Men zou regelmatig naar Roermond gelopen zijn, maar moest daarvoor in de zomer een lange broek aan in plaats van de gebruikelijke korte; die zou daar niet correct zijn gevonden.[31]

Het lijkt erop dat zelfs dit soort ontmoetingen na de heropening van het college in 1951 niet meer plaatsvonden. Werinhard Einhorn, die van 1951 tot 1954 leerling op het college was en later rector werd, herinnert zich van zijn schooltijd: 'als school hebben we nauwelijks iets met Nederland te doen gehad'.[32] Ook het jubileumboek van 1959 bevestigt het idee van de school als bruggenbouwer voor de jaren 1950 niet. In het deel van het boek waarin leerlingen schrijven over 'Was wir so treiben', komen geen contacten met Nederlanders voor. Het boek wordt ingeleid met begroetingen door vertegenwoordigers van de franciscanen uit Rome en Duitsland, door de Duitse consul in Maastricht, en door een vertegenwoordiger van de onderwijsministers van de Duitse *Länder* - een Nederlandse begroeting ontbreekt.[33]

Een zekere 'Kommunikation mit der Außenwelt', zoals men het in St. Ludwig zelf formuleerde, zou zich relatief vroeg rondom de sacramentsprocessies hebben voorgedaan, waaraan volgens een bericht uit 1968 '[sich] Jahr für Jahr mehr Gläubige aus der deutschen und holländischen Umgebung beteiligen'.

28 *Kloster St. Ludwig 1909-1959*, 49-50.

29 *Ibidem*, 50.

30 Josef Dahmen, 'Kloster und Kolleg St. Ludwig bei Dalheim', *Heimatkalender der Erkelenzer Lande* (1962) 163-165.

31 Peter Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', *Roerstreek* 11 (1979) 8-20, aldaar 20.

32 *Ibidem*, 18.

33 *Kloster St. Ludwig 1909-1959*, 3-7.

De jaarlijkse nieuwsbrieven voor 'Eltern und Wohltäter des Kollegs' berichten bovendien in 1967 over een voordracht van drs. Jo Hansen uit Roermond over het thema 'Der limburgische Mensch'. In 1968 volgde een meer praktische samenwerking tussen het schoolorkest en zangvereniging 'Ons Genoegen' uit Vlodrop.[34] Dit zou als een stap naar een 'coëxistente' grensregio kunnen worden gezien.

In het schooljaar 1970 werd de school ook voor externe leerlingen opengesteld. De externen kwamen echter uitsluitend uit het Duitse gebied in de omgeving van het college. In oktober 1976 kondigden de paters aan dat de school geen nieuwe leerlingen meer zou aannemen en dat die in 1979 zou worden opgeheven. Als motief werd aangevoerd dat het College St. Ludwig te weinig financiële middelen van de Duitse overheid ontving. Daarop ging in de woorden van Peter Munnix, 'een storm van protest door het Nederlands-Westduitse grensgebied'.[35] Deze storm werd vooral door de regionale elites aangewakkerd, het meest aan de Duitse kant van de grens. Hier werd eenstemmig in de kranten en in schriftelijke uitlatingen, zoals die van CDU-parlementariër Spies von Büllesheim, aangevoerd dat er een tegenstelling was tussen de sluiting van de Duitse school op Nederlands grondgebied en het proces van afschaffing van de West-Europese staatsgrenzen dat in die tijd op gang kwam. De *Erkelenzer Volkszeitung* noemde deze gelijktijdigheid een 'Paradox in Europa', maar hanteerde daarbij zelf paradoxale argumenten:

> Abgesehen von einer jedem Bürger unverständlich bleibenden Schreibtisch-Strategie mutet es im Zeichen des 'Weges nach Europa' und angestrebter Wahlen zum Europa-Parlament geradezu paradox an, welche anti-europäische Einstellung das Auswärtige Amt in Bonn dem Bemühen entgegenhält, von dieser Seite die notwendige finanzielle Hilfe für eine 'Schule im Ausland' zu erhalten, die ein paar Steinwürfe weit von der Landesgrenze auf niederländischer Seite liegt und ausschließlich von deutschen Schülern besucht wird.

Het commentaar citeerde vervolgens uit de motivatie van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken dat alleen in het geval van een *Begegnungsschule*, dus een binationale instelling, een verhoging van de financiële bijdragen gerechtvaardigd zou zijn.[36] Blijkbaar vond de *Erkelenzer Zeitung* het feit dat er op St. Ludwig uitsluitend Duitse leerlingen werden opgeleid in het geheel niet in strijd met de 'weg naar Europa'. Ook Spies von Büllesheim schreef in een brief aan Günter Heidecke, de Keulse *Regierungspräsident* en voorzitter van de Euregio Maas-Rijn in oprichting, over een 'unglücklichen Zusammentreffen mit unseren Bemühungen in der Euregio um einen Abbau der Grenzen', alsof de vestiging

34 StAW, Bestand: Stadt Wegberg, Nr. 125. Kolleg St. Ludwig, Rundbrief an die Eltern und Wohltäter des Kollegs, im Advent 1967; *Ibidem*, im Advent 1968.

35 Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', 15.

36 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 8-10-1976: 'Kolleg St. Ludwig muß nun schließen'.

van het College St. Ludwig in Vlodrop niet juist aan het bestaan van de grens te danken was geweest.[37] De argumentatie tegen de sluiting van de school werd verbonden met een veronderstelde overwinning van grens, maar de vestiging van deze Duitse school op Nederlands grondgebied had juist gebruikgemaakt van de grens en was dus eerder een bevestiging daarvan. Het is een treffende illustratie van de 'paradox van de grens'.

De burgemeester van Vlodrop, F.M. Fey, beklaagde zich eveneens over de sluitingsplannen. Volgens hem werd er

> weliswaar veel gesproken over Europese samenwerking, Euregio's etc., maar hiervan komt in de praktijk nog weinig terecht. Het enkele feit dat dit Duitse gymnasium 500 meter over de Duitse grens in Nederland gebouwd is, belemmert een subsidiëring als Duits onderwijsinstituut. Daardoor gaat deze onderwijsinstelling, van grote wetenschappelijke en culturele betekenis, definitief verloren.[38]

Naast het culturele verlies bracht Fey ook het wegvallen van de bijdragen van de Nederlandse staat voor bij de school betrokken personen naar voren.[39] In het conflict blijkt dat de grens tussen de strijdende partijen niet samenviel met de staatsgrens, hoewel die voortdurend in de redenering werd betrokken.

De vele inspanningen om de financiën van de school zeker te stellen waren overigens van meet af aan zinloos. Zoals de paters al snel duidelijk maakten, was de belangrijkste reden voor de sluiting van het college het gebrek aan aanwas bij de franciscanen. Daardoor was de orde gedwongen de opleidingsactiviteiten meer te concentreren. In een brief aan de voorzitter van het stadsgewest Roermond, Th.H. de Loo, verbond de bevoegde Saksische provinciaal van de orde, Hermann Schalück, dit uitgangspunt met de wens

> daß wir mit Ihnen über die Frage in Kontakt bleiben, wie wir das Kolleg St. Ludwig am besten für die Interessen der Bevölkerung beiderseits der Grenzen einsetzen, nachdem unsere Schule im Jahre 1979 ausgelaufen ist. In dieser Frage stehen wir erst am Beginn der Überlegungen.[40]

De uitkomst van al deze overwegingen was dat het gebouwencomplex voor bijna 15 miljoen gulden aan de Nederlandse staat werd verkocht, die er een opleidingcentrum voor de mobiele eenheid van de gemeentepolitie wilde onderbrengen.[41]

37 *Rheinische Post* 30-10-1976: 'St. Ludwig dient Schulwesen des Landes'.

38 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig, Burgemeester aan Commissaris der Koningin in de provincie Limburg te Maastricht, 20-12-1977.

39 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 24-11-1976: 'Auch Vlodrop beklagt Verlust des Kollegs'.

40 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig, Schalück aan De Loo, 10-12-1976.

41 *De Limburger* 5-12-1978: 'Rijk koopt kloostercomplex voor bijna 15 miljoen. Opleiding mobiele eenheid in St. Ludwig'.

Grensconflicten over de transcendente meditatie

Het plan om een politieschool, en later een douaneopleiding,[42] in het kloostercomplex onder te brengen kon niet op onverdeelde instemming rekenen. J. Molenaars van het ministerie van Landbouw en Visserij schreef eind 1978 in een brief, dat de ligging in het (formeel nog niet eens bestaande) natuurgebied De Meinweg het gebouw voor dit doel ongeschikt maakte:

> Gezien de grote natuurwetenschappelijke waarde van het gebied, die in belangrijke mate wordt bepaald door stilte en uitgestrektheid, ligt het meer voor de hand te zoeken naar een bestemming voor het klooster die meer in overeenstemming is met de doelstellingen van natuur- en landschapsbescherming.[43]

Ook in een particuliere protestbrief aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop werd de politievestiging 'afkeurenswaardig' genoemd.[44] Uiteindelijk gaven voor de regering waarschijnlijk kostenoverwegingen de doorslag om af te zien van het plan. In oktober 1982 bevestigde de regering naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer dat men het complex weer wilde verkopen: 'Ja, afstoting van het voormalige Sankt-Ludwig-klooster ligt in het voornemen'.[45] Al eerder dat jaar had de gemeente Vlodrop een bestemmingsplan voor het complex vastgesteld dat nog wel uitging van het gebruik als opleidingscentrum, maar tegelijk natuurwaarden trachtte te behouden. Men wenste dat er

> enerzijds voldoende mogelijkheden worden geboden voor voortzetting van het gebruik, met voldoende toetsingsmogelijkheden voor instandhouding van de interne waarden; anderzijds rekening wordt gehouden met de ligging van het gebied binnen het potentieel Nationaal Park Meinweg.[46]

In de herfst van 1983 stond St. Ludwig nog steeds leeg, zeer tot ergernis van het gemeentebestuur van Vlodrop.[47] Dat nam nu de leiding in de onderhandelingen over de verkoop, met de bedoeling dat de Nederlandse staat het onroerend goed weer zou afstoten. Daarbij stond een 'stille' bestemming voorop, bij voldoende waarborg van de financiële belangen van de gemeente. In het begin van 1984 werd vanuit Vlodrop een vragenlijst aan in totaal negen geïnteresseerde kopers

42 GAV, 1.777.811.21, Bestemmingsplan St. Ludwig Gemeente Vlodrop: Planvoorschriften, 11-3-1982, Nr. 929B-V. Zie: http://www.uclakathjaa.de/stludwig/0000009ae51087f05/0000009b08076b801/index.html (geraadpleegd op 8-3-2011).

43 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Ministerie van Landbouw en Visserij, Hoofdingenieur-Directeur voor Landinrichting, Grond- en Bosbeheer in de Provincie Limburg (J. Molenaars) aan Directeur van de Rijksgebouwendienst in de directie Noord-Brabant en Limburg te 's-Hertogenbosch, 27-11-1978.

44 *Ibidem*, Jos. Frijsinger aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 20-12-1978.

45 *Ibidem*, Antwort des Wirtschaftsministers auf eine schriftliche Anfrage, 11-10-1982.

46 GAV, 1.777.811.21, Bestemmingsplan St. Ludwig, 12-3-1982, Nr. 929B-W, p. 11.

47 StAW, Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Nachrichten* 29-3-1983: 'Das Kloster St. Ludwig steht noch immer leer'.

Temidden van fans en journalisten arriveren de Beatles en de Maharishi Mahesh Yogi op het station van Bangor in Wales voor een 10-daagse conferentie over transcendente meditatie, 25 augustus 1967. In 1990 vestigde de Maharishi zich in Vlodrop, waar hij in 2008 overleed. Bron: Flickr.com.

gestuurd (waarvan twee uit Duitsland). Die moesten vooral uitsluitsel geven over de vraag of men wilde meebetalen aan de kosten van de ontsluiting van het terrein, hoeveel personen zich blijvend in de gemeente zouden vestigen, en wat het te verwachten effect zou zijn op de plaatselijke arbeidsmarkt.[48] Uit de antwoorden bleek dat het mogelijke gebruik van het klooster varieerde van een sportaccommodatie, een congrescentrum en een opleidingsinstituut van de Nederlandse School voor Acupunctuur tot de onderbrenging van jeugdgroepen. Volgens een bericht in een Duitse krant werd in het openbaar echter al in september 1983 over een bestemming als pretpark gesproken: volgens enkele raadsleden uit Vlodrop was er met het 'stille' toerisme geen cent te verdienen.[49]

Aan de Vlodropse belangen werd blijkbaar het beste tegemoetgekomen door de 'Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie Nederland'. Achter deze stichting zaten aanhangers van de 'transcendente meditatie' van de Maharishi Mahesh Yogi, een Indische goeroe, die vooral door zijn vroegere

48 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Gemeente Vlodrop aan verschillende geadresseerden, 4-1-1984.

49 StAW, Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Rheinische Post* 29-9-1983: 'Stille Verwendung für Kloster St. Ludwig'.

contacten met de Beatles beroemd was geworden. In de offerte van deze stichting werd gesteld:

> De bestemming die wij aan St. Ludwig zullen geven is zeer wel passend binnen de bestemming die B en W voor ogen staat. Onze stichting organiseert namelijk cursussen en opleidingen waarbij het tot rust komen in een natuurlijke omgeving centraal staat. St. Ludwig krijgt in ons geval de bestemming van een soort 'stiltecentrum'. Geruime tijd teruggetrokken van de drukke dagelijkse bezigheden, volgen de deelnemers cursussen, waarbij de relatie wordt gelegd tussen mentale en physiologische groeiprocessen en de verschillende disciplines van de moderne wetenschap (o.a. natuurkunde, wiskunde, psychologie). Wij verwachten dat gemiddeld ± 400 personen in het complex zullen verblijven. Daarnaast zal zich een groep, verantwoordelijk voor het beheer, permanent vestigen.[50]

In maart 1984 gaf de Stichting Onderwijs WCI bij monde van voorzitter J.A.J.H. Uijen aanvullende argumenten over de positieve effecten van de vestiging op de plaatselijke arbeidsmarkt. Als eerste punt werd daarbij genoemd: 'De verbouwing van het complex om het aan te passen aan onze behoeften'.[51] Of daarmee toen al werd gezinspeeld op een voorgenomen afbraak van het kloostergebouw is niet duidelijk; volgens door de auteur ingewonnen informatie van de *Maharishi European Research University* in Vlodrop viel de beslissing om vedische architectuur tot uitgangspunt van de bebouwing van het terrein te maken, en dus het bestaande gebouw daarvoor af te breken, pas in 1995.[52]

Nadat de Maharishibeweging het klooster St. Ludwig in 1984 voor ongeveer 1,9 miljoen gulden had verworven,[53] werden er al snel bezwaren tegen de nieuwe eigenaren ingebracht. Men vreesde niet zozeer dat de nieuwe bestemming van het complex niet stil genoeg zou zijn, maar dat de kopers tot de meer *destruktiven Kulten* zouden behoren, zoals een in Duitsland gevestigde *Aktion für geistige und psychische Freiheit / Arbeitsgemeinschaft der Elterninitiativen* in april 1985 aan de burgemeester van Vlodrop schreef, met de toevoeging dat de ervaring leerde dat de plaatselijke economie niet van zo'n vestiging zou profiteren.[54]

Zulke bezwaren waren in die tijd echter zeldzaam. Dat veranderde toen de *Maharishi European Research University* (MERU), zoals de instelling zich nu noemde, in 1997 plannen bekend maakte om het oude kloostergebouw neer te halen en door nieuwe, groots aangelegde bebouwing te vervangen, gebouwd volgens de vedische principes en daarom oost-west gericht. De bouwrichting van het

50 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie Nederland aan Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 12-1-1984.

51 *Ibidem*, TM, Stichting Onderwijs WCI Nederland, Nationaal Secretariaat (Drs. J.A.J.H. Uijen, voorzitter) aan College van Burgemeester en Wethouders van Vlodrop, 5-3-1984.

52 E-mail van de heer Rieter, MERU-Vlodrop, aan de auteur, 18-2-2011.

53 http://de.wikipedia.org/wiki/Kolleg_St._Ludwig (geraadpleegd op 9-3-2011).

54 GAV, 1.853.1, Monumenten. Aangelegenheden bestemming St. Ludwig. Aktion für geistige und psychische Freiheit/Arbeitsgemeinschaft der Elterninitiativen e.V. (Ingo Heinemann, Geschäftsführer) aan Burgemeester te Vlodrop, 16-4-1985.

St.-Ludwig-klooster naar het zuidoosten had indertijd een politieke bedoeling gehad: het complex was daarmee op de nabije grens en verder op Duitsland gericht, waarmee men duidelijk wilde maken voor wie men wilde werken.[55]

Enige tijd later werden plannen van de MERU bekend om ook aan de Duitse kant van de grens onderkomens te bouwen. Men wilde daar op het terrein van het vroegere brandstofdepot van de *Royal Air Force* in Arsbeck (een stadsdeel van Wegberg) een opleidingscentrum stichten. De plaatselijke pers berichtte over een gevoel van *Überfremdung* bij de bewoners. Men zou zich minder tegen de Maharishibeweging als zodanig als tegen de omvang van het project hebben gekeerd (aanvankelijk was er sprake van 2000 personen),[56] maar daarbij moet wel worden opgemerkt dat er geen berichten zijn van vergelijkbare bezwaren tegen de Engelse soldaten en hun families, die hier tussen 1952 en 1992 een militair vliegveld onderhielden en die een nederzetting van 180 huizen bewoonden.

In de gemeenteraad van Wegberg konden de partijen het niet eens worden over een besluit over de aanvrage van de MERU-stichting. Omdat de CDU-fractie over een absolute meerderheid beschikte en tegen de aanvrage stemde, was een afwijzing echter onvermijdelijk. De voorzitter van de MERU-stichting in Vlodrop, Wilhelm Bosch, verklaarde daarop in de *Rheinische Post* dat hij nu begreep, 'warum schon vor 90 Jahren die Franziskaner das Kloster St. Ludwig in den Niederlanden errichteten'.[57] Hij klaagde over de staatsgrens als een belangrijke scheidslijn, hoewel die dat in het grenspolitieke discours allang niet meer was. Het exotische karakter van de Maharishi-beweging leidde dus tot verwarring over de betekenis van het grenslandschap. Later deed de MERU-stichting ook een poging zich te vestigen bij het Drielandenpunt bij Vaals. De nabijheid van de grens speelde bij deze keuze volgens de stichting geen rol, afgezien van de rust in dit gebied.[58] Dat neemt niet weg dat de *Westdeutsche Zeitung*, die daarover in oktober 2004 berichtte onder de kop 'Beatles-Guru im Dreiländereck', het plan voor een *Universität für Weltfrieden* in Vaals in strijd was met andere voorgenomen grensoverschrijdende projecten in de regio Aken.[59] Toch is de leer van de transcendente meditatie gericht op 'wereldvrede' en daarom positief over de afschaffing van staatsgrenzen. Kort voor zijn dood in 2008 had de Maharishi zich in Vlodrop onder andere over het Schengenakkoord laten informeren. Omdat het akkoord de afschaffing van de binnengrenzen in Europa beoogde, had hij het 'een symbool van de toenemende eenheid in het wereldbewustzijn' genoemd.[60]

55 Müllejans-Dickmann, 'Een "grensoverschrijdend" monument', 4.

56 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 7-10-1998: 'Dalheimer befürchten eine Überfremdung'; *Rheinische Post* 8-10-1998: 'Dalheimer fürchten eine Überfremdung'.

57 *Rheinische Post* 17-12-1998: 'CDU: Nach Abwägung aller Aspekte die Ansiedlungspläne ablehnen'.

58 E-mail van de heer Rieter, MERU-Vlodrop, aan de auteur, 18-2-2011.

59 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL). *Westdeutsche Zeitung* 25-10-2004: 'Beatles-Guru im Dreiländereck'.

60 http://www.deutsche-nachrichten-agentur.de/de/verzeichnis/international/reports/1712126033 (geraadpleegd op 15-2-2011).

Ook in Vlodrop ontstond er sinds het eind van de jaren 1990 een tegenstelling tussen het vedische streven naar wereldvrede en de grensoverschrijdende regionale integratie. De gemeente Vlodrop had in het voorjaar van 1997 toestemming gegeven voor de afbraak van het kloostergebouw.[61] De gemeente Roerdalen en de provincie Limburg volgden hen daarin. Maar in het najaar van 1997 adviseerde de Raad voor Cultuur in Den Haag het gebouw als monument te beschermen.[62] In de jaren durende discussie die daarop volgde, lieten de bewoners van de regio zich steeds sterker gelden. Al in het begin van 1998 ontstond er een grensoverschrijdend samenwerkingsverband van tegenstanders van de afbraak.[63] Het lijkt erop dat de betrokkenheid aanvankelijk het sterkst was aan de Duitse zijde van de grens. Tijdens een vergadering van de dorpsraad in Dalheim-Rödgen (onderdeel van Wegberg) werd het argument naar voren gebracht dat het klooster St. Ludwig een monument was, dat 'nicht zuletzt durch den 1979 eingestellten Internatsbetrieb ein grenzüberwindendes Symbol darstellt und heute Anziehungspunkt für Touristen ist'. Tegenover de sloop en de nieuwbouwplannen van de *Maharishi European Research University* werd behoud van het oude kloostercomplex dus tot een symbool van de grensoverschrijdende verbindingen verklaard. Dit argument kreeg instemming van vertegenwoordigers van de Nederlandse actiecomités.[64] Een Roermondse journalist legde echter bij een volgende gelegenheid de vinger op de zere plek:

> Als die deutschen Franziskaner keinen Ordens- und Schülernachwuchs für St. Ludwig hatten, waren sie schnell bei der Hand, das Klostergebäude abzustoßen, ohne daß es in Deutschland Unterschriftenlisten gab, obwohl auch zu der Zeit das angeführte 'christliche Moment Kulturkampf' galt. Warum sind die Deutschen auf einmal so gefühlvoll in Bezug auf ein kaltes Zweckgebäude?[65]

De tegenstellingen waren in deze tijd allereerst: MERU plus de lokale en regionale overheden tegenover de actiecomités aan beide zijden van de grens. In de nieuwe eeuw voegde ook de stad Wegberg zich bij de tegenstanders van de sloop. Burgemeester Hedwig Klein beriep zich in 2007 eveneens op de 'grenzüberschreitende kulturelle Bedeutung dieser ehemaligen Klosteranlage'.[66] Hoewel de staatsgrens voor een aantal deelnemers aan de discussie dus een belangrijke rol speelde, verliep het conflict langs een andere scheidslijn. In vergelijking met de tijd van de sluiting van het College St. Ludwig was de hoofdrol in het grensoverschrijdende politieke engagement van de regionale elites overgegaan op de bevolking in het gebied.

61 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Rheinische Post* 3-5-1997: 'Nicht unter Denkmalschutz. St. Ludwig kann abgerissen werden'.

62 *Erkelenzer Volkszeitung* 10-10-1997: 'St. Ludwig ist von 'Rijksbelang'.

63 *Rheinische Post* 4-2-1998: 'Widerstand gegen Abriß des alten Klosters nimmt zu'.

64 *Erkelenzer Volkszeitung* 22-4-1998: 'Dorfausschuß für den Erhalt von St. Ludwig'.

65 Rheinische Post 22-4-1998: 'Kein Verständnis für die Bemühungen um den Erhalt'.

66 StAW, Bestand: Stadt Wegberg, Nr. 141. Hedwig Klein aan Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen te Den Haag, 19.12.2007.

Het gedeeltelijk gesloopte College St. Ludwig in Vlodrop, september 2008. Foto: Bert Kaufmann.

Ten tijde van de interventie van de burgemeester van Wegberg was het klooster St. Ludwig allang een ruïne. Na een wisselvallige tocht langs de instanties werd de monumentenstatus van het klooster in september 2001 door de Raad van State bevestigd. Enkele uren later waren sloopwerkzaamheden aan het gebouw begonnen, die voordat ze konden worden beëindigd aanzienlijke schade aanrichtten.[67] In deze beschadigde toestand staat het lege klooster nog steeds tussen de inmiddels rijkelijk voorhanden vedische architectuur: een blijvende patstelling tussen de oude oriëntering op Duitsland van het klooster en de kosmische wetten van de *Maharishi European Research University*.

De geschiedenis van het College St. Ludwig als grenssymbool laat zien hoe willekeurig de samenhang tussen symbolische betekenisgeving en feitelijke functionaliteit kan zijn. Een instelling die in 1979 in de woorden van haar toenmalige directeur 'té weinig op Nederland gericht is geweest',[68] werd desondanks ook toen al als een teken van de Europese eenwording gezien. Twintig jaar later werd het pas echt als 'grenzüberwindendes Symbol' opgeëist, toen het erom ging de aanspraken van een vreemde subcultuur af te weren, in dit geval dus om nieuwe symbolische grenzen te trekken en te verdedigen.

67 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte: Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL), *Erkelenzer Volkszeitung* 18-9-2001: 'Denkmalterror an christlichem Kulturgut löst Bestürzung aus'.

68 Munnix, 'College St. Ludwig in Vlodrop', 18.

De IJzeren Rijn: van *Tor zur Welt* tot steen des aanstoots

De directeur van het Ludwigcollege, Werinhard Einhard, verklaarde het relatieve isolement van de school in het Nederlandse gastland in 1979 ook uit de verkeerssituatie: 'Dat er geen verkeersverbindingen met Roermond zijn, is mijns inziens mede debet aan het feit, dat de studenten nauwelijks contact met Nederlandse leeftijdgenoten hebben'.[69] Toch had het klooster een eigen spoorverbinding via de spoorlijn die de steden Mönchengladbach en Roermond met elkaar verbond, en waaraan zowel stations in Vlodrop (Vlodrop-Station) als in het huidige Wegberg (Dalheim, Arsbeck en Wegberg) lagen.

Deze spoorlijn was onderdeel van de zogenaamde IJzeren Rijn, die het Ruhrgebied verbindt met de haven van Antwerpen. Bij het delingsverdrag van 1839, waarin de Belgische onafhankelijkheid van Nederland werd geregeld, was de nieuwe Belgische staat zo'n verbinding door het Nederlandse gebied in Limburg toegezegd. Daarbij was toen overigens eerder aan een kanaal of een straatweg gedacht. De IJzeren Rijn diende de economische belangen van België en Duitsland, maar ging in tegen de belangen van Nederland, in het bijzonder die van de met Antwerpen concurrerende Rotterdamse haven.

In de jaren 1870 overtroefden de belanghebbende plaatsen Rheydt, Dahlen, Beeck, Wegberg en Arsbeck een combine van noordelijker gelegen Duitse gemeenten. Zij slaagden erin het tracé van de spoorlijn langs hun gemeenten aan te laten leggen.[70] De spoorlijn kruist daardoor de Duits-Nederlandse grens bij Vlodrop en Dalheim, vlakbij het later aangelegde College St. Ludwig. Door deze ontwikkeling werd het grensplaatsje Dalheim aan het eind van de negentiende eeuw een *Tor zur Welt*. Want behalve voor het vervoer van industrieproducten werd de nieuwe spoorlijn ook gebruikt voor de transfer van emigranten uit het oosten van Duitsland, Polen en Rusland via Antwerpen naar de Verenigde Staten. Voor deze emigranten werd in 1911 een groot overnachtingsverblijf bij het station van Dalheim gebouwd.[71] Men ziet hier de grensparadox in werking: *Tor zur Welt* kon Dalheim alleen zijn zolang de grenscontrole daadwerkelijk functioneerde en de reis daarom aan de grens onderbroken moest worden.

Na 1945 vond er op de IJzeren Rijn nog maar weinig goederenvervoer plaats, waaronder vooral militaire transporten.[72] Vanaf het midden van de jaren 1950 keerden de Duitse grensgemeenten zich tegen het geringe gebruik van deze verbinding. Toen in 1954 het voornemen bekend werd om het in Duitsland gelegen tracé van de IJzeren Rijn tot een enkel spoor terug te brengen, maakte de direc-

69 *Ibidem*, 18.

70 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007), 'Denkschrift betreffend die Tracirung der von der Bergisch-Märkischen Eisenbahn-Gesellschaft zu erbauenden Eisenbahn von M. Gladbach nach Roermond zum Anschluss an die projectirte Bahn von Roermond nach Antwerpen (1871)'.

71 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001, *Erkelenzer Nachrichten* 20-4-2000: 'Dalheim war einmal ein "Tor zur Welt"'.

72 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91: Entwicklungsplanung, 1964-1968; Amt Myhl, Der Amts- und Gemeindedirektor (Sieben), Situationsbericht über die Eisenbahnstrecke Mönchengladbach-Dalheim-Roermond, 11.11.1966.

teur van de gemeente Wegberg bezwaar met een voor de volgende decennia kenmerkende, maar enigszins tegenstrijdige argumentatie. Enerzijds pleitte hij voor het behoud van het Duitse baanvak omdat de regio door de grensligging geen achterland had en er derhalve 'fast doppelte Entfernungen gegenüber dem innerdeutschen Verkehr zurückgelegt werden [müßten]', anderzijds wees hij op het grensoverschrijdende belang: het was 'nicht unwahrscheinlich, daß auf Grund allgemeiner ländernachbarlicher Beziehungen eine Verkehrsbelebung einsetzt'.[73] In deze verkeerspolitieke argumenten werd tegelijk gewezen op een bestaand isolement door de grens, dus 'vervreemding', en op een verwachte ontsluiting door toenemende grensoverschrijding, dus eerder 'coëxistentie'.

Naast de spoorverbinding tussen Mönchengladbach en Roermond bestond er feitelijk in de hele *Kreis* Erkelenz op een grenstraject van 24 kilometer slechts één grensovergang voor doorgaand grensoverschrijdend verkeer en wel een *Bundesstraße* in het noorden van de *Kreis* bij Elmpt. Daarom spande Amt Myhl zich vanaf het midden van de jaren 1960 in voor de aanleg van een nieuwe grensoverschrijdende weg, die de Nederlandse grens ten zuiden van Dalheim-Rödgen bij de *Dalheimer Mühle* zou moeten passeren.[74] In het begin van de jaren 1970 bleek dat het reeds gevorderde overleg niet tot resultaten had geleid als gevolg van veranderende competenties door gemeentelijke herindelingen en opkomende bezwaren aan Nederlandse zijde in verband met de aantasting van het natuurlandschap.[75]

Het 'kleine grensverkeer' was in de jaren 1960 al zo druk geworden dat er voor het grensverkeer tussen Dalheim en het klooster St. Ludwig al meer dan duizend vergunningen waren uitgereikt.[76] Maar voor het autoverkeer bleef de deficiënte verkeersinfrastructuur belemmerend werken op grensoverschrijdende contacten. Dat geldt tot op heden in feite voor het gehele Duits-Nederlandse grensgebied. In 1966 meende de directeur van Amt Myhl dat het ontbreken van een grensoverschrijdende verkeersverbinding de economische betrekkingen over de grens belemmerde, maar ook dat de culturele en vriendschappelijke relaties erdoor zouden kunnen verbeteren. Hij verbond een verzoek om de spoorlijn tussen Mönchengladbach en Roermond open te stellen voor personenvervoer met het veel bredere Europese eenwordingsproces: deze verdere stap was noodzakelijk in verband met de 'wachsende Bedeutung des gemeinsamen Marktes'.[77]

73 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007), Gemeindedirektor Wegberg an Oberkreisdirektor (Erkelenz), 12-7-1954, p. 1-2.

74 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91, Entwicklungsplanung, 1964-1968.

75 StAW, Ordner ÖPNV 1. *Rheinische Post* 24-2-1978: 'Im Grenzland fehlen Ost-West-Verbindungen'.

76 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 3, Geplanter Bau einer Verbindungsstraße zwischen Dalheim-Rödgen und Melick-Herkenbosch, 1966-1971. Kurzvermerk über die Besprechung im Gemeindehaus von Melick-Herkenbosch am 6.3.1967.

77 StAW, Bestand Amt Myhl, Nr. 91, Entwicklungsplanung, 1964-1968; Amt Myhl, Der Amts- und Gemeindedirektor (Sieben), Situationsbericht über die Eisenbahnstrecke Mönchengladbach-Dalheim-Roermond, 11.11.1966.

De ontwikkelingen verliepen echter omgekeerd. Aan de Duitse kant was de reductie tot een enkelspoor sinds 1958 stapsgewijs doorgezet.[78] In 1973 werd het station Vlodrop-Station gesloten.[79] In het begin van 1978 moesten de gemeentelijke instanties zich teweer stellen tegen plannen van de Duitse spoorwegen om het vervoer per spoor, dat tot dan toe nog tot vlakbij de landsgrens tot aan station Dalheim plaatsvond, geheel te beëindigen en door een busdienst te vervangen. De argumenten die hier in Wegberg en ook in Mönchengladbach tegenin werden gebracht, stelden de grensoverschrijdende aspecten centraal. In Mönchengladbach stelde men:

> Aus dem europäischen Gemeinschaftsgedanken heraus ergibt sich der Zwang zu einer engen Verflechtung der Volkswirtschaften. Hierfür gilt es, Grenzhindernisse abzubauen durch einen leistungsstarken Ausbau der Verkehrsverbindungen. Die vorhandenen internationalen Bemühungen müssen daher auch Beurteilungskriterien der Deutschen Bundesbahn für die derzeitige Situation des Schienen-Personenverkehrs Rheydt-Dalheim sein. Es gilt, den grenzüberschreitenden Schienenpersonenverkehr hier für die Zukunft aufzubauen. Diese Entwicklung wird durch die beabsichtigte Umstellungsmaßnahme behindert.

Daarnaast werd een regionaal argument aangevoerd: het internationale karakter van het geplande natuurpark Maas-Schwalm-Nette zou gediend zijn met grensoverschrijdend toeristenverkeer over het spoor.[80] De reactie van de stad Wegberg drukte de vrees uit 'daß der notwendigen und gewollten Integration der Regionen ein wesentliches Element genommen wird'.

De plannen voor reactivering van de IJzeren Rijn tussen Antwerpen en het Ruhrgebied werden hier nog als argument aan toegevoegd.[81] Maar daarmee kwam men in een internationaal moeilijk parket. Want de strategische economische belangen waren sinds de negentiende eeuw niet echt veranderd. Het weer in bedrijf stellen van de IJzeren Rijn was wel een Belgisch en Duits, maar geenszins een Nederlands belang. Vandaar dat de Nederlandse Spoorwegen (NS) geen energie staken in het reactiveren van het Nederlandse baanvak.

In 1980 slaagde men erin de status quo te behouden, dat wil zeggen dat het enkelsporige baanvak tussen Mönchengladbach-Rheydt en Wegberg-Dalheim in gebruik bleef voor personenvervoer door de Duitse spoorwegen. De dienstregeling werd echter in de jaren daarna zodanig uitgedund dat men vreesde voor een sluipende stillegging.[82] In 1988 probeerden de betrokken gemeenten in een gezamenlijke campagne het grensoverschrijdende personen-

78 http://de.wikipedia.org/wiki/Eiserner_Rhein (geraadpleegd op 24-2-2011).

79 'Adieu! Vlodrop Station', *Roerstreek* 6 (1974) 52-53.

80 StAW, Ordner ÖPNV 1, Stadt Mönchengladbach, Der Oberstadtdirektor, Referat für Stadtentwicklung, Januar 1978: Stellungnahme der Stadt Mönchengladbach zur neuen Netzkonzeption der Deutschen Bundesbahn.

81 StAW, Ordner ÖPNV 1, Der Stadtdirektor (Wegberg) an den Regierungspräsidenten (Köln), 10.1.1978 (Entwurf).

82 StAW, Ordner ÖPNV 1.

verkeer op de IJzeren Rijn te stimuleren. Hierin werkten de steden Roermond, Mönchengladbach en Wegberg samen.[83] Er werd een rapport opgesteld over het onbenutte reizigerspotentieel en aan de Duitse kant van de grens werden meer dan 26.000 enquêteformulieren naar de bewoners verzonden, waarvan er bijna 6.000 werden teruggestuurd. Zo'n 4.000 inwoners gaven daarin aan dat zij toekomstige personentreinen naar Roermond zouden gaan gebruiken.[84]

De Nederlandse Spoorwegen trokken zich van deze initiatieven weinig aan. Zij gingen ervan uit dat alleen de twee bestaande spoorweggrensovergangen in Limburg – die bij Venlo en die bij Heerlen – wenselijk en economisch nuttig waren. Men bestreed niet alleen dat er een behoefte zou zijn aan een verbinding over het tracé van de IJzeren Rijn, maar in een eerste opmerkelijke verschuiving in de argumentatie werd nu ook het bestaan van het beschermde natuurgebied De Meinweg tegen de uitbreiding van het spoorverkeer aangevoerd. Volgens de NS 'sei jegliche Verkehrszunahme [dort] zu vermeiden'.[85] Natuurbescherming werd daarmee dus als zelfstandige waarde gedefinieerd, niet meer als aspect van de vrijetijdsbeleving. Door deze houding verminderde de mogelijkheid om via het binationale natuurpark grensoverschrijdende interactie te bevorderen.

In 1992 werd het goederenvervoer op de IJzeren Rijn definitief gestaakt. Naar aanleiding daarvan vatte een Nederlands persbureau de meningsverschillen over de IJzeren Rijn als volgt samen:

> Die Gemeinde Melick-Herkenbosch, die Naturschützer und die Verantwortlichen des im Entstehen befindlichen Naturparks Meinweg fordern den Abriß der Bahnlinie. Und ob die Bemühungen der Grenzregio Rhein-Maas-Nord, der Gemeinden Roermond, Wegberg und Mönchengladbach sowie des Kreises Heinsberg um den 'Eisernen Rhein' mehr als Lippenbekenntnisse sind, bezweifeln viele Experten.[86]

Vijf jaar later kwam de IJzeren Rijn opnieuw op de politieke agenda en nu kwam er andere, veel ernstiger conflictstof aan het licht. Tot nu toe was de revitalisatie van het goederenvervoer tussen Antwerpen en het Ruhrgebied gebruikt als hefboom om ook het personenvervoer op het traject tussen Mönchengladbach en Roermond mogelijk te maken, maar nu werd, andersom, in 1997 in Roermond aangevoerd: 'Wenn die Strecke für den Personenverkehr freigegeben wird, befürchten viele Anwohner auch die Wiederaufnahme des internationalen Güterverkehrs'.[87] Het herstel van het goederenvervoer werd nu als een bedreiging

83 StAW, Ordner ÖPNV 2, Hauptamt (Wegberg), Vermerk, 2.11.1988.

84 StAW, Ordner ÖPNV 3, Stadt Mönchengladbach, Amt für Stadtentwicklung, Statistik und Wahlen; Stadt Wegberg, Hauptamt: Befragung zur Nutzung der Eisenbahnlinie Mönchengladbach-Dalheim, durchgeführt in der Stadt Wegberg und im Stadtbezirk Mönchengladbach-Rheindahlen. Vorlage für die Arbeitsgruppe 457 des Regionalausschusses Köln, Januar 1989 (Konzept).

85 StAW, Ordner ÖPNV 3, Vermerk über die Ergebnisse der Besprechung bei Herrn Präsident Dr. Beck, DB-Direktion Köln am 15.8.1989.

86 StAW, Eiserner Rhein (1871-2007). Pressebüro nld: 'Vom Herzogtum Limburg nach Preußen. 'Eiserner Rhein' – belgischer Korridor durch die Niederlande zum Ruhrgebiet. Nach 113 Jahren wurde der Güterverkehr eingestellt' (9-7-1992).

'Verzet': Straatfeest tegen de 'IJzeren Rijn': grensoverschrijdende protestbijeenkomst in 2000. Collectie Stadtarchiv Wegberg.

gezien en vanaf dat moment domineerde dit het debat. In april 2000 werden de gemeenten Wegberg, Mönchengladbach, Roerdalen en Roermond het erover eens dat de activering van de IJzeren Rijn voor vervoer op lange afstand verhinderd moest worden.[88] Al snel werden er aan beide zijden van de grens, net als bij de gezamenlijke acties tegen de sloop van St. Ludwig, actiecomités opgericht, die veel media-aandacht kregen toen zij grensoverschrijdend 'schouder aan schouder' demonstreerden bij het omstreden tracé.[89] Opnieuw werd hierbij het idee van grensoverschrijdende samenwerking semantisch verbonden met verzet.

In de gemeenteraad van Wegberg werd dit verzet in 2001 overigens alleen door de CDU ondersteund.[90] De partij beschikte echter, zoals gezegd, over een absolute meerderheid. In het conflict stonden – en staan – in principe partijen met een Europees perpectief (de voorstanders van de IJzeren Rijn) en die met een regionale, maar zeker ook transnationale oriëntatie (de tegenstanders) tegenover elkaar. Het conflict werd verder beïnvloed door de houding van Nederland, dat er niet op uit was de eigen zeehaven van Rotterdam een concurrentienadeel te bezorgen. Enigszins verwarrend in het debat blijft de betekenis die aan het milieu werd gehecht. Terwijl de *Grünen* in Wegberg de reactivering van de IJzeren Rijn ondersteunden omdat zij de verschuiving van het goederentransport naar het spoor op ecologische gronden toejuichten, was het behoud van het natuurpark De Meinweg aan Nederlandse zijde een van de belangrijkste argumenten tegen het weer in gebruik nemen van het oude tracé.

87 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001. *Rheinische Post* 7-10-1997: 'Bis Dalheim fünf Jahre sicher'.

88 *Ibidem*, 1-4-2000: 'Eiserner Rhein'.

89 *Ibidem*, 7-4-2000: 'Morgen Schulterschluss mit den Niederländern'.

90 *Rheinische Post (Erkelenzer Zeitung)* 5-7-2001: 'Wegberger Einspruch von Ratsmehrheit gebilligt – gegen die Stimmen von SPD, FDP und Grünen. Nur CDU gegen Eisernen Rhein'.

De aan beide zijden van de grens levende wens om personenvervoer op het bestaande spoor mogelijk te maken raakte door dit conflict op de achtergrond. De paradoxale uitkomst van het proces was dat de strijd tegen een grensoverschrijdende verkeersverbinding de mensen aan deze en gene zijde van de grens 'aan elkaar laste', zoals een krantenkop het in 2002 uitdrukte.[91]

Besluit

Beziet men de inspanningen om na de Tweede Wereldoorlog op lokaal niveau tot afbouw van grenzen te komen, dan wordt zichtbaar dat de retoriek van de Europese eenwording ook hier lang voorop stond. Grensoverschrijdende samenwerking leek een microbijdrage aan een macroproject. Bij nader inzien blijkt echter dat de processen op microniveau niet alleen volgens een andere logica verliepen dan die op macroniveau, maar daar vaak regelrecht mee in strijd waren. In beide hier *en détail* onderzochte voorbeelden waren de bij het slechten van de grens betrokken actoren bij de gemeenten, maar vooral bij de protestbewegingen te vinden. Het protest richtte zich in beide onderzochte gevallen tegen de logica van grensoverstijgingen op grotere schaal: in het geval van de IJzeren Rijn tegen het primaat van de Europese economische vervlechtingen, in het geval van de MERU-universiteit tegen een heterodoxe wereldomspannende leer. 'Verzet' was hier het uitgangspunt op grond waarvan grensoverschrijdende communicatie tot stand kwam. Net als bij de 'paradox van de grens' bracht hier niet harmonie mensen over de grens bijeen, maar meningsverschil en conflict. De scheidslijn viel echter niet samen met de staatsgrens, maar volgde lijnen die daar dwars op stonden.

In alle perioden werd het topografische verschijnsel grens zelf als instrument ingezet. Nu eens waren politieke en culturele nationale verschillen aanleiding voor de vestiging van een Duitse katholieke orde op Nederlands grondgebied, dan weer werd de gepostuleerde 'internationaal verbindende' geschiedenis daarvan door de binationale actiecomités als argument voor het behoud als monument naar voren gebracht. Alle belemmeringen die het bestaan van de grens meebracht ten spijt zijn de mensen steeds in staat geweest creatief met dit verschijnsel om te gaan. Het grensoverschrijdende karakter van het grensgebied tussen Vlodrop en Dalheim is tegenwoordig vooral gebaseerd op de mobilisering van 'kleine transcendenties' tegen de 'grote transcendenties'. Dit kan echter alleen werkzaam zijn zolang de grens een reëel gegeven is.

Het hier onderzochte grensgebied is qua verkeersinfrastructuur zeker geen *integrated borderland* in de zin van Oscar J. Martínez, eerder een *coexistent borderland*. Maar mede door de conflicten over deze ontbrekende infrastructuur heeft zich een aanzienlijke mate van *transborder interaction* ontwikkeld, die eerder bij Martínez' definitie van een *integrated borderland* past. De dragers van deze interactie waren aanvankelijk vooral de regionale elites (bijvoorbeeld gemeentelijke

91 *Rheinische Post (Erkelenzer Zeitung)* 22-11-2002: 'Betroffene diesseits und jenseits der Grenze vereinbaren mehr gemeinsames Vorgehen besonders bei UVP. Der Eiserne Rhein schweißt zusammen'.

politici); met de actiecomités werd later een groot deel van de bevolking zelf actief. Het is daarom nodig het analysemodel van Martínez verder te verfijnen door verschillende actoren te onderscheiden, zoals ook Baud en Van Schendel hebben voorgesteld. Zij zien een verschil tussen het handelen van centrale en regionale elites, en daarnaast van de regionale bevolking. Als regionale elites en de regionale bevolking samenwerken tegen de centrale staat spreken Baud en Van Schendel over een *rebellious borderland*.[92] Hoewel deze constellatie van krachten in de regio rondom Vlodrop en Wegberg wel herkenbaar is, lijkt mij dit begrip voor dit gebied te dramatisch. Daarbij speelt ook een rol dat politieke meningsverschillen in West-Europa over het algemeen vrij vreedzaam worden uitgevochten. Maar het klopt wel dat de grensoverschrijdende integratie van een grensregio hier tot stand kwam tegenover degenen die meestal als dragers daarvan worden gezien.

Dat is een paradox die zou moeten worden toegevoegd aan de door Ad Knotter beschreven 'paradoxen van de grens'. Een andere bestaat erin dat de marginaliteit van een regio als gevolg van de grensligging tot intensieve contacten met de buitenwereld kan leiden. De Duitse grensplaats Dalheim is op een bijzondere wijze verbonden met de internationale geschiedenis als *Tor zur Welt* voor massa's Oost-Europese emigranten op wereldreis naar het Amerikaanse paradijs. Tegenwoordig is de plaats de locatie van een ander soort 'skurrile Internationalität', zoals Michael Schulz in 2007 het formuleerde. Deze keer was de 'internationaliteit' gebaseerd op de magneetwerking van de (toen nog in Vlodrop wonende) Maharishi Mahesh Yogi op vele zoekenden naar zingeving.[93]

De verzetscultuur die zich hier heeft ontwikkeld en die daadwerkelijk tot een vorm van grensoverschrijdende samenwerking 'van onderop' heeft geleid, zoals die in andere, conflictarmere grensgebieden vaak tevergeefs wordt gewenst, kwam oorspronkelijk grotendeels voort uit conservatieve en deels ook xenofobe motieven. Maar het is niet uitgesloten dat zich vervolgens een politiek leerproces heeft voorgedaan. 'Burgermoed' als uitgangspunt in de strijd tegen de IJzeren Rijn leidde in 2000 tot de uitspraak dat men verzet wilde plegen 'wie einst der heutige Außenminister Joschka Fischer' (die in dat jaar als voorheen linksradicale straatvechter bekend werd).[94] En de strijd tegen het verdere verval van het klooster St. Ludwig wordt tegenwoordig niet in de laatste plaats ondersteund door de Socialistische Partij in Nederland en de afdeling Heinsberg van *Die Linke* in Duitsland.[95] Er is dus wel degelijk *beweging* aan deze zo verkeersarme grens.

Vertaling Ad Knotter.

92 Baud en Van Schendel, 'Toward a comparative history of borderlands', 227-229.

93 Michael Schulz, 'Dalheim für Roermonder. Versuch eines Kulturführers', in: Stichting Ruimte (ed.) *De luis in de pels. Opstellen bij het tienjarig bestaan van de Stichting Ruimte, 1997-2007* (Roermond 2007) 106-125, aldaar 107.

94 StAW, Zeitungsausschnitte Eiserner Rhein, 1997-2001. *Rheinische Post* 17-3-2000: 'Notfalls Schiene besetzen – wie einst Joschka Fischer'.

95 StAW, (Aktenordner) Zeitungsausschnitte Kloster St. Ludwig (Vlodrop/NL). z-ac (www.z-ac.de), *Zeitung für Aachen und Umgebung* 29-5-2007: 'Meditieren aus Ruinen'.

Over de auteurs

Drs. Barbara Beckers (1982) studeerde literatuurwetenschap en Engelse taal en cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds januari 2010 is zij promovenda aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Roermond en Dülken.
E-mail: barbara.beckers@maastrichtuniversity.nl

Dr. Rüdiger Haude (1959) studeerde sociologie, politieke wetenschappen en geschiedenis, en promoveerde en habiliteerde aan de RWTH Aachen. Hij is thans verbonden aan dezelfde universiteit in het kader van het door DFG gefinancierde project *Das Wörterbuch wechseln. Eine Diskursgeschichte der deutsch-niederländischen Grenze.*
E-mail: Ruediger.Haude@rwth-aachen.de

Drs. Maurice Heemels (1971) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is als historicus en lerarenopleider verbonden aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard. Hij werkt aan een promotieonderzoek over begraven in Roermond tussen 1870 en 1940. In dat kader publiceerde hij eerder onder meer in dit jaarboek (2009) in: *Momento Mori. Kerkhoven en begraafplaatsen in Limburg* (2010) E-mail: m.heemels@fontys.nl

Dr. Marloes Hülsken (1978) studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Van 2004 tot en met augustus 2011 was zij werkzaam als docent en onderzoeker bij de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2010 promoveerde ze op het proefschrift: *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010). Vanaf september 2011 is zij werkzaam bij de Hogeschool voor Arnhem en Nijmegen als docent en lerarenopleider geschiedenis.
E-mail: marloeshulsken@hotmail.com

Dr. Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij promoveerde in 1997 aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. In 2009 verscheen van zijn hand: *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (samen met Jan Peet).
E-mail: w.rutten@maastrichtuniversity.nl

Max Wijnen (1952) is archiefmedewerker van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg met interesse voor historische fotografie.

Foto's uit de beginjaren van de N.V. ENCI te Maastricht (1928-1929)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeide in Nederland snel de behoefte aan een eigen cementindustrie om minder afhankelijk te worden van het buitenland. Dit resulteerde in een rapport van ing. M. Stam en kapitein der genie P.W. Scharroo, waarin een cementfabriek tot in detail werd beschreven met een productiecapaciteit van 100.000 ton. Pogingen om in Nederland kapitaal te verwerven voor de oprichting van een cementfabriek te St.-Pieter in Maastricht leden schipbreuk. Ook de Nederlandse staat participeerde niet.

In 1921 kocht de Belgische *Cimenterie Briquetterie Réunis* de gronden Crets-Straetmans, gelegen rond de ruïne Lichtenberg en groef deze in dagbouw af. In 1924 vormde de C.B.R. samen met een Belgische en Zwitserse zakenpartner een consortium met het doel een cementfabriek op te richten. De daartoe benodigde vergunning werd door de gemeente Maastricht verleend op 15 juli 1925. Ongeveer één jaar later werd de oprichtingsakte gepasseerd van de N.V. ENCI en werd begonnen met de bouw van vier schoorstenen.

In september 1928 werd de eerste cementoven in werking gesteld en volgden al spoedig de andere drie. Gezamenlijk leverden zij op jaarbasis genoeg klinker voor de fabricage van 300.000 ton cement en vormden zij samen met de ruw- en fijnpapbassins, cementmolens, slibkuipen, diverse opslagplaatsen, kantoorruimten, elektrische installaties de modernste cementfabriek van West-Europa.

In het voorjaar van 1996 werkte ik mee aan een gedenkboek getiteld *Van mergel tot cement. 70 jaar ENCI 1926-1996*. Uit het archief van de N.V. ENCI kwam een negentigtal glasnegatieven tevoorschijn, die door mij zijn afgedrukt en waarvan er 12 uit de periode 1928-1929 zijn geselecteerd voor dit fotokatern. Zij geven een indruk van de snelle industriële ontwikkeling, waardoor de werkgelegenheid voor met name de Maastrichtse beroepsbevolking toenam en infrastructurele voorzieningen werden verbeterd.

M. Wijnen

Bekisting voor de betonnen wanden, die het vooraanzicht van de ENCI-fabriek zouden gaan vormen.

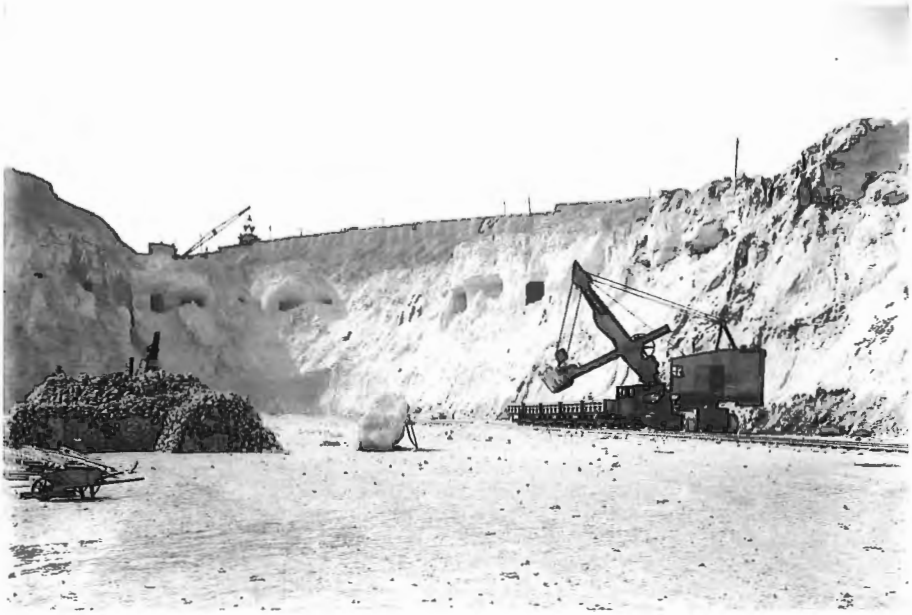

Mergelwinning in dagbouw ten zuiden van de ruïne Lichtenberg. De daarbij vrijkomende vuursteen of silex werd in de groeve opgeslagen om later te worden verkocht ten behoeve van de wegenbouw. De lantarenpalen aan de rand van de dekgrond verlichtten de baggermachinist 's nachts.

Een pas uit de groeve aangekomen locomotief met wagons, waarvan de inhoud werd gekiept in de mergelbreker.

Het 'hart' van de cementfabriek 'ENCI' vormden de vier roterende ovens, die onder een lichte hellingshoek kalksteen transformeerden tot klinker, een halffabrikaat van het eindproduct cement.

Bankwerkersafdeling waar onder meer wielen voor drijfriemen zichtbaar zijn. Door de vele mechanische installaties was een goed uitgeruste onderhoudsafdeling noodzakelijk.

De vervaardiging van cementzakken bood werkgelegenheid voor de Maastrichtse zakkenfabriek 'Bates Cepro'. Bij ENCI zorgde de hier afgebeelde naaiafdeling voor de reparatie van jute zakken.

Een arbeider bedient een zakkenvulmachine van de eerste generatie.

De registratie van de voor transport over de weg bestemde zakken cement.

De aanleg van een rijweg bestaande uit betonplaten ter hoogte van de Lage Kanaaldijk nr. 7. De hekken langs het kanaal Maastricht-Luik moesten nog voor een deel worden geplaatst. Deze weg verving de nauwelijks te berijden modderweg.

Een zestal vrachtauto's gereed voor vertrek. Deze lichtgele Minerva's reden met hun vracht naar het station Boschpoort. Op de achtergrond het oorspronkelijke kantoorgebouw van ENCI.

Ten behoeve van de 'Curacao Trading Company' te Amsterdam verpakte ENCI Portland Cement onder de merknaam 'El Toro' in houten vaten van 180 kg bruto elk. De in houten tonnen verpakte cement werd uitsluitend via de waterwegen vervoerd.

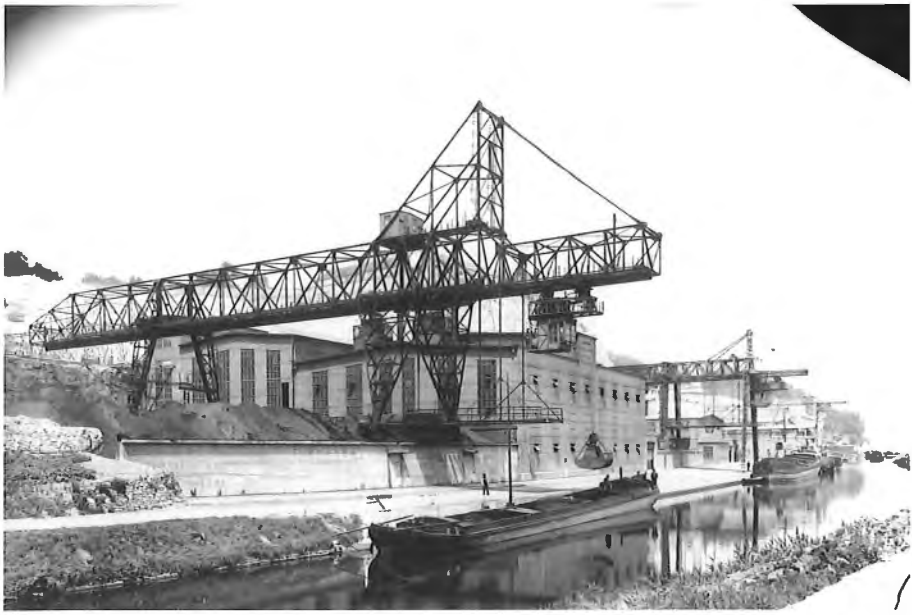

Het kanaal Maastricht-Luik werd als transportweg gebruikt.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2010

Inhoud

Algemeen		167
Organisatie		168
Wetenschappelijke activiteiten		170
Educatie en externe dienstverlening		174
Beheer en ontsluiting van de collecties		175
Bijlage 1.	Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	181
Bijlage 2.	Organisatieschema en samenstelling van het personeel	181
Bijlage 3.	Lidmaatschappen	182
Bijlage 4.	Publicaties	183
Bijlage 5.	Lezingen	183
Bijlage 6.	Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	183
Bijlage 7.	Schenkers van bibliotheekmateriaal	184
Bijlage 8.	Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	185
Bijlage 9.	Begunstigers en contribuanten	187

Algemeen

Vernietiging architectenarchieven door stadsarchief Heerlen

'Limburgs archief blijkt vernield: collecties bekende Limburgse architecten door shredder' kopte het dagblad *De Limburger* op 28 december 2010. De krant was er achter gekomen dat Rijckheyt, het vroegere stadsarchief Heerlen, de archieven van acht Limburgse architecten (271 strekkende meter) compleet had vernietigd. Het SHCL was nauw bij deze kwestie betrokken, omdat de vernietigde architectenarchieven in de jaren 1990 door het SHCL waren verworven en in 2001 waren overgedragen aan het stadsarchief in Heerlen. Wij meenden toen dat die daar beter op zijn plaats zouden zijn in verband met de vestiging van het architectuurcentrum Vitruvianum in Heerlen (thans onder de naam Architectuurcentrum Euregio Maas-Rijn ondergebracht bij het Heerlense cultuurcentrum SCHUNCK*). Het stadsarchief was aangewezen als beheerder van de voor Vitruvianum relevante archieven en documentatie. Het SHCL was niet ingelicht over deze vernietiging.

Op verschillende manieren heeft het SHCL zich over deze handelwijze beklaagd. Het cultuurhistorische belang van deze archieven is hier met voeten getreden. Selectie en vernietiging uit archieven is een kerntaak van een archiefinstelling. Maar dat behoort te gebeuren op grond van een inhoudelijke waardering, waarin de historische betekenis van een archief en zijn bestanddelen voorop dient te staan. In dat opzicht is Heerlen naar onze mening ernstig tekort geschoten.

Voorbereiding fusie met het Regionaal Historisch Centrum Limburg

Per 1 april 2010 werd mw. drs. Lita Wiggers benoemd tot directeur van het RHCL. Sindsdien wordt er intensief overlegd over de vormgeving van de fusie tussen RHCL en SHCL tot Historisch Centrum Limburg (HCL). De plannen worden vastgelegd in een fusiedocument waarin de ambities en de doelstellingen, het bestuursmodel, de relaties met de subsidiënten, het functiegebouw, de financiën, en het sociaal plan zijn beschreven. De eerste twee hoofdstukken (over de doelstellingen en de bestuursvorm) kwamen in 2010 gereed en werden besproken door de besturen, de managementteams en de personeelvertegenwoordigingen van beide instellingen. Het doel is de fusie per 01-01-2012 te realiseren.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van *Cultural Governance*. Functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2. Op 17 mei voerden voorzitter en secretaris het jaarlijkse voortgangs- en functioneringsgesprek met de directeur. De uitkomst werd teruggekoppeld naar het bestuur. Op 19 mei nam de voorzitter als lid van het College van Toezicht deel aan de jaarlijkse evaluatieve bijeenkomst over de leerstoel van het SHCL. Op 17 november vond bestuurlijk voortgangsoverleg plaats met de Provincie Limburg. De secretaris onderhield regelmatig contact met de personeelsvertegenwoordiging van het SHCL. Het bestuur vergaderde op 8 februari, 12 april, 31 mei, 6 september, 8 november en 20 december. Belangrijkste onderwerp van bespreking was de voorgenomen fusie met het RHCL. Er was regelmatig contact met het bestuur van het RHCL over de voortgang van de samenwerking. Eind 2010 trad bestuurslid dr. Nick Bos af vanwege het verstrijken van zijn zittingstermijn. In afwachting van de fusie besloot het bestuur de vacature voorlopig niet in te vullen. De heer Bos blijft als adviseur van het bestuur aan het SHCL verbonden.

Raad van Advies

De Raad van Advies vergaderde op 31 mei en op 8 november. Op 31 mei hield drs. Karen Jeneson (Vrije Universiteit) een inleiding over: 'De Romeinse rurale samenleving op de Limburgse löss. Een landschapsarcheologisch perspectief'; op 8 november sprak drs. Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool) over: 'Het Boschstraatkwartier-Oost tussen ± 1829 en ± 1904. 75 jaar wonen en werken onder de rook van Sphinx'. In verband met het verstrijken van de zittingstermijn trad drs. A. Barske (Stein) af. Zittend lid drs. R.L.T. van Loo (Eys) nam zijn plaats in als vertegenwoordiger van de Vereniging van Limburgse Gemeenten. De leden prof. dr. P. Tummers (Maastricht) en drs. F. van Buren (Geleen) werden herbenoemd.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 13 nieuwe contribuanten stonden 35 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
gemeenten, instellingen bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84	81	78
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531	519	507
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615	600	585

Personeel

Samenstelling
In de samenstelling van het personeel kwam geen verandering. Op 3 december vierde adjunct-directeur Willibrord Rutten zijn 25-jarig dienstverband bij het SHCL. Met het RHCL werden afspraken gemaakt over integratie van werkzaamheden ten behoeve van de dienstverlening, archief- en bibliotheekbeheer. Werkstudente Caroline Langen (UM) bleef in tijdelijke dienst voor ondersteunende werkzaamheden. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid
Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. De medezeggenschap is geregeld via een gekozen Personeelsvertegenwoordiging (PVT). De leden zijn: Paul Arnold (afd. algemene dienst), Ella Muyres (idem) en Thea Brockbernd (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie, met name over de voorbereiding van de fusie met het RHCL. Op 30 november nam de PVT samen met de OR van het RHCL deel aan een cursusdag over fusies bij trainingscentrum Odyssee op Vaeshartelt. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringgesprekken gehouden. In 2010 werd een traject 'herziening functiebeschrijving' voor alle functies bij het SHCL gestart en afgerond. Het resulteerde in een nieuw functieboek op basis van de bestaande organisatiestructuur.

Vrijwilligersbeleid
Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren acht personen betrokken, waarvan twee in het kader van een werkervaringsplaats, bij de inventarisatie en de materiële verzorging van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en Continium Discovery Centre te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCMW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter), drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. Th. Engelen (namens SHCL, Radboud Universiteit Nijmegen). De commissie vergaderde op 19 mei en oordeelde positief over de werkzaamheden van de hoogleraar. De hoogleraar was lid van de benoemingscommissies voor een te benoemen hoogleraar sociale en economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Promotiebegeleiding

Promovendus drs. Ger Brouns (UM Gezondheidswetenschappen) promoveerde op 5 maart op een proefschrift getiteld *Sociaal-psychiatrische verpleegkunde. De ontwikkeling van een verpleegkundig specialisme in het domein van de Nederlandse sociale psychiatrie.* Mede-promotor was prof. Hans Philipsen. Dr. Willibrord Rutten was lid van de promotiecommissie. Hij werd tevens benoemd tot copromotor van drs. Serge Langeweg en drs. Leen Roels. Zij voltooiden de laatste hoofdstukken van hun proefschriften over mijnarbeidsmarkten in resp. Limburg en Luik. Drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) en drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) schreven enkele concept-hoofdstukken voor hun proefschriften over het Maastrichtse Boschstraatkwartier en over institutionele, sociale en culturele aspecten van de begraafplaats 'Kapel in 't Zand' in Roermond 1870-1940. Drs. Maurice Cuypers (Fontys Eindhoven) en drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) gingen verder met hun onderzoek naar

grensoverschrijdende economische betrekkingen in de regio Venlo (1945-2000) en naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Medepromotores van de laatste zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM).

De hoogleraar was als lid van de promotiecommissie betrokken bij de promoties van dr. Jan Smit, 'Sporen van moderniteit: de sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)' (Wageningen 21 april) en dr. Michal Polakowski 'The institutional transformation of social policy in East Central Europe: Poland and Hungary in comparative and historical perspective' (Maastricht 21 december 2010).

Onderzoek en publicaties

Mijnbouwgeschiedenis
Een belangrijk speerpunt van de onderzoeksactiviteiten van het SHCL betreft de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw in de Euregio Maas-Rijn. Promovendi Serge Langeweg en Leen Roels voltooiden de laatste hoofdstukken van hun promotieonderzoek in het kader van het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century'. Dr. Erwin Steegen ging voort met de toepassing van GIS als ruimtelijk analyse-instrument. Als vervolg daarop werd in september een plan ingediend bij NWO (subsidievorm 'investeringen middel-groot-startsubsidie') voor de opbouw van een database van statistische gegevens op gemeenteniveau in de Euregio Maas-Rijn, getiteld HIDAMER (Historical Database Euregio Meuse-Rhine). Samenwerkingspartners waren de Universiteit Gent en de Radbouduniversiteit Nijmegen. In de loop van 2010 sloot ook de leerstoelgroep *Wirtschafts- und Sozialgeschichte* van de RWTH-Aachen zich bij dit project aan. De aanvrage werd afgewezen, maar zal in 2011 in verbeterde vorm opnieuw worden ingediend. Dr. Willibrord Rutten, hoofd onderzoek, voltooide zijn onderzoek naar de pendel vanuit Zuid-Limburg naar de Luikse kolenmijnen in de jaren 1950. De beoogde publicatie, een artikel in het Jaarboek van het SHCL, werd uitgesteld tot 2011 wegens een te groot aanbod van kopij.

De Koempel verhaalt
In opdracht van de Stichting 'De koempel verhaalt' coördineert het SHCL het project 'sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers'. Op 22 februari werd het contract ondertekend met de deelnemende partijen: de Stichting 'De koempel verhaalt', de Universiteit Utrecht, Continium Discovery Centre Kerkrade en het SHCL. De auteurs zijn dr. Willibrord Rutten (SHCL), drs. Serge Langeweg (Continium Kerkrade) en dr. Jan Peet (Universiteit Utrecht). De beeldredactie wordt verzorgd door Jac van den Boogard, Paul Arnold en Max Wijnen (SHCL). Het doel is een wetenschappelijk standaardwerk over de geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers tot stand te brengen, waaraan op een groter publiek

gerichte publicaties en presentaties kunnen worden ontleend. De Stichting 'De koempel verhaalt' wil ook een populaire versie uitbrengen.

Herstructurering van mijnbouwgebieden
In opdracht van de Stichting Behoud Mijnverleden is het SHCL betrokken bij een internationaal vergelijkend onderzoek naar de economische herstructureringen na de mijnsluitingen in een aantal mijngebieden in West-Europa. Dit onderzoek wordt samen met ETIL uitgevoerd. Namens de Provincie Limburg beheert de Stichting Behoud Mijnverleden middelen uit de opbrengst van de verkoop van AZL (v/h AMF) die bestemd zijn voor behoud en bestudering van het mijnerfgoed.

Wie-is-wie in de Limburgse kolenmijnen?
Onder de noemer wie-is-wie in de Limburgse mijnindustrie wordt met behulp van vrijwilliger Th. Dibbets een databestand aangelegd van alle directeuren en (hoofd-)bedrijfsingenieurs die in de Limburgse steenkolenmijnen actief zijn geweest. Wat was hun achtergrond, hoe lang zijn ze gebleven, waar gingen zij naar toe? In samenwerking met vrijwilliger Harm Duursma en de afdeling Limburg van de Vakbondshistorische Vereniging (VHV) is nu een begin gemaakt met de verzameling van personalia van de kopstukken uit de wereld van de mijnwerkersbonden. Voorbereidingen zijn getroffen voor publicatie van deze databank op de website van het SHCL.

Voorbereiding nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg t.g.v. 150 jaar LGOG
De hoogleraar was lid van de redactie van een te schrijven nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg, ingesteld door het bestuur van het LGOG onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. Op 26 november organiseerde hij een workshop met de beoogde auteurs van de sociaal-economische hoofdstukken in dit boek. Deskundigen uit Vlaanderen en Nederland ontvouwden hun plannen op dit gebied en lieten hun licht schijnen over diverse sociaal-economische thema's van de Romeinse tijd tot de twintigste eeuw. In dat kader voltooide hij een concepthoofdstuk voor het geplande boek, getiteld 'Land van heel veel grenzen. Territorialiteit en textielindustrie in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw'.

Eurocorecode-project 'Borders and unfamiliarity'
De hoogleraar participeert in een Europees samenwerkingsproject in het kader van het EU-programma 'Eurocorecode' voor onderzoek naar grensregio's, getiteld *The (de)construction of borders and unfamiliarity in the European Union: an analysis of historical representations of otherness and contemporary daily practices in border regions*. Penvoerder is het Nijmegen Centre for Border Research (dr. Martin van der Velde). In dat kader woonde hij een startconferentie bij in Kopenhagen (13-15 november). Samen met prof. Peter Scholliers (Brussel) begeleidt hij een promotieproject over de beide Limburgen met als titel 'Scars of history? The cultural construction of cross-border Limburg (NL and B) in the 19th and 20th century'. Uitvoerder is drs. Karen Arijs (Brussel).

Vrijheid Eijsden
Archivaris Hans van Hall voltooide het manuscript van zijn proefschrift 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een 'Minderstadt' in de regio tussen Maas en Rijn (ca 1300- ca 1550)'. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Prof. Ad Knotter maakt deel uit van de beoordelingscommissie.

Maastricht kennisstad
Begin 2011 verscheen ter gelegenheid van 35 jaar Universiteit Maastricht de verzamelbundel *Maastricht kennisstad. 850 jaar onderwijs en wetenschap in portretten* ... (onder redactie van Eric van Royen). Jac van den Boogard schreef een bijdrage over 'Joseph Timmers. Kunsthistoricus en promotor van de middeleeuwse en vroegmoderne kunst van het Maasland'. In samenwerking met Uitgeverij Waanders te Zwolle bereidde hij een heruitgave in boekvorm voor van de uitverkochte uitgave *'Weet je nog Koempel'*. Deze zal in april 2011 verschijnen onder de titel *Onder de rook van de mijn*.

Congresbezoek
Dr. Rutten nam deel aan het congres 'Entreprises et occupations militaires en Europe (XVIIIe-XXe siècles)', georganiseerd door de Université Charles de Gaulle te Lille, 25-26 maart 2010. Hij presenteerde een paper over de Oranje-Nassau Mijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het paper is bewerkt voor publicatie in een Franstalig tijdschrift. A. Knotter bezocht de European Social Science History Conference in Gent (13-16 april). A. Knotter en W. Rutten namen op 2 december deel aan de Nederlands-Vlaamse studiedag Historische Demografie te Leuven.

Uitgaven

Als nr. 73 verscheen in de reeks Maaslandse Monografieën de dissertatie van Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Het boek werd op 2 mei gepresenteerd tijdens een levendige bijeenkomst in boekhandel Selexyz-Dominicanen. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan promotor prof. Jan Bank. Als premieboek 2010 van de Stichting Maaslandse Monografieën was de uitgave van de Geschiedenis van Roermond voorzien (in samenwerking met de Stichting Rura te Roermond). Omdat auteur Peter Nissen in 2010 nog geen tekst kon leveren, moest de uitgave worden uitgesteld tot 2011. In 2011 zullen daardoor twee premieboeken verschijnen. De 55^{e} jaargang van de *Studies over de Sociaal-economische Geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, verscheen volgens plan, met een omvang van 209 bladzijden. Het jaarboek werd gepresenteerd tijdens een bijeenkomst op 28 november in gebouw AINSI bij de ENCI te Maastricht. Tijdens deze presentatie stonden twee artikelen over de afgraving van de Pietersberg

en het Plateau van Margraten centraal. Zij waren gebaseerd op bachelorscripties van studenten cultuurwetenschappen, die geschreven waren in het kader van een onderzoeksproject over de Pietersberg van de docenten Ernst Homburg en Pieter Caljé. Studente Melissa Absil sprak over haar artikel, 'Emancipatie van de natuur: verschuivende opvattingen over ENCI en de Sint-Pietersberg bij Maastricht tussen 1947 en 1988'; Thomas Rode over: 'Een wereld van cement? De strijd om het Plateau van Margraten, 1976-1989'. De eerste exemplaren van het jaarboek werden aangeboden aan de heer Martin Poesen, historicus en voormalig hoofd communicatie van ENCI, en aan de heer Jef Gorissen, fruitteler te 't Rooth, actief tegen de afgraving van het Plateau van Margraten. Tijdens deze bijeenkomst werd ook het archief dat Jef Gorissen over deze acties had aangelegd aan het SHCL overgedragen.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Het SHCL vergroot zijn zichtbaarheid door educatieve activiteiten en door medewerking te verlenen aan verzoeken om informatie door de media. Onder het motto 'Visages urbains de Maastricht' organiseerde Willibrord Rutten op zaterdag 5 juni een stadswandeling door Maastricht voor de leden van *Le Vieux Liège* en van *SOS-Mémoire de Liège*. Er waren 25 deelnemers. Hij verleende medewerking aan interviews door diverse media: *Hebdomadaire L'Avenir*, het NOS-Acht Uur Journaal, en Radio 1. Jac van den Boogard verzorgde lezingen voor het 'Stad.preparaat' te Maastricht over de historische identiteiten van Maastricht (23 september), voor het Biblionova Sittard-Geleen over 'Het alledaagse mijnwerkersleven in de Limburgse mijnstreek' (30 november), voor de conferentie 'Verbindende Verhalen' over de mogelijk inzet van *oral history* bij de integratie van migranten (2 december), en aan internationale studenten van de Universiteit Maastricht over 'Dutch, Limburgian and Euregional History (19 augustus). Hij verzorgde diverse rondleidingen, onder meer in het kader van Open Monumentendag. Onder zijn leiding werkten twee stagiaires aan het project 'Limburgse biografieën'. Hij maakte een opzet en enkele proefuitzendingen voor tweewekelijkse historische bijdragen aan het live middagprogramma 'Limburg Vandaag' van TV-Limburg. Samen met het RHCL organiseerde het SHCL op 16 oktober een open dag voor enige honderden belangstellenden. Jac van den Boogard verzorgde een voordracht en presenteerde de film 'Mens en Mijn'.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. Om de digitale dienstverlening verder te ontwikkelen werd per 1 juli 2010 een nieuwe website geïnstalleerd. Hij wordt geleidelijk gevuld met nieuws, informatieve databases van extra toegangen en verwijzingen, *full text* gedigitaliseerde bestanden. Paul Arnold is aangesteld als *webmaster* en webredacteur. Hij wordt wat betreft de technische aspecten ondersteund door bibliothecaris Johan van de Walle. Het aantal bezoeken ontwikkelde zich als volgt.

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2005	2006	2007	2008	2009	2010 1e halfjaar	2010 2e halfjaar
Bezoeken	32.551	46.357	32.654	34.147	31.023	14.342	4.411
Waarvan eenmalig	17.444 (54%)	20.658 (45%)	15.028 (46%)	14.484 (42%)	12.641 (41%)	6.365 (44%)	2.297 (52%)
Herhaalde bezoeken	15.107	25.699	17.626	19.663	18.382	7.977	2.214

De sterke daling na de installering van de nieuwe website hangt samen met een andere telwijze van het nieuwe systeem. Ook zou een rol kunnen spelen dat onze archieven thans rechtstreeks via de website van het RHCL kunnen worden geraadpleegd. Het gemeenschappelijke archievenoverzicht werd sindsdien namelijk 14,1 procent meer bezocht.

Studiezaal

Door de inhuizing naar het RHCL is het niet mogelijk de inzage van SHCL-materiaal afzonderlijk te kwantificeren. Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg 6.008 (24 per dag). In 2009 was dat 7.203 (dat is 26,1 per dag). Deze daling is waarschijnlijk toe te schrijven aan de verbeterde toegankelijkheid van onze bronnen via het internet. Via de leeszaal, per email, of telefonisch werd door SHCL-medewerkers informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Eind 2010 omvatte het bestand archieven en documentatie per saldo 4480 m'. Er werd één groter en een aantal kleinere bestanden verworven (zie bijlage 9). Zoals gebruikelijk werden geacquireerde archieven zo veel mogelijk voorafgaand aan opname in het depot geschoond. Herpak en herordening van bestaande archieven deed de omvang van het bestand ook enigszins toenemen. Per saldo trad een groei op met 90 m' (ca 2 procent) ten opzichte van vorig jaar.

In het kader van de samenwerking met het RHCL is inmiddels 2620 m' van het totale bestand geborgen in de depots op locatie St.-Pieterstraat 7. De resterende 1860 m' aan onbewerkte en weinig geraadpleegde archieven berusten nog in de Andrieskapel.

Met het oog op de mogelijke verwerving van een aantal belangrijke archieven werden bewerkingsplannen en daarbij behorende begrotingen vervaardigd of geactualiseerd. Uitgangspunt is steeds dat het beheer voor rekening van het SHCL is, maar dat de werkzaamheden om het archief in goede en geordende staat te brengen onder de financiële verantwoordelijkheid vallen van de archiefvormer. Plannen werden opgesteld voor LLTB en Zij Actief Limburg, beide in Roermond, alsmede voor Brand Bierbrouwerij in Wijlre en het Hustinxfonds te Maastricht. Daarvan leidde het voorstel voor Zij Actief tegen het einde van het verslagjaar tot een positief resultaat. Daarmee kwamen ook de archieven over van rechtsvoorganger de Limburgse Boerinnenbond. Het archief zal in 2011 ter hand worden genomen. De overige voorstellen voor bewerking zijn nog in behandeling.

Een onaangename verrassing was dat in het verslagjaar ruim 270 m' oorspronkelijk door het SHCL verworven archieven van Limburgse architecten integraal bleken te zijn vernietigd door het stadsarchief Heerlen. Het gaat om acht archieven, waarin door het SHCL in het verleden fors was geïnvesteerd in toegankelijk maken en materiële verzorging. Deze archieven zijn in 2001 door het SHCL in overleg met de bruikleengevers aan het stadsarchief Heerlen overgedragen in het kader van de aan het stadsarchief toebedeelde beheersfunctie van architectuurcentrum Vitruvianum in Heerlen. Het SHCL heeft bij de gemeente Heerlen protest aangetekend en de kwestie ook in het Nederlandse archiefwezen aan de orde gesteld, omdat het om een principiële zaak gaat. Archiefbeheer houdt selectie en vernietiging van archiefbestanddelen in, maar wel op grond van een inhoudelijke waardering waarin de historische betekenis voorop staat.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Cees de Beyer, Harm Duursma, Boy Gerrits, Fleurie Gulikers, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Henk Hondius, Marga Janssen, Caroline Langen, Loek de Moor, Andrea Peeters, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden negen archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een aantal aanvullingen verworven met een omvang van 90 m'. Voor een specificatie zie bijlage 9. Ca 15 m' werd voorafgaand aan overbrenging vernietigd. In het kader van de inventarisatie van de aanvulling op het archief van NV de Sphinx werd 1,1 m' archief afgezonderd en vernietigd. Per saldo nam het beheerde bestand met bijna 89 m' toe.

Depotbeheer, verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaatsvinden na volledige schoning en inventarisatie) werden de in het verslagjaar verworven bestanden (90 m') voorlopig ingepakt. Het archief van het Maasland Ziekenhuis werd definitief materieel verzorgd (ca 20 m'). De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten. Door de materiële verzorging van archivalia nam het bestand iets toe.

Een goed depotbeheer van de bestanden staat aan de basis van een goede dienstverlening. Vooruitlopend op de beoogde fusie wordt deze taak sedert het einde van 2009 gezamenlijk met het RHCL uitgevoerd. In het begin van 2010 werd door bijna het voltallige personeel van het SHCL op vrijwillige basis deelgenomen aan een inhaalactie op het terrein van het depotbeheer van archieven van het RHCL.

Toegankelijk maken

Het bijhouden van het digitale systeem Mais-Flexis, waarmee de SHCL-archieven gezamenlijk met die van het RHCL toegankelijk worden gemaakt, worden beheerd en ter beschikking gesteld, vereiste veel aandacht. Inmiddels is het overgrote deel van de inventarissen van de SHCL-archieven in dit systeem ondergebracht. In 2010 werd gewerkt aan de controle van dit digitale bestand. De plaatsregistratie werd verfijnd tot plankniveau. In samenwerking met het RHCL werd de toegankelijkheid voor de onderzoeker verder verbeterd. Aan alle SHCL-bestanden zijn in het verslagjaar trefwoorden toegekend.

Voor een verbetering van de digitale (en analoge) toegankelijkheid van de bestanden dient ook het in 2008 gestarte project 'introducties'. Een introductie schetst in kort bestek een beeld van de archiefvormer en het overgedragen archief en is bedoeld als eerste handreiking aan de onderzoeker. Op deze wijze wordt het mogelijk snel een indruk te krijgen van de ruim 700 archiefbestanden van het SHCL. Inmiddels zijn er 245 introducties in conceptvorm gereed. Zij zullen *on line* toegankelijk worden gemaakt op de vernieuwde SHCL-website. In het verslagjaar werden de eerste 22 introducties daarop geplaatst.

In 2010 kwam de inventaris van het archief van de raad van bestuur van het Maaslandziekenhuis te Sittard en voorgangers gereed, waaronder het RK Ziekenhuis de Goddelijke Voorzienigheid te Sittard en het St.-Barbaraziekenhuis te Geleen (EAN 1226). Na aanvankelijke weigering voldeed de rechtsopvolger Orbis Medisch en Zorgconcern uiteindelijk aan zijn overeengekomen financiele bijdrage. De inventarisatie van de archieven van de rechtsvoorgangers van Vincent van Gogh Instituut in Venray (EAN 1181) werd opnieuw opgepakt. De inventarisatie van het institutionele gedeelte werd vrijwel voltooid. Uit het zeer omvangrijke bestand patiëntendossiers zal steekproefsgewijs worden geselecteerd. Voltooiing van de inventarisatie is in 2011 voorzien.

In het verslagjaar werd ook de inventaris van de in 2006 verworven aanvulling op het archief van NV Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken 'de Sphinx' voltooid. Dit laatste gedeelte kwam destijds zwaar vervuild en beschadigd bij de ontruiming van de gebouwen van Sphinx te voorschijn. Er werd een begin gemaakt met de inventarisatie van het belangrijke archief van het Economisch en Technologisch Instituut Limburg (EAN 605). De bestaande inventaris van het zogenaamde portefeuillegedeelte, het belangrijkste deel van de archieven van de NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond (EAN 987), werd gecontroleerd, aangevuld en deels van nieuwe beschrijvingen voorzien. In 2011 zullen de 1100 tekeningen en prenten in dit bestand worden gescand en gekoppeld aan de dan gereed zijnde inventaris. Verder werd gewerkt aan het toegankelijk maken van het archief van Industriebond FNV District Limburg en zijn rechtsvoorganger sedert WO II (EAN 898, 1204, 1219, 1237).

Er kwamen magazijnlijsten gereed van het archief van J. Mous, adjunct-directeur van de Staatsmijnen (EAN 1054) en van het archief van J. Winckers (EAN 309). Van een aantal kleinere archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Er werd verder gewerkt aan de database van het ledenbestand van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond en de digitale ontsluiting van de Nationaliteitsbewijzen, waarvan de originelen door het RHCL worden beheerd. Het door het conserveringsprogramma Metamorfoze gefinancierde project voor de conservering, microverfilming en digitalisering van de kernbestanden uit de archieven van de mijnwerkersbonden en de Werkgeversvereniging GSL, alsmede de collectie mijnwerkerstijdschriften, kon worden afgesloten.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van J.A.A.G. Winckers te Maastricht als bestuurslid van diverse middenstandsorganisaties en in diverse andere functies, 1945-1980 (EAN 309) door L. de Moor. Omvang 4 m'. Niveau 2
- Archief van aanvulling NV Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken 'de Sphinx', voorheen Petrus Regout & Co. en voorgangers, 1878-1960, 1994 (EAN 1015) door M. Wijnen. Omvang 4,9 m'. Niveau 5
- Archief van J. Mous, adjunct-directeur van de Staatsmijnen te Heerlen 1932-1963 (EAN 1054) door B. Gerrits. Omvang 0,37 m'. Niveau 2
- Archieven van het RK Ziekenhuis de Goddelijke Voorzienigheid te Sittard 1922-1987 en van het St. Barbara Ziekenhuis te Geleen (1962-)1964-1988 en van de Stichting Samenwerkende ziekenhuizen en verpleegtehuizen Westelijke Mijnstreek 1980-1987 en van de Stichting Ziekenzorg Westelijke Mijnstreek en Maasland Ziekenhuis 1987-1999 (EAN 1226) door H. Hondius. Omvang 13 m'. Niveau 5

Bibliotheek

IHOL

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij het IHOL-netwerk (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus deel aan het landelijke OCLC-PICA samenwerkingsverband. In het verslagjaar werd Ad Knotter benoemd tot voorzitter van het bestuur van de Stichting IHOL. Johan van de Walle was lid van de Raad van Bibliothecarissen en van een werkgroep die de mogelijkheid onderzoekt om de gemeenschappelijke catalogus van de IHOL-deelnemers te moderniseren (*federated search*). De werkgroep slaagde er niet in in 2010 een afgerond advies aan het bestuur te presenteren. Onder leiding van het IHOL-secretariaat nam het SHCL deel aan de voorbereiding van het IHOL-symposium 2011.

Samenwerking met Centre Céramique

Het in 2009 in opdracht van de Provincie Limburg door Logica GMC uitgevoerde onderzoek inzake de in Limburg aanwezige historische bibliotheekcollecties heeft geleid tot meer samenwerking tussen de bibliotheken van SHCL/RHCL en Centre Céramique. Het doel is te komen tot de bouw van een gezamenlijk *portal* voor de ontsluiting van historische literatuur over Limburg en samenwerking bij de vorming van de Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG).

Integratie van de bibliotheken van het RHCL en SHCL

Sinds de inhuizing van het SHCL worden het beheer en de ontsluiting van de bibliotheekcollectie van SHCL (ca. 3000 meter) en die van RHCL (ca. 1000 meter) geïntegreerd. Ook de aanschaf en het beheer van tijdschriftabonnementen van beide organisaties zijn op elkaar afgestemd, evenals de aanschaf van nieuwe publicaties. Voor de beschrijving van titels van beide bibliotheken wordt gebruik gemaakt van de GCC van het SHCL. Als eerste wordt het bibliotheekmateriaal van het voormalige Gemeentearchief Maastricht verwerkt. In 2010 is de helft daarvan gesaneerd of opnieuw gecatalogiseerd. In de studiezaal van het HCL is de open opstelling van de bibliotheek sterk verbeterd.

Opbouw van een Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG)

Dit project wordt reeds lang door het SHCL en andere geïnteresseerden in de Limburgse geschiedenis, zoals LGOG, als urgent ervaren. Pogingen om dit op te zetten in samenwerking met de Provincie Limburg, het Centre Céramique en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) in Den Haag zijn tot onze spijt niet gelukt. Het SHCL heeft besloten nu zelfstandig een DBLG te gaan maken die op de SHCL-website beschikbaar zal worden gesteld. Hopelijk kan ook de Stadsbibliotheek Maastricht hieraan medewerking verlenen.

Titelbeschrijvingen

Door de afdeling bibliotheek werden in 2010 2.452 titels van monografieën en tijdschriften in de GGC ingevoerd (in 2009: 1.955; in 2008: 3.777; in 2007: 1.133). In de lokale OPC werden daarnaast nog 500 titels beschreven.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en –vlaggen

In 2010 zijn er twee vlaggen en een vaandel aan de collectie toegevoegd. Het betreft een tweetal vlaggen van de Limburgse Boerinnenbond. Het vaandel is afkomstig van de Limburgse Vrouwen Bond afdeling Nieuwenhagen. De stukken werden verworven tezamen met het archief van Zij Actief Limburg. Er werd tevens medewerking verleend aan een expositie van een van de afdelingen van Zij Actief. De collectie wordt beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen, momenteel werkzaam bij Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL). Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. Met de digitale foto-opnamen van de collectie werden goede vorderingen gemaakt. Deze zullen in 2011 op de website van het SHCL worden geplaatst. Foto's van diverse vlaggen en vaandels uit de collectie werden opgenomen in de publicatie *Het gezicht van Limburg* van de Stichting Vrienden van de Historie van de Vakbeweging, Werkgroep Zuid-Limburg.

Fotocollectie

Foto's deel uitmakend van verworven archieven en documentatie werden deels beschreven. De digitalisering in het programma Atlantis, tezamen met de fotocollectie van het RHCL, zal vanaf begin 2011 plaatsvinden.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12-2010

Drs. G.C.J. van der Velde (* 1941) (Maastricht), voorzitter (2004)
Nevenfuncties: voorzitter Adviescommissie Seniorenbeleid Maastricht; vice-voorzitter van de Stichting Leo XIII te Maastricht.

Mw. Mr. C. de Koster (* 1954) (Maastricht), secretaris (2005)
Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen
Nevenfuncties: secretaris stichting Cellebroederskapel; secretaris stichting behoud orgel Binvignat; bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (* 1955) (Valkenburg), penningmeester (2008)
Directeur financiën en control DSM Nederland bv, Sittard-Geleen
Nevenfunctie: bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (* 1947) (Roermond) (2009)
Nevenfuncties: lid Raad van Toezicht Onderwijsstichting Swalm en Roer; bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Adviserend lid:
Dr. N.J.P.M. Bos (*1957) (Brunssum)
Executive director Maastricht University

Samenstelling van de raad van advies per 31-12-2010

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973
Ere-lid en voorzitter: Mr. H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999
Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000
Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008
John Gilbert MA (Bunde), 2008
Mw. drs. C.F.H. Grootjen (Papenhoven), 2008
Drs. R.L.T. van Loo (Vaals), 2006
F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatie en samenstelling van het personeel

Adres: Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@maastrichtuniversity.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2010

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur).

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mw. I.J.L. Frints (4/10), mw. M. Hanssen (6/10), mw. E.M. Muyres-Schilder (6/10).

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10), drs. J.E.A. van Hees (10/10), dr. E. Steegen (gedetacheerd door RHCL 3/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): drs. J. van Hall (gedetacheerd door RHCL hoofd 7/10), H.D. Hondius (4/10), mw. A.M.L.G. Janssen (5/10), M.L.P.M. de Moor (5/10), mw. A.M.Th. Peeters (6/10), mw. S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10).

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mw. T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mw. drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mw. M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, mw. A. de Bruin, Th. Dibbets, H. Duursma, mw. V. Koopmans, mw. C. van Lith, A. Moonen.

Stagiaires en werkstudenten: C. Langen, B. Gerrits, mw. F. Gulikers, mw. M. Ronda.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Prof. dr. A. Knotter
- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijk adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van de Raad van Advies van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA)
- lid (na 24-11-2010 voorzitter) van het bestuur van de Stichting IHOL
- lid van de Raad van Advies van de Stichting Vrienden van de Historie van de Vakbeweging

Dr. Willibrord Rutten
- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid redactieadviesraad Biografisch Woordenboek Nederlandse Ondernemers 1850-1950
- lid Platform DeMijnen.nl
- lid werkgroep Oral History

Drs. Johan van de Walle
- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

Knotter, Ad, 'Geschiedenis, geschiedschrijving, herinnering. Over de geschiedopvatting van Paul Ricoeur', *Krisis: tijdschrift voor actuele filosofie* 30/1 (2010) 77-90.

Knotter, Ad, 'Louis Frank (1864-1917) en de beperkingen van het mannelijk feminisme', *Historica* 33/2 (2010) 3-5.

Knotter, Ad [voorzitter redactie] en Rutten, Willibrord (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LV (Maastricht 2010).

Rutten, W., 'Alle werknemers moeten kapitalisten zijn', in: R. Hackeng, *Groot Verhalenboek van Maastricht. Sprokkels uit het archief* (Zutphen 2010) 201-214.

Rutten, W., 'Wending naar een nieuwe tijd (1891-1900)', in: Fr. Hovens ed., *De geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010) 232-239, 242-247.

Rutten, W., 'Dreigen, dwingen, verleiden en belonen. Het succes achter de pokkenvaccinatie in de negentiende eeuw', in: J. van Steenbergen & Cath. Th. Bakker, *Het leeft onder de bevolking. Maatschappelijke aspecten van infectieziektebestrijding vroeger en nu* (Alphen a/d Rijn 2010) 29-46.

Wijnen, Max, 'Maastrichtse sakeflesjes voor Japan', *De Maaspost/De Trompetter* nov. 2010.

Bijlage 5

Lezingen

Knotter, Ad, 'Little Moscows in Western Europe. The ecology of small-place communism', European Social Science History Conference, Gent 13-16 april 2010.

Knotter, Ad, 'Mediation, allocation control: trade unions and the changing faces of labour market intermediation in Western Europe (19th-early 20th century)', lunchseminar economische en sociale geschiedenis Universiteit Utrecht, 30 oktober 2010.

Knotter, Ad, 'Commentaar bij sessies 'The importance of regional historiography' en 'Drivers and Carriers of Globalisation', conferentie N.W. Posthumus Instituut, Leiden 21 mei 2010.

Rutten, Willibrord, 'Les charbonnages d'Orange-Nassau. A French company on Dutch soil during the German occupation and in the aftermath of war'. Presentatie ter gelegenheid van het congres Entreprises et occupations militaries en Europe (XVIIIe-XXe siècles), Université Charles de Gaulle, 25-26 maart 2010.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2010 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2010 gevormd door drs. F.L.J.F. Jadoul, voorzitter (2010), prof. dr. P.M.J.E. Tummers (2009), vice-voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA (2007), penningmeester, mw. N. Berden-van Lier MMO (2010), dr. E.H.M. Dormans (2010), mw. mr. C. de Koster (2005) en dr. J.G.C. Venner (1997). In verband met het verstrijken van zijn zittingstermijn nam mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998) afscheid als voorzitter. Hij werd opgevolgd door drs. F.L.J.F. Jadoul. Eveneens in verband met het aflopen van de benoemingstermijn werden

SHCL-vertegenwoordigers dr. N.J.P.M. Bos en prof. dr. A. Knotter vervangen door mw. N. Berden-van Lier MMO en dr. E.H.M. Dormans. A. Knotter bleef wel ambtelijk secretaris. Het bestuur vergaderde in 2010 op 7 juni en 6 december. Onderwerp van bespreking waren de problemen rondom de uitgave van premieboek 2010, de uitgave van aangeboden manuscripten en de medefinanciering van de voorgenomen uitgave van een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van Limburg ter gelegenheid van 150 jaar LGOG in 2013.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie (Maastricht), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijakkers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen.

De redactie bestond uit prof. dr. P.J.A. Nissen (2001), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts (2005), prof. dr. R.A.M. Aerts (2009), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2009), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997), dr. M. van der Eycken (1986). De redactie kwam in 2010 niet bijeen.

Als nr. 73 verscheen in de reeks Maaslandse Monografieën de dissertatie van Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Het is de uitgave van het proefschrift waarop de auteur in 2009 bij prof. Jan Bank (Universiteit Leiden) is gepromoveerd. Het boek werd op 2 mei gepresenteerd tijdens een levendige bijeenkomst in boekhandel Selexyz-Dominicanen. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan promotor Bank. Als premieboek 2010 van de Stichting Maaslandse Monografieën was de uitgave van de Geschiedenis van Roermond voorzien (in samenwerking met de Stichting Rura te Roermond). Omdat auteur Peter Nissen in 2010 nog geen tekst kon leveren moest de uitgave worden uitgesteld tot 2011. In 2011 zullen daardoor twee premieboeken verschijnen.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers bibliotheekmateriaal 2010

M = Monografieën
P = Periodieken

Personen

B. Gales	Groningen	P
A.M.J.A. Berkvens	Maastricht	M
H.J.J.M. van der Bruggen	Roermond	M
A.M.G. Crolla	Noorbeek	M
M.J. van Doornen	Hoogland	M
E.C.M. Fleré	Geleen	P
M. Herbergs	Simpelveld	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
H. Slangen	Berg a/d Maas	M + P
L. Spronck	Maastricht	M

Instellingen

Academie Verloskunde	Maastricht	M
Continium	Kerkrade	M + P
Gemeente Heerlen	Heerlen	P
Heemkundevereniging Galopia	Gulpen	P

Onderzoekbureau Stad en Bedrijf	Rotterdam	M
Provincie Limburg	Maastricht	M + P
Stichting Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Vrouwen Advies Commissie, afd. Maastricht	Maastricht	M + P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN 1234
Naam: Monumentenhuis te Roermond
Omvang: 6,75 meter
Bereik: 1997 - 2001
Rubriek: 18.05. Bouwkunst, Monumentenzorg, Archeologie

EAN 1235
Naam: Rotary Club Maastricht
Omvang: 2,37 meter
Bereik: 1946 - 1994
Rubriek: 18.12. Cultuur, Sport, Recreatie, Evenementen: Algemeen

EAN 1236
Naam: Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, afdeling Maastricht
Omvang: 0,37 meter
Bereik: 1934 - 2009
Rubriek: 18.12. Sociëteiten en gezelligheidsverenigingen

EAN 1237
Naam: Industriebond NKV, district Limburg te Heerlen
Omvang: 0,12 meter
Bereik: 1970 - 1972
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1238
Naam: Vrouwen Advies Commissie voor de Woningbouw, afdeling Maastricht
Omvang: 0,37 meter
Bereik: 1980 - 1997
Rubriek: 10.3. Volkshuisvesting

EAN 1239
Naam: Maatschap Gorissen te 't Rooth, als belanghebbende tegen mergelwinning
Omvang: 1,12 meter
Bereik: 1973 - 2008
Rubriek: 14. Natuur, milieu

EAN 1240
Naam: J. Baarts, oprichter en directeur van de Zuid-Nederlandse Opera
Omvang: 7 meter
Bereik: 1951 - 1975
Rubriek: 18.3. Cultuur
EAN 1241

Naam: Limburgse Vrouwenbeweging, voorheen Boerinnenbond in Limburg
Omvang: 70 meter
Bereik: 1940 - 2001
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

DOC 0109
Naam: Centraal Laboratorium Materiaalonderzoek en Corrosieonderzoek Nederlandse Staatsmijnen Geleen
Omvang: 1 deel
Bereik: 1955 - 1965
Rubriek: 22. Verzamelingen

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN 0308
Naam: NV Staalwerken De Maas
Omvang: 0,6 meter
Bereik: 1925 - 1964
Rubriek: 19.2. Handel, nijverheid en industrie

EAN 0602
Naam: Wijffels, Ir. F.C.M., in zijn vele functies, waaronder in de mijnindustrie, als lid van katholieke organisaties en in zijn functies in de politiek, het onderwijs en de media
Omvang: 0,05 meter
Bereik: 1968
Rubriek: 2.2.1. Bestuurscolleges en -functionarissen

EAN 0866
Naam: Stichting Vormingswerk Jong Volwassenen, voorheen Mater Amabilisscholen te Maastricht
Omvang: 1 meter
Bereik: 1979 - 1988
Rubriek: 17.5. Overige instellingen op het gebied van het onderwijs

EAN 0934
Naam: Drs. J.H.W.M. Hansen te Roermond
Omvang: 0,05 meter
Bereik: 1983 - 1984
Rubriek: 18.02. Families, Personen

EAN 1232
Naam: Regout-Glansgoud, later chemische Fabriek Emile Regout, later Regout Matthey
Omvang: 0,05 meter
Bereik: 1896 - 1938
Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen

Bedrijven

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Delfin Maastricht bv (2006)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Erve, M.J.W.J. van het (1993)	Roermond
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)	Sittard
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Smurfit Kappa Roermond (1988)	Roermond
Satijnplus Architecten b.v. (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)	Hoensbroek
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Charlemagnecollege (1978)	Landgraaf
Continium (2005)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen

Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borcht', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Zuyd, Lectoraat Toerisme en Cultuur (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel Limburg (1961)	Venlo
Kanunnikessen van het H. Graf (2009)	St.-Odiliënberg
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Musea en Erfgoed Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Museum De Kantfabriek, Stichting (1994)	Horst
Museum van de Vrouw (1961)	Echt
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibilotheek (2000)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2007)	Amersfoort
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aben, J.M. (1988)	Venray
Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustijn, A. (1996)	Zuidhorn
Augustin, H. (2007)	Maastricht
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Bär, H.M. (2000)	Baexem

Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, Alfons (2010)	Hechtel-Eksel (B)
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berden-Van Lier, mevr. B. (2009)	Roermond
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, drs. R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Maastricht
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Blaauw, dr. H. (2004)	Malden
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (1975)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boogard, drs. J.J.F. van den (2009)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	IJsselstein
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Rading
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht

Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cleuters, M.G.J. (2000)	Simpelveld
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, pastoor F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuypers, M. (2008)	Venlo
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.T.M. (2008)	Kerkrade
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, J.H.M. (1971)	Sittard
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, mr. drs. K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)

Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Enckevort, P. van (2009)	Sevenum
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Feron, B.M. (2010)	Utrecht
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Fleuren, dr. J.W.A. (2006)	Nijmegen
Franssen, M. (1979)	Vaals
Friedrichs, W. (2008)	Maastricht
Frijns, A.C.M. (1988)	Maastricht
Frijns, T.F.P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gehlen, prof. mr. A.Fl. (2009)	Heerlen
Geraets, mr. J. (2010)	Roermond
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Giesen, J.R.I. (2006)	Meerssen
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Gillessen RA, J.H.M.J. (1979)	Weert
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)	's-Gravenhage
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goyaarts-Kroes, mevr. A. (2009)	Brunssum
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grootjen, mevr. C. (2008)	Papenhoven
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Gulpers, mevr. J. (2009)	Capelle a/d IJssel
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haesen, drs. M.F.H. (1995)	Nieuwegein
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt

Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hanneman, H. (2010)	Valkenswaard
Hardy-Oberjé, mevr. M.T. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Hendrix, H. (2007)	's-Hertogenbosch
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)
Hensberg, A.P.J. (2009)	Haelen
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, Dipl. Ing. M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans-Duijf, mevr. C. (2010)	Panningen
Herp, drs. P.J. van (1964)	Treebeek
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hoebers, drs. P.G.M. (1974)	Horst
Hoeijmakers, W.B.M. (2009)	Echt
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	Hedel
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Hovens, P.J.H. (2009)	Steyl
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jadoul, drs. F.L.J.F. (2010)	Maastricht
Jamar, drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, H.L.E. (2010)	Meerssen
Janssen, H.M. (2007)	Roosendaal
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jong, dr. J.J. de (2008)	Maastricht

Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Keijser-Schuurman, mevr. mr. W.E.S.L. (2009)	Gronsveld
Keysers, P.J.A.M. (2010)	Kerkrade
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, A. (2010)	Maastricht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koekkelkoren, E. (2009)	Maastricht
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldeweij, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, W. (2009)	Maastricht
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, H.A.S.M. (2010)	Maastricht
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, J. (2009)	Weert
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen

Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Thorn
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Lyna, mr. D. (2007)	Antwerpen (B)
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, J. (1979)	Maastricht
Majoor, mevr. C.J.J.S. (2008)	Meerssen
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathijsen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Mevis, M. (2009)	Bemmel
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muijsenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, B.H. van (2008)	Geleen
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard

Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peet, dr. J.M. (2008)	Nijmegen
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls, Jos. H. (2010)	Roggel
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Regout, C.N.L. (2004)	Baarn
Reinders, H.E.P. (2009)	Panningen
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Rongen, drs. W. (2008)	Almere
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)	Klimmen
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht

Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Scharmann, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schruers, J.H. (2010)	Papenhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, drs. L.J.G. (2002)	Voorburg
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Selman, R.E. (2009)	Sittard
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs. J. (2001)	St.-Odiliënberg
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)	Spaubeek
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)	Beegden
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Stassen, mr. R.J. (1969)	Roermond
Steegen, dr. E. (2006)	Oud-Heverlee (B)
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden-Beringe
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stienstra, P.F.M. (2005)	Maastricht
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)	Dordrecht
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suilen, mevr. M. (2000)	Herten
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Tagage, pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr. A. (2000)	Gemert
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thijs, drs. P. (1975)	Maastricht
Tindemans, mevr. J.M. (2002)	Ingber

Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vaessen, W.H. (2008)	Heerlen
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verberkt, mevr. drs. M.A. (2007)	Venlo
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Vermeer, H. (2008)	Klimmen
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wersch, A.A.J.J. van (2009)	Mijnsheerenland
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht

Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Weijnen, Th.J.G. (2009)	Dordrecht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen
Wijnen, prof. dr. W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Wolf, Rob (2010)	Nijmegen
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, dr. H.L.G. (1969)	Brugge (B)
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek
Zwart, M.H. (2004)	Herkenbosch

Maastricht University

Sociaal Historisch Centrum
voor Limburg

provincie limburg